

‘યુવક’ ની ભેટ-

દેવ દાસી

જાંગીય વાર્તાસંગ્રહ

અનુવાદક

રામભાઈ પટેલ

: પ્રકાશક :

યુવક કાર્યાલય : અમદાવાદ.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગૂજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ].

અનુક્રમાંક ૨૨૮૩૮ કિંમત ૧.૮૦.

ગ્રંથનામ દેવદાસી

વર્ગિક ૪૧૨૭ : ૩૨.

યુવક ભેટ પુસ્તક

દેવ દા સી

અંગીય વાર્તાસંગ્રહ

અનુવાદક
રામભાઈ પટેલ

: યુવક કાર્યાલય :

૨૫૭૪, ભદ્ર
અમદાવાદ.

: શાખા :

આનંદભુવન બીજો માળો
પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ
મુંબઈ—૨

જૂરક
૧-૮-૦ પાકું પૂરું

૧-૪-૦ કાચું પૂરું

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ
૨૨૯૩૮

ગ્રાહકોને મફત

પ્રથમાવૃત્તિ.

જુલાઈ ૧૯૪૧

નંબર ૧૫૦૦

મુદ્રક : પ્રકાશક-

ચંદ્રકાન્ત ચીમનલાલ મહેતા

: અનિલ પ્રિન્ટરી :

૨૧૭૪, ભદ્ર

અમદાવાદ.

અનુવાદક તરફથી

—:૦:—

આ સંગ્રહમાં સંગ્રહાયેલી વાર્તાઓ પહેલી લેખિકાના મશહૂર અંગ્રીય વાર્તાલેખકા ને લેખિકાઓની વાર્તાકૃતિના ઉત્તમ નમૂનાઓમાંથી પસંદ કરવામાં આવી છે. આશા છે કે યુવકના ગ્રાહકઅંધુઓને એ ગમશે.

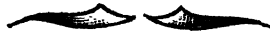
નવલકથા કે ટૂંકી વાર્તાઓની ખૂબી ફટલે અંશે વાચકને એ સમસંવેદિત કરી શકે છે એના ઉપર રહે છે. એની સફળતા એમાં ગૂંથવામાં આવેલા પ્રસંગો કે કથાવસ્તુમાં આલેખાયેલ લાગણીઓનો પરોવો વાંચનારાના હિલમાં ફટલા જોરથી પડે છે એમાં સમાયેલી છે. આ વાર્તાઓ એ ક્યોટીમાં અચ્છી રીતે પાર ઊતરશે એમ મને લાગે છે.

દેવદાસી

કથાનુક્રમ

પાન.

૧ મંદિર	...	સરચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય	... ૧-૨૩
૨ દેવદાસી	...	અનુરૂપાદેવી	... ૨૪-૪૩
૩ અપરિચિતા	...	રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર	... ૪૪-૬૫
૪ રૂદ્રનો આવિર્ભાવ	...	અચિંત્યકુમાર સેનગુપ્ત	... ૬૬-૯૨
૫ ગંભીર	...	પ્રબોધકુમાર સન્યાલ	... ૯૩-૧૦૭
૬ મુક્તિ	...	મણિલાલ ગંગોપાધ્યાય	... ૧૦૮-૧૨૭
૭ સુલોચનાની કથા	...	વિભૂતિભૂષણ બહોપાધ્યાય	... ૧૨૮-૧૫૬
૮ કુળવાનનો દીકરો	...	ચારુચંદ્ર બહોપાધ્યાય	... ૧૫૭-૧૮૯

મં દિ ર

નદીકાંઠે ગામમાં એ ઘર કુંભારનાં પણુ હતાં. એ લોકો નદી-
માંથી માટી લાવી ગોંદી કરીને એમાંથી માટીનાં પૂતળાં પૂતળી
અનાવતાં ને હાટઅગરે જઈ એ વેચી પેટચુગરે કરતા. આપ-
દાદાના, વારાથી એ લોકો માટીની પૂતળીઓ અનાવતા આવ્યા હતા.
એમાંથી જ એમનો દાણોપાણી ને લૂગડાં ચીંથરાં જોગું થઈ રહેતું.
એમની સ્ત્રીઓ મરદોને માટી લાવી આપતી, ગાળોગૂંઓ કરતી,
પાણી લાવતી, રસોઈપાણી કરતી ને ઉવટે ફરી ગયેલા રીંભાડામાંથી
પાકી ગયેલી પૂતળીઓ બહાર કાઢી એના ઉપર વળગી રહેલી
રાખોડી લૂંછી કરી રંગવા માટે મરદોને તૈયાર કરી આપતી.

એ પ્રગતપતિ પરિવારમાં શક્તિનાથ પોતાનું સ્થાન જમાવવા
આવી ચડ્યો. રોગીલો, ક્ષીણ દેહી એ બ્રાહ્મણકુમાર એના
ભાઈ ભાઈઓ, ખેલવા કૂદવાનું ને વાંચવા પઢવાનું અધું કુઓળી

દહને માટીની પૂતળીઓ બનાવનાર કારીગરોના રસાલા વચ્ચે આવી પડ્યો. એ કાઢવે ખરડાયેલ વાંસની છરી ઘોઈ આપતો, લીલામાંથી વધારાની માટીનો લોંદો હાથની આંગળીઓ વડે સફાઈથી ઝોલી કાઢતો અને ઉત્કંઠિત ને અસંતુષ્ટચિત્તે પૂતળીઓને રંગવાનું કામ જે અણુધડતાથી થતું તે જોઈ રહેતો. કારીગરો શાહી લઈને પૂતળીની આંખો, ભમરો, પીંડો વગેરે ચીતરતા. એમાં કોઈ ભમર ખીજથી મોટી તો કોઈ વાંકી થઈ જતી તો કોઈ વળી અડધી જ ચીતરાઈ રહેતી. હોઠ ચીતરતાં વળી એકાદો કાળો લસરેકો નીચે દાઢી ઉપર પણ લાગી જતો. શક્તિનાથ અધીરો થઈને પૂછતો, ‘સરકાર દાદા, આમ ઢંગધડા વગરનું કેમ આંકો છો ?’ કારીગર સરકાર દાદા નેહભરી આંખે હસીને જવાબ દેતા, ‘‘કાકૂર સારું કરીને આંકવા જઈએ તો વધારે પૈસા ખેસે. એ કાણુ આપે કહો તો ? એક દોઢિયાની દીંગલી કંઈ ચાર દોઢિયે તો વેચાય નહિ ?’’

૨

આ સીધીવાત ફેટલીયે લમણાફોડ કર્યા પછી જે શક્તિનાથ પૂરી સમજી શકતો નહિ. પૈસાની દીંગલી પૈસામાં જ વેચવાની; પછી એને અડધી ભમર હોય તોયે ભલું ને ન હોય તોયે ભલું. ખેઉ આંખો સરખી ચીતરાય કે નહિ ચીતરાય તોયે એનો પૈસો તો એક જ આવવાનો ! તો પછી વગર ફાગટનો સારાં ચીતરામણમાં કાણુ વખત ખગાડે ? છોકરાં દીંગલી ખરીદશે, ઘડી બે ઘડી એને રમાડશે ગમાડશે, ખેસારશે સુવરાવશે, શણગારશે ને આમ થોડા મનગમાડો કરીને ભાંગી ફોડી ઉસેરી દેવાનાં—એટલું જ ને ?

શક્તિનાથ ઘેરથી લૂગડામાં થોડા મમરા-પૌઆ સવારે આંધી લાવેલો તેમાંના ખાતાં વધેલા થોડા હજીય આંધેલા પડ્યા છે. એ ઝોડીને તે શન્યમનસ્ક જેવા આવતો ને વેરતો એની ભાગેલી તૂટેલી

મૂંપડીના આંગણામાં આવી પહોંચ્યો. ઘરમાં કોઈ નથી. ખખડી ગયેલા શરીરવાળો એનો ઘરડો આપ જમીનદારને ઘેર દાકારજીની પૂજા કરવા ગયો હતો. ત્યાંથી તે દેવતાના પ્રસાદમાંથી વધેલ દાળઆવલ, કેળાં, મૂળા વગેરે આંધી લાવશે અને રાંધીને પોતાના છોકરાને ખવરાવશે. પોતે યે થોડું ખાશે. ઘરનું આંગણું પારિજાતક, મોગરો ને શેફાલીનાં ફૂલાના છોડોથી ભરપૂર હતું. તો યે ગૃહિણી વિનાનું એ ઘર ને આંગણું સર્વત્ર જંગલ જેવાં લાગતાં હતાં. ક્યાંયે વ્યવસ્થા નહિ, વાળઝૂડ નહિ. વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ આમતેમ ખેસઝોડ કરીને દા'ડા પૂરા કરતો.

શક્તિનાથ આવીને ફૂલો તોડતો, ડાળખાં ભાંગતો, પાંદડાં વેરતો અન્યમનસ્કચિત્તે આંગણામાં ફરવા લાગ્યો.

નિત સવારે શક્તિનાથ ટીંગલીવાળા કુંભારોને ઘેર જાય. હવે તો તે ટીંગલીઓને ચીતરામણ કરવાનો અધિકારી થયો છે. વૃદ્ધ સરકારદાદા વહાલ ને કાળજીપૂર્વક એને રીંભાડામાંથી સારી જોઈને ટીંગલી કાઢી આપે ને કહે “લો દાદા હાકૂર તમે ચીતર કરો.” દાદા હાકૂર આખી વેળા ખેસીને એક ટીંગલીને ચીતરામણ કરી આપે. ચીતરામણ ખડું સુંદર થાય એમે અને; પણ એનું એક પૈસાથી કોઈ દિ' વધારે ઝોપજતું નહિ. તોય ઘેર આવીને સરકારદાદા કહેતા, “આમણ હાકૂરે ચીતરેલી ટીંગલીના તો એ પૈસા ઝોપજ્યા.” સાંભળીને શક્તિનાથનું હૈયું આનંદે જલકાઈ ઝડતું.

૩

એ ગામના જમીનદાર કાયસ્થ નાતના હતા. દેવદેવી ઉપર એમની શ્રદ્ધા ને ભક્તિ ભારે હતાં. મદનમોહનની મૂર્તિ જમીનદાર કુટુંબની ગૃહદેવતા હતી. મદનમોહનની પડખે રાધાની સુવર્ણપ્રતીમા શોભતી હતી. ઝંઝા મંદિરના રૌપ્યસિંહાસન ઉપર પધરાવેલાં મદનમોહન

અને રાધિકા જમીનદારના હૃદય પ્રતિષ્ઠિત દેવદેવી હતાં. વૃન્દાવન લીલાનાં કેટલાયે કુરુપ ચિત્રો મંદિરની દિવાલો ઉપર અકિત થયેલાં હતાં! છત ઉપર કિનખાખોનો ચંદ્રવો ઝૂલતો રહેતો. એના ઉપર કંઈ કંઈ ઝાડો ચીતરેલાં હતાં. એક ખૂણે ભડભડ બળતી વેદી ઉપર પૂજન-અર્ચાનાં વિધવિધ સાધનો ગોઠવેલાં રહેતાં અને નિતની નૈવેદ્યસામગ્રી જેવાં ચંદન અને પુષ્પોના થાળાથી મંદિરનો અંતરભાગ મિષ્ટ મુગધે મધમધી રહેતો—સ્વર્ગ, સૌંદર્ય ને સુખની ગળે યાદ આપતો હોય તેમ. દેવપૂજનાં પ્રથમ સાધનો જેવાં પુષ્પો ને ગંધની સુકોમલ સુરભિ હવાના આયુંઆયુંમાં વ્યાપૃત થઈને મંદિરના વાતાવરણને મધમધાટથી ભરપૂર કરી દેતી હતી.

૪

ઘણા દિવસો પહેલાની વાત છે. જમીનદાર રાજનારાયણ આશુને વૃદ્ધાવસ્થાના ઉમરા ઉપર પગ મૂકતા માલમ પડયું કે આ જીવમની છાયા ધીમે ધીમે અષ્ટપષ્ટ થવા લાગી. હતી અને જે દિવસે એમને પહેલીવાર પોતાનો ઢેલો દિવસ પાસે આવતો જણાયો તે દિવસે મંદિરને એક ખૂણે ઊભા રહી એમની અનુતાપદગ્ધ આંખો ભરાઈ આવી. એ દિવસની આ વાત છે. તે વખતે એમની એક માત્ર કન્યા અપર્ણા પાંચ વર્ષની બાલિકા હતી. પિતાના પગ પાસે ઊભી રહીને એકધ્યાનથી તે જોતી કે પૂજારી ભટ્ટાચાર્ય ચંદન લઈને પ્રતીમાને લગાડતો હતો, ફૂલ લઈને સિંહાસન ઉપર પાથરતો હતો અને એની મીઠી સુવાસ ગળે આશીર્વાદ આપતી હોય એ રીતે એને સ્પર્શ કરતી હતી. તે દિવસથી માંડીને પ્રતિદિન એ બાલિકા સાંજે પિતાની સાથે દેવની આરતિ જોવા આવતી, અને એ મંગલ ઉત્સવ તરફ તદ્દુપ ચિત્તે જોઈ રહેતી.

અપર્ણા મોટી થવા લાગી. હિંદુ કન્યાને ઈશ્વરનો ખ્યાલ જે રીતે હૃદયંગમ થાય છે તેવી રીતે આ કન્યાને પણ થવા લાગ્યું. અને

આપના અત્યંત આદરનું સાધન જે આ મંદિર હતું એ મંદિર એનું પોતાનું પણ હૃદયસમું હતું. એનો અનુભવ એ એના પ્રત્યેક કાર્યમાં કરવા લાગી. આખો દિવસ તે એ મંદિરની આસપાસ જ ગાળતી અને એક સૂકું તણખલું કે કરમાયેલું ફૂલ પણ મંદિરમાં પડેલું તેનાથી સહન થતું નહિ. જરા પાણી ઢોળાતાં પણ તે વસ્ત્ર લઈને કાળજીપૂર્વક લૂછી નાંખતી. લોકો એમ માનતા કે રાજનારાયણ આશુને દેવનિષ્ઠાનું થેલું લાગ્યું છે. પરંતુ અપર્ણાની દેવસેવાપરાયણતા તો પિતાની દેવનિષ્ઠાની હદ પણ વટાવી ગઈ હતી. જૂનાં ફૂલથાળમાં હવે ફૂલો માતાં નથી. ખીજો મોટો થાળ આગ્યો છે. ચંદનનું જૂનું વાસણ પણ યદલાઈ ગયું છે. ભોગ નૈવેદ્યનું પ્રમાણ પણ અનેક ગણું વધી ગયું છે. એટલું જ નહિ પણ નિત નવી અને અનેક પૂજાની પૂજાની વ્યવસ્થા તે એની તૈયારીથી વૃદ્ધ પુરોહિત પણ અકળાઈ ઊઠતો હતો. જમીનદાર રાજનારાયણ આશુ આ બધું જોઈ સાંભળીને સ્નેહ ભર્યા પિતૃવાત્સલ્યથી બોલી ઊઠતા, “હાકૂર મારા ઘરમાં પોતાની પૂજા માટે સાક્ષાત્ લક્ષ્મી ઊતરી છે—તમે કેાઈ એમાં કશું ગણો સમજો નહિ.”

૫

યોગ્ય સમયે અપર્ણાનો વિવાહ થઈ ગયો. મંદિર તજીને હવે અન્યત્ર જવાનો એને વારો આવશે એ આશંકાથી એના મોં ઉપરનું હાસ્ય ઊડી ગયું. વિવાહ સમાપ્તિ થઈ ગઈ. તેને શ્વસુર ગૃહે જવાનો પ્રસંગ આગ્યો. આસમાન વીંધતી વીજળીને છાતીમાં સમાવતાં વર્ષાનાં કાળાં ઘેર વાદળ જેમ વિદ્ધ ગૌરવના ભારથી સ્થિર થઈ, અંત-રિક્ષના શરીરમાં અખૂટ જલરાશિ ભર્યા ભાવે થંભી રહે છે તે જ રીતે નિશ્ચળ ચિત્તે અપર્ણાએ સાંભળ્યું કે જવાની ધડી આવી પહોંચી હતી. આપની પાસે જઈને તે બોલી, “આપુજી, દેવસેવાની વ્યવસ્થા જે મેં કરી છે, તેમાં વિક્ષેપ નહિ પડે એવું કરજો.” વૃદ્ધ પિતા

રોષ પડ્યા—“ એટલું જ ને એન, નહિ એ વ્યવસ્થા બિલકુલ નહિ બગડે. ” અપર્ણા બોલ્યાચાલ્યા વગર ત્યાંથી ચાલી નીકળી. એને મા નહોતી, તે રોષ પણ શકી નહિ; વૃદ્ધ પિતાની બંને આંખો ભરેલી હતી. અપર્ણા રોષ પણ શી રીતે કરે ? રણે ચઢતો કોઈ થોડો જોમ પોતાના વ્યથિત કૂંદનો-મુખ વીગડ્યાને પૌરુષશુષ્ક હાસ્યમાં દબાવી દેતો ઉતાવળો ઉતાવળો ઘોડો પલાણી ચાલ્યો ત્યજ તેમ અપર્ણા પણ ઉતાવળી પાલખીમાં ચઢી ગામ બહાર નીકળી ગઈ. પોતાનાં આંસુ લૂછવા જતાં એને ખ્યાલ આવ્યો કે પિતાનાં આંસુ લૂછાયા વિના રહી ગયાં. એનું કૂંદનકુદિત હૈયું એ બદલ ભારે બળાપો અનુભવવા લાગ્યું. એવામાં વાટે પડતા કોઈ ગામના મંદિરમાંથી સંધ્યા સમયેની આરતિનો ઘંટનાદ એને કાને પડ્યો. એજ આજન્મ પરિચિત ઘંટનો આહ્વાહનધ્વનિ ત્રણે એના કર્ણના મર્મને ભેદીને એના વિદ્વહૃદયમાં નિરાશાનો હાલાકાર મચાવી રહ્યો. અપર્ણાએ એકદમ પાલખીના પરદા ઓઘાડી નાખ્યા તે સંધ્યાનાં અંધારાની ભીતરમાં ડોકાઈને જોવા લાગી. સન્મુખે ઊભેલ એક ઉતુંગ દેવદારના ઝાડની ટોચે એને પોતાના મંદિરના કળશની યાદ આપી. અપર્ણા ફૂંડી ઊડી. એની આંખ એકદમ છૂટી ગઈ. આવેગભર્યાં એનાં ડૂસકાં સાંભળીને પિયેરથી એની સાથે આવેલી એક દાસી જે પાછળ જ ચાલતી હતી તે એકદમ પાસે જઈને કહેવા લાગી, “ છિ; છિ; વહુ મા આમ રડ્યા કર્યે કેમ ચાલે ? સાસરે જવાનું કોને ભાગ નથી આવતું ? ” બંને હાથે મોં ઢાંકી રડતું બંધ કરી અપર્ણાએ પાલખીના પરદા પાડી નાંખ્યા.

અરોબર એ જ વખતે મંદિરની અંદર ઓઘાં ઓઘાં પિતા રાજનારાયણ મદનમોહન દેવની નજીક લોગ્યાનના ધૂમાડા વચ્ચે દેવ પ્રતીમાના અર્નિલ સુંદર સ્વરૂપમાં જલભરી આંખે પ્રાણથી વહાલી દીકરીની શોભન મુખચ્છાયાનાં કદપનાદર્શન કરી રહ્યા હતા.

૬

પતિગૃહે અપર્ણાનો પતિ પત્નીની બોલચાલમાં જરા પણ થડકાટ કે પ્રભુપનો આવેગ ભાળી શક્યો નહિ. નૂતનપ્રભુપનો સ્નિગ્ધ સંકોચ, પ્રથમ મિલનની લજ્જાળુ ઉત્તેજના વગેરે કશું જ એનાં શોકાકલાન્ત મ્લાન નયનોમાં પહેલાંની આનંદ-દીપ્તિ લાવી શક્યાં નહિ. શરૂથી જ પતિ-પત્ની જાણે પરસ્પર કાર્ત્ત દુર્બોધ અપરાધના અપરાધી હોય એવો ભાવ અનુભવવા લાગ્યાં. અને એમાંથી ઝરતી ક્ષુબ્ધ વેદના, પૂરભરી ઝિજ્ઞાસાની નદી જેમ કિનારા ઝખઝખાળી નાખતી વહેતી હોય એમ અલંધ હૃદય સરીતકિનારાનું નિર્માણ કરતી વહેવા લાગી.

એક દિવસ ભરી રાત્રે સ્વામી અમરનાથ ધીમે સાદે બોલ્યો, “ અપર્ણા, તને અહિં રહેવું નથી ગમતું ? ”

અપર્ણા જાગતી જ પડી હતી. એ બોલી, “ ના. ”

“ આપને ઘેર જવું છે ? ” સ્વામીએ કહ્યું.

“ જવું છે. ” અપર્ણા બોલી.

“ કાલે જવાની ઇચ્છા છે ? ”

“ હા. ” શુષ્કભાવે અર્પણા બોલી.

સ્વામી જવાબ સાંભળી અવાઝ થઈ ગયો. થોડીવાર મૂંઝો રહ્યો પછી બોલ્યો, “ અને જવાનું નહિ અને તો ? ” અપર્ણાએ કહ્યું, “ તો જેમ છું તેમ રહીશ. ” ફરી અને જણ થોડી વાર બોલ્યા-ચાલ્યા વિના પડી રહ્યાં. પછી અમરનાથે ખૂબ પાડી, “ અપર્ણા ? ” અન્યમનસ્કભાવે અપર્ણાએ જવાબ દીધો, “ કેમ ? ”

“ મારું તને કંઈ કામ નથી ? ” અપર્ણા શરીરનું ઉપરાણું બરાબર સંકારી મોઢે માથે ઝાઢી દેતી બોલી, “ એવી વાતમાં ઝઘડો થાય. એવું બધું તમે બોલશો નહિ. ”

“ઝઘડો થાય એ તને શી રીતે ખબર પડી ?”

“હું જાણું છું. બરાબર જાણું છું. મારા પિયરમાં મોટા ભાઈ ભાભી સાથે આવી વાતો કાઢીને જ રોજ ઊડીને ઝઘડે બાંધે છે. મને કંજીઓ-કંકાસ નથી ગમતાં.”

સાંભળી અમરનાથ ઉશ્કેરાઈ ગયો. જાણે તે આટલા દિવસ સુધી મુઠ્ઠો શોધવા જ અધારામાં નકામાં ઝાવાં મારી રહ્યો હતો. આજે એ વાત જાણી એને અચાનક હાથવગી થઈ પડી. તે બોલી ઊઠ્યો, “આવ, અપણાં આપણે ય ઝઘડો કરીએ. આમ એકલબાવે સાથે રહેવા કરતાં કલહ-કંજીઓ ક્યાંયે સારો.” સ્થિરભાવે અપણાં બોલી, “છી, છી, ઝઘડો શું કામ કરીએ ? તમે સૂઈ જાવ.”

તે પછી અપણાં જાગેલી રહી કે ઊંઘી ગઈ એ વાતની આખી રાત જાગતા પડી રહેવા છતાં અમરનાથને ગમ પડી નહિ.

રોજ સવારે ઊઠ્યા પછી અપણાં આખો દિવસ કામકાજમાં કે જપ્તપમાં ગાળતી. જરા જેટલો રંગરસ માણવાની કે શૃંગાર સજવાની એનામાં સ્પૃહા સરખીયે નહોતી જાગતી. એ જોઈને એની સમવયસ્ક નણ્ણદો કે દેરાણીઓ કંઈ કેટલું ય બોલતી. ‘ગોંસાઈ ઠાકૂર’ કહીને નણ્ણદો એના ઠક્કા કરતી તો પણ અપણાં એમનાં રંગે પોતાનાં પીછાં રંગી શકી નહિ; એના મનમાં એમ થવા લાગ્યું કે તે અહિં નકામા દિવસો વીતાવી રહી હતી. કોઈ અલક્ષ્ય, અમોઘ આકર્ષણથી એનું પ્રત્યેક શોણિતમિંદુ, પિતૃપ્રસ્થાપિત મંદિરની મનો-મોહિની પ્રતીમા તરફ ખેંચાતું. સાગરનો જલરાશિ પૂર્ણચંદ્ર તરફ ભરતીને હેલે ચઢીને ધસે એમ એના હૃદયસાગરની ઊર્મિઓમાં ભરતીનાં અંદોલનો ઊઠતાં અને પછડાઈ પછડાઈને પાછાં પડતાં. એને એ શી રીતે દયાવે ? ઘરકામમાં કે નાના મધુરા હાસ્યવિનોદમાં ચિત્ત પરોવીને ? એનું ક્ષુબ્ધ, અસ્વસ્થ ચિત્ત બ્રાન્તિનાં વમળવર્તુળોમાં આપોઆપ જ

અછંટાયા કરતું હતું. એને સ્વામીના આદરસ્નેહદ્વારા કે સ્નેહીઓનાં મધુર વચ્ચોથી એ શી રીતે રોકી શકે? અને એ પોતે પણ શી રીતે સમજી શકે કે દેવસેવાદ્વારા નારીત્વની સઘળી કર્તવ્યભૂમિનો વિસ્તાર સર નથી થતો?

૭

અમરનાથ અપર્ણાને સમજી શક્યો નહિ. એક દિવસ તે એક મૂલ્યવાન ભેટ લઈને પત્ની પાસે ગયો. નવદશ વાગવાનો સમય. સ્નાન કરીને અપર્ણા પૂજા કરવા જતી હતી. પોતાનો સ્વર અને તેટલો સ્નેહ મધુર કરીને અમર બોલ્યો, “અપર્ણા, તારે વાસ્તે એક ભેટ લઈ આવ્યો છું. કૃપા કરી એનો સ્વીકાર કરીશ કે?” અપર્ણા હસીને બોલી, “લઈશ જ રતો કેમ નહિ લઉં?” અમરનાથને આકાશનો ચંદ્રમા હાથમાં આવ્યો હોય એવો આનંદ થયો. ખુશ દિલે એ તો એક ફેન્સી પેટીમાં મૂકેલ ફેન્સી રૂમાલમાં બાંધેલી ફેન્સી પેટી બોલવા લાગ્યો. ઢાંકણ ઉપર સોનેરી અક્ષરે અપર્ણાનું નામ લખ્યું હતું. હવે અપર્ણાનું આનંદોજ્જવળ મુખ જોવા એણે એના તરફ નજર તાકી. પણ એણે તો કાચની બનાવટી આંખવાળો માણસ જે રીતે નજર ફેંકતો હોય છે તે રીતે અપર્ણાને પોતા તરફ જોતી જોઈને એનો સમસ્ત ઉત્સાહ નિમેષ માત્રમાં ઓસરી ગયો. અને અર્થહીન એક શુષ્ક હાસ્યમાં પોતાની ગ્લાનિને છુપાવતો હોય તેમ એ થોડું હસ્યો. અત્યંત લજવાઈ ગયા છતાં એ તો પેટીમાંથી અતરની શીશીઓ અને ખીજાં અનેક ફેન્સી વાનાં કાઢવા લાગ્યો. અપર્ણા એને એકદમ અટકાવી દેતી બોલી, “આ બધું શું મારે વાસ્તે લાવ્યા છો કે?” “હા, એ બધું તારે માટે જ લાવ્યો છું. કેટલી બધી દિલખુશ બીજો છે?” અપર્ણાએ પૂછ્યું, “આ પેટી પણ મારે માટે જ છે કે?”

“હાસ્તો!”

“ તો પછી આ બધું નકામા બહાર શું કામ કાઢો છો પેટીમાં જ છોને પડ્યું રહેતું ? ”

“ તો ભલે રહેતું. પણ તું એનો ઉપયોગ કરીશ ને ? ”

સાંભળી અપભ્રાંતિના ભવાં એકદમ સંક્રાંચાઈ ગયાં. સમસ્ત દુનિયાં સાથે જંગે ચઢેલ અનેક ધાથી ધાયલ થઈ વૈરાગ્ય પૂર્વક શાંત પડી રહેલ એનાં હૃદયને આ સહસા ઉચ્ચારાયેલી સ્નેહવાણીએ કહોર-તાનો જાણે આઘાત કર્યો. ઉશ્કેરાટપૂર્વક પ્રત્યાઘાત કરતી હોય તેમ તે ખોલી ઊઠી, “ એને હું બગાડીશ નહિ, રાખી જાવ. મારા શિવાય બીજાનું ધણું એનો ઉપયોગ કરવાનું જાણે છે. ” અને જવાબની જરા પણ તમા ન હોય તેમ ખોલતીકને પૂજના ઓરડામાં દાખલ થઈ ગઈ. અને અમરનાથ,—તે તરછોડાયેલ ભેટના ઉપર વિહ્વલ થયેલાની માફક હાથ મૂકીને એ જ રીતે ખેંચી રહ્યો. પછી તે પોતાને અખોધ માનીને મનમાં મનમાં તીરસ્કારવા લાગ્યો. ઘણીવાર એક ઊંડો નિસાસો નાખીને તે ખોલ્યો,—“ અપભ્રાંતિ, પાષાણી. ” એની આંખમાં પાણી ભરાઈ આવ્યાં;—ત્યાં જ ખેંચી ને પછી તેણે અશ્રુભરી આંખ લોઈ નાખી. અપભ્રાંતિએ જો એને સ્પષ્ટ ને સીધા શબ્દોમાં તીરસ્કાર્યો હોત તો વાત જુદી હતી. એણે એનો તીરસ્કાર નહોતો કર્યો પરંતુ તીરસ્કાર ન કરવા છતાં તીરસ્કાર કરવાની બધી ઝાળ એને શરીરે એણે લગાડી હતી. એનો પ્રતીકાર શી રીતે થઈ શકે ? અપભ્રાંતિને એના પૂજા ઘરમાંથી ખેંચી લાવીને તેની નજર સામે તેણે ઉવેખેલ ભેટની વસ્તુઓના પોતે લાડી મારીને ચૂરેચૂરા કરી નાખી બધાં સમક્ષ ભયંકર પ્રતિજ્ઞા કરે કે “ હું હવેથી તારું મોઢું જોવાનો નથી ? ” એમ થાય તો અપભ્રાંતિ શું કરે. શું ખોલે, ક્યાં ભાગી જાય, અથવા એમે અને કે તે સન્યાસિની પણ થઈ જાય અને એના કાઈ દારુણ દુઃખભર્યા દિવસે પોતે અકસ્માત્ એની સમક્ષ હાજર થઈને એની રક્ષા કરે. એવા એવા વિચાર એને આવવા

લાગ્યા. એ બેઠો હતો એમ જ એસી રહ્યો ને એજ સ્થિતિમાં એનાં નયનમાંથી આંસુધારા વરસી પડી.

૮

આ વાત અન્યાને બે દિવસ ને બે રાત થઈ ગયાં. અમરનાથ પત્નીના ઝોરડામાં સૂવા આવતો નથી. માને ખખર પડતાં વહુને થોડી ધધડાવી; દીકરાને બોલાવીને થોડી સમજણ પાડી. મોટી નણ્ડે આ વાતને થોડી મગ્નકતો રંગ આપ્યો ને એ રીતે સાતપાંચ થતી થતી વાત વીસારે પડી. રાત્રે અપર્ણાએ પતિની માફી માગી. “મેં આપને દુલગ્યા હોય તો મને માફ કરો.” અમરનાથ કશું બોલી શક્યો નહિ. પથારીને એક છેડે બેઠો બેઠો એ બિછાના ઉપર પાથરેલી ચાદરના છેડા ઉપર હાથ ધસતો એસી રહ્યો. “એની સન્મુખ અપર્ણા બેઠી. એના વદન ઉપર મ્હાન હાસ્ય હતું. એ બોલી, “મને માફી નહિ આપો?” મસ્તક ઢાળી અમરનાથે કહ્યું, “માફી શેને વાસ્તે? માફ કરવાનો મને અધિકાર છે ખરો?” વાત સાંભળી પતિના બંને હાથ પોતાના હાથમાં લઈને અપર્ણા બોલી, “એવી વાત બોલશે નહિ. તમે સ્વામી છો. તમે ગુસ્સો કરી રહો તો મારું કેમ ચાલે? તમે માફ નહિ કરો તો મને બેઠા રહેવાનું કામઠેકાણું? ક્યાં મળે એમ છે? શા માટે ગુસ્સો રાખી રહ્યા છો બોલો?” આદ્રસ્વરે અમરનાથે કહ્યું, “ગુસ્સો તો નથી કર્યો?”

“ગુસ્સો નથી કર્યો?”

“ના.”

અપર્ણાને કજીઓ ગમતો નહિ. સ્વામીના બોલવામાં એને વિશ્વાસ નહોતો એસતો છતાં એસાડયો. એણે કહ્યું, “તો બહુ સારું.” એ પછી નિતાન્ત નિર્ભાવનાભરી અબોલ અબોધ શી એ પથારીની એક ધારે રાત બધી પડી રહી.

પણ અમરનાથને બારે નવાઈ લાગી. બીજી બાજુ મોં ફેરવીને તે પડો પડો અનેક તર્કવિતર્ક કરવા લાગ્યો કે પોતાની વાતમાં એની પત્નીને શી રીતે વિશ્વાસ બેઠો હતો ? કારણ કે તે એ દિવસ એને પડખે ચઢ્યો નહોતો, એની સાથે બોલ્યો નહોતો અને છતાં પણ જ્યારે એણે કહ્યું કે પોતે ગુસ્સે થયો નથી એ વાત કંઈ વિશ્વાસ કરવા યોગ્ય લેખાય ? આવડું મોટું તોફાન આટલું જલદી શમી જઈ બધું ફાગટ થઈ ગયું ? પણ જ્યારે એને ખબર પડી કે અપર્ણા સાચે-સાચ બંધવા પડી હતી ત્યારે તે એકદમ પથારીમાં બેઠો થઈ ગયો. અને દ્વિધાશૂન્ય મને એકદમ ખૂમ પાડી બેઠો, — “ એ અપર્ણા, તું શું બોલે છે ? એ અપર્ણા ! ”

અપર્ણા ઝંખકીને જાગી બેઠી, પછી બોલી, “ ખૂમ પાડી’તો ? ”

“ હા, કાલે હું કલકતા જઈ છું. ”

“ કેમ, એ વાત પહેલાં તો કાઠવાર કરી નહોતો ! તમારી કાલેજમાં આટલી જલદી રજા પૂરી થઈ ગઈ ? હજી ય એ પાંચ દિ’ રહેવાય એવું નથી ? ”

“ ના હવે રહેવાય એવું નથી. ” કંઈક વિચાર કરીને અપર્ણા બોલી, “ તમે મારા ઉપર ગુસ્સે થઈને ચાલ્યા જાવ છો ? ” અપર્ણાની વાત સાંવ સાચી હતી તે અમરનાથ સારી પેઠે જાણતો હતો. પણ વાત તે કબૂલી શક્યો નહિ. સંક્રાંતિ જાણે એના હોઠ ઉપર સવાર થઈને એને જકડી લીધા હતા. સ્વામિત્વનું જે તેજ એ પોતાના સ્વાભાવિક અધિકારમાંથી પામ્યો હતો એ બધું જ આ ચારપાંચ મહિનામાં અપર્ણાએ ધીમે ધીમે એનામાંથી હરી લીધું હોય એમ એને લાગ્યું. ક્રોધ પ્રગટ કરવાનું કયું સાહસ એનામાં બાકી રહ્યું હતું ? ફરી અપર્ણા બોલી, “ ક્રોધ કરીને કયાંયે જશો નહિ. એથી મારા મનમાં બારે વ્યથા જાગશે. ” અમરનાથે સાચીજૂડી જે વાત

એનું સાંભળીને કહી તેનો અર્થ એટલો જ હતો કે એણે ગુસ્સો કર્યો નહોતો અને એની સાખાતી તરીકે તે ખીબ એ દિવસ રહી જશે.

૯

ધોધવાર વરસાદમાં એક સગવડ હોય છે; એનાથી આકાશ સ્વચ્છ નિર્વાદલ બની જાય છે. પણ ટીપ ટીપ વરસાદથી વાદળો સાફ થતાં નથી. માત્ર પગ નીચે કાદવ બાકે છે ને ચારે બાજુ નિરાનન્દમય ઘેરું વિષાદી વાતાવરણ જન્મી રહે છે. અમરનાથ ઘેરથી જે કાદવ પગે વળગાડી લાવ્યો હતો તેને લોહી લૂછી નાખવાનું સાધન કલકત્તા જેવા મોટા મગરમાં પણ એને મળ્યું નહિ. લખવા વાંચવામાં એનું દિલ ચોંટતું નથી-નથી આનંદ ઉલાસો કરવામાં દિલ ગોડતું. ગમગીન હૈયામાં કલકત્તામાં પણ ગમે પેદા થઈ શકતો નથી-નથી ઘેર પાછા જવાનું પણ લગીરે દિલ. પોતાની છાતી ઉપર બીણુ યંત્રણાનો ભાર જાણે વળગી રહ્યો હતો અને એને હડસેલી કાદવા માટે પાંસળીઓ અંદરથી ત્રથા દેકા દેકી કરતી હોય એવું લાગતું હતું.

આવી અતંર્વેદના સાથે એક દિવસ તે માંદો પડી ગયો. ખબર મળતાં જ માબાપ કલકત્તા દોડી ગયાં. પણ અપર્ણાને સાથે લઈ ગયાં નહિ. અમરનાથે પણ એને નહિ લાવશે એવી આશા નહોતી રાખી, છતાં કશું બોલ્યો નહિ. માંદગી રોજરોજ વધતી ચાલી. એ વખતે સ્વાભાવિક રીતે જ અપર્ણાને જોવા મળવાની એને ઈચ્છા થઈ. પણ મોં ફાડીને બોલવાની એની હામ ન ચાલી; માબાપે એ વિશે કંઈ સમજ્યાં કર્યાં નહિ. એ સમજ્યાં માત્ર ફવાદાર અને વૈદ્યાક્રતરમાં ! પણ એમના હાથમાંથી તો છેવટે અમરનાથે છૂટકારો મેળવ્યો-એક દિવસ એણે દેહત્યાગ કર્યો.

વિધવા થતાં અન્નપૂર્ણા દિગ્મુદ જોવી બની ગઈ. આખું શરીર જાણે તૂટી જતું હોય એવું એને લાગ્યું. એની પોતાની ઇચ્છાનું જ એ કશું નહોતું ? પતિ પાસેથી છૂટકારો મેળવવા આટલા દિવસથી તે નહોતી ઝંખતી ? અંતર્યામીએ એની એ કામના પૂર્ણ કરી હતી. બહારથી એના વૃદ્ધ પિતાનું ચિત્કાર કરતું આર્દ્ર એને સંભળાયું. એ સ્વપ્ન તો નહોતી જોતી ? આરી ઊઘાડી બહાર ડોકાઈને એણે જોયું તો ખરેખર રાજનારાયણ આશુ ધૂળમાં આઘોટતા ભયંકર આક્રંદ કરી રહ્યા હતા. પિતાને જોતાં તે પોતે પણ ભોંય ઉપર ઢળી પડી. આંસુની પુનિત ગંગા ભોંય ભીંજી રહી.

સાંજ પડવા આવી હતી. ચોરડામાં પિતાએ આવીને અપર્ણાને છાતી સરસી લઈ કહ્યું—‘ મા ! અપર્ણા ! ’

રોતી રોતી અપર્ણા બોલી: ‘ આપુજી ? ’

“ તારા મદમોહન તને મંદિરે બોલાવે છે મા ? ”

“ ચાલો જઈએ આપુજી. ”

“ ત્યાં તારું બધું કામ પડી રહ્યું છે. ”

“ ચાલો આપુજી ઘેર જઈએ. ”

“ ચાલ મા, ચાલ. ” વહાલથી પિતાએ પુત્રીને માથે લાથ મૂક્યો. છાતી સરસી ચાંપીને જાણે એનું સમસ્ત દુઃખ દૂરી લીધું.

બીજે દિવસે પિતાપુત્રી ઘેર આવી પહોંચ્યાં. આંગળી ચીંધી મંદિર બતાવી પિતાએ કહ્યું, “ મા, એ તારું મંદિર. એ તારા મદન-મોહન. ” અલંકાર વિનાની અપર્ણા વિધવાના વેશમાં જુદી જ દેખાતી હતી. સાદો વેશને રૂક્ષ કેશ એને ચોર રીતે શોભાવતા હતા. એણે એના પિતાની વાતસાચી માની હતી. દેવની બોલાવેલી એ આવી હતી એમ એને લાગ્યું. તેથી જ કાફર દેવતાના મુખ ઉપર આટલી પ્રસન્નતા હતી;

મંદિરમાં તેથી જ આટલી સુગંધશોભા વધી ગઈ હતી ! પોતે ઘરતીની સપાટીથી કેટલીયે ઉચ્ચ ભૂમિકા ઉપર અધિષ્ઠિત હતી એવું એના મનમાં થવા લાગ્યું.

જે સ્વામીએ મરીને પોતાને આટલી ઝાંચી ભૂમિકા પ્રાપ્ત કરાવી હતી તે મૃત પતિને અપર્ણાએ અનેક અંજલિથી વધાવ્યો ને એના આત્માને અંતરથી શાંતિ પ્રાપ્તી.

૧૦

શક્તિનાથ હાકૂરમૂર્તિ ઘડવામાં પડ્યો હતો. પૂજન કરવાના કરતાં હાકૂરમૂર્તિ ઘડવામાં તેને અદકા આનંદ આવતો હતો. કેવું રૂપ, કેવું નાક, આંખ, કાન અને એને કેવો રંગ માફક આવશે એ વસ્તુ જ એની વિચારણાનો વિષય હતી. કેવી રીતે એની પૂજન કરવી, કયો મંત્ર ભણવો વગેરે નાની વાતો પ્રત્યે એનું ચિત્ત ખેસતું નહોતું. દેવતા સાથેના સંબંધમાં એણે પોતાને સેવકને બદલે પિતાનું સ્થાન અર્પણ કર્યું હતું. એના બાપે એને કહ્યું; “ શક્તિનાથ, આજે મને તાવ ચદયો છે. જમીનદારને ઘરે જઈને હાકૂરપૂજન કરી આવ.” શક્તિનાથે કહ્યું; “ હમણાં હું મૂર્તિ ઘડું છું—” વૃદ્ધ બાપે ક્રોધ કરતાં કહ્યું; “ છોકરવેડા હવે રહેવા દે ભાઈ. કામ પતાવી આવ.” પૂજના મંત્ર ભણવાની એને ઇચ્છા નહોતી.—તો પણ જવું પડ્યું. આપની આજ્ઞા પ્રમાણે સ્નાન કરી, ચાદર ને દુવાલ ખભે વીંટી તે દેવમંદિરે પહોંચ્યો. આ પહેલાં પણ તે કાંઈ કાંઈવાર દેવમંદિરમાં પૂજન કરાવવા આવ્યો હતો. પણ આજના જેવી ધમાલ કાંઈ વાર એણે જોઈ નહોતી. આટલાં બધાં ફૂલોનો ગંજ, ધૂપના ધુમાડોનો આડંબર, ખાદ્ય અને નૈવેદ્ય વસ્તુઓનો આટલો મોટો ખડકલો ! તે ભારે વિમાસણમાં પડી ગયો. આટલી બધી વસ્તુઓ લઈને એ શું કરશે ? કેવી રીતે ને કોની પૂજન કરશે ? સૌથી વધારે તો તે

અપર્ણાને જોઈને ભારે નવાઈ પામ્યો. એ કોણ ? એ ક્યાંથી આવી પહોંચી હતી ? આટલા દિવસ ક્યાં હતી ? અપર્ણાએ એને જોઈને પૂછ્યું; “તમે કોણ છો ? બટ્ટાચાર્ય મહાશયના દીકરા કે ?” “હા.” શક્તિનાથે ટૂંકા જ જવાબ આપ્યો. “ તો હાથપગ ઘોષ પૂળ કરવા બેસો. ” પૂળ કરાવતાં શક્તિનાથ કેટલુંયે ભૂલી ગયો. એકે મંત્ર એની જીભે ચઢતો નહોતો. મંત્ર ભણવા તરફ એનું મન નહોતું; શ્રદ્ધા એ નહોતી. એ તો માત્ર વિચારતો હતો—“ એ કોણ હતી ? એ રૂપવતી કન્યા કેને માટે બેસી રહી હતી. ? ” વિચારવમળમાં પૂજની વિધિ અવળીસવળી થવા લાગી. ક્યારે ઘંટડી વગાડવી, ક્યારે ફૂલ વધાવવાં, ક્યારે નૈવેદ્ય વસ્તુ ઉપર જલઘંટકાવ કરવો વગેરે જાણે નવો પૂજારી ભૂલી ગયો હતો. કડક પરીક્ષકની માફક પાછળ બેઠી અન્નપૂર્ણા બધું સમજી ગઈ હતી. રોજ જોઈ જોઈને એ પૂજા વિધિ જાણતી થઈ હતી. એને શક્તિનાથ શી રીતે છેતરી જવાનો હતો ? પૂજને અંતે કડક સ્વરે અપર્ણાએ કહ્યું; “તમે બ્રાહ્મણપુત્ર છો; છતાં પૂજા કરાવતાં નથી આવડતી ? ” આવડે છે. ” શક્તિનાથે જવાબ આપ્યો. “ ધૂળ આવડે છે. ” અપર્ણાએ શેષ મિશ્રિત સૂરે કહ્યું. ગભરાયેલે ચહેરે શક્તિનાથ અપર્ણા સાચું જોઈ બહાર જવા તૈયાર થયો. અપર્ણાએ એને પાછો બોલાવ્યો ને કહ્યું; “ કાઠૂર આ બધું બાંધી લઈ જાવ. પણ કાલે હવે આવશે નહિ. તમારા પિતા સારા થશે એટલે આવશે. ” અપર્ણાએ જાતે જ એની આદરમાં બધું બાંધી આપ્યું. મંદિર બહાર આવીને શક્તિનાથ ભયથી કંપી ઝોક્યો.

૧૧

એક મહિનો વહી ગયો. આચાર્ય જહનુનાથ, જમીનદાર રાજનારાયણ બાણુને સમજાવીને કહે છે—“ આપ તો બધું જાણો છો. મોટા મંદિરની એવડી પૂજા મધુ બટ્ટાચાર્યના છોકરાથી થઈ શકે

ઝેવું નથી. ” રાજનારાયણ બાણ વાતને ટેકા આપતાં બોલ્યા, “ઘણી વાર અપર્ણાએ પણ એમ જ કહ્યું હતું. ” ગંભીર મોં કરીને આચાર્યે કહ્યું; “ તદ્દન સાચી વાત છે. મા તો સાક્ષાત્ લક્ષ્મી સ્વરૂપ છે. એને કોઈ વાત અગ્નણી હોય ખરી ? ” રાજનારાયણ બાણ પણ એમ જ માનતા હતા. આચાર્ય વળી કહેવા લાગ્યા; “ પૂજા હું કરું કે બીજો ગમે તે કરે. સાફ માણસ જોઈએ. મધુ ભટ્ટાચાર્ય જીવ્યા એટલા દિ’ એમણે જ પૂજા કરાવી છે. હવે એના દીકરાને જ પુરોહિતપદ આપવું યોગ્ય છે પણ એ, માણસમાં ક્યાં રહ્યો છે ? મૂર્તિ ઘડે છે, ચિતરામણ કરે છે-પૂજા વિધિનું એને જ્ઞાન ક્યાં છે ? ” રાજનારાયણ બાણએ સંમતિ આપતું કહ્યું; “ તો આપ હવેથી પૂજા કરાવો. પણ એક વાર અપર્ણાને પૂછી જોઈ. ”

આપે જ્યારે અપર્ણાને વાત કરી ત્યારે માથું ધુણાવી અપર્ણાએ કહ્યું; “ ઝેવું કંઈ થાય ખરું ? બામણનો દીકરો નિરાશ્રય, નિરાધાર છે. હાંકી કાઢીશું તો એ જશે ક્યાં ? આવડે એવી પૂજા કરાવશે. ઠાકૂર દેવતા એટલાથી પણ સંતુષ્ટ થશે. ” દીકરીની વાત પિતાએ કબૂલ રાખી. “ મેં એ બધો ખ્યાલ કર્યો નહોતો મા. મંદિર તાફ છે. પૂજા તારી છે. તને જેમ ગમે તેમ કર. જે ઠીક લાગે તેને પૂજનો બાર સોંપ. ” અપર્ણાએ શક્તિનાથને બોલાવી પૂજનની કામગીરી સોંપી. અપર્ણા એને વઢી ત્યાર પછી તે એ તરફ ફરક્યો નહોતો. તે દરમ્યાન એના બાપનું મૃત્યું નીપજ્યું. એ પોતે પણ માંદો સાજો રહેતો હતો. એના સૂકાઈ ગયેલા મોઢા પર રોગશોકનાં બધાં ચિન્હો વરતાતાં હતાં. અપર્ણાને એના તરફ મમતા થઈ આવી.

મૃદુ સ્વરે એણે કહ્યું; “ તમે પૂજા કરાવજો. જેવી આવડે તેવી. જેવા તેવાથી ય ઠાકૂર તૃપ્ત થશે. ” મમતાભરી વાણી સાંભળી શક્તિનાથને હિંમત આવી. સાવધાન થઈને મન પરોવી એ પૂજા કરાવવા બેઠો. પૂજા ખતમ થતાં અપર્ણાએ પોતાને હાથે એ જેટલું

ખાઈ શકે એટલું બાંધી આપતાં કહ્યું; “ સરસ પૂજા કરાવી બામણ ઠાકૂર. તમે જાતે જ રાંધી જમો છો કે ? ” “ કોઈ દિવસ રાંધું છું. કોઈ દિ, ’ તાવ આવે તો રાંધ્યા વગર પડી રહું છું. ”

“ તે તમારે કોઈ સગુંવહાલું નથી ? ”

“ ના. ”

શક્તિનાથ ચાલ્યો ગયા પછી અપર્ણા એના તરફ માયા ભરી નજર ફેંકી બોલી; “ આહ ! ” દેવપ્રતીમા નજીક આવીને શક્તિનાથ માટે પ્રાર્થના કરતાં બોલી; “ ઠાકૂર, એની પૂજાથી તમે સંતોષ માનજો. છોકરવાદનો વાંકગૂનો ધ્યાનમાં નહિ લેશો. ”

તે દિવસથી અપર્ણા પોતાની દાસી મારફત શક્તિનાથની રાજ અચરઅંતર કદાવતી ને તે શું ખાતોપીતો હતો, શું કરતો હતો ને એને શી શી વસ્તુની જરૂર હતી તેનો ખ્યાલ રાખતી. નિરાશ્રય બ્રાહ્મણકુમારને એની જાણ બહાર અપર્ણાએ આશ્રય આપ્યો ને એનો બધો ભાર પોતાને માથે ઉપાડી લીધો. તે દિવસથી એ બંને કિશોર કિશોરી પોતાની ભૂલબ્રાન્તિ અને ભક્તિરતેહને એકરૂપ બનાવી મંદિરને પોતાનો આશ્રય માની જીવનનો આકીનો સમય પસાર કરવા લાગ્યાં. શક્તિનાથ પૂજા કરતો, અપર્ણા એને બતાવતી. શક્તિનાથ મંત્રોચ્ચાર કરતો, અપર્ણા એનો અર્થ મનમાં મનમાં દેવતાને સમજાવી દેતી. નૈવેદ્ય માટે શક્તિનાથ ફૂલ પાંદડાં હાથમાં ઝાલતો, અપર્ણા આંગળી વતી એને બતાવીને બોલતી, “ બામણ ઠાકૂર, આજે આ રીતે સિંહાસનને શણગારો જોઈએ, ધણું સાફ લાગશે. ” આ રીતે એ વિશાળ મંદિરનું વિશાળ કામકાજ આટોપાતું. એ બધું જોઈ સાંભળી આચાર્ય કહેવા લાગ્યા, “ છોકરરમત ચાલે છે. ” વૃદ્ધ રાજનારાયણ કહેતા, “ ગમે

તેમ હોય, છોકરી બિચારી પોતાની વૈધવ્યદશા બૂલી જાય એટલે જગ જત્યા. ”

૧૨

થિયેટરમાં રૂપેરી પડદા ઉપર જેમ પહાડ, પર્વત, વરસાદ, વાવાઝોડાં આવે અને ક્ષણમાત્રમાં એ બધું અલોપ થઈ મોટા રાજ-મહેલ ખડા થઈ જાય અને પ્રેક્ષકોના આનંદમાં દુઃખદૈન્ય લોપાઈ જાય છે તેવું જ શક્તિનાથના જીવનમાં પણ થયું. તે જગરણમાંથી જાણે નિદ્રામાં પડ્યો હતો. અને કોઈ દુઃસ્વપ્ન આવડતાં ઝંખકીને પાછો જાગી ઊઠ્યો હોય એવું એને લાગતું હતું. મંદિરમાં જવાબદારી વિનાની દેવ સેવાની સુવર્ણશૃંખલાએ એને જાણે જકડી લીધો હતો અને એ શૃંખલાનો રણકાર વારેવારે એનું એને ભાન કરાવતો હતો. તે પોતાના મૃત પિતાને યાદ કરીને પોતાના સ્વાધીન જીવનની સ્મૃતિ તાજ કરતો. એને મનમાં થતું કે પોતે જાણે વેચાઈ ગયો હતો અને અપર્ણાએ એને ખરીદી લીધો હતો. એટલું જ નહિ પણ અપર્ણાના સ્નેહે મોહની પેઠે એને ઘેરી લીધો હતો.

અચાનક એક દિવસ એનો મામોભાઈ આવી પહોંચ્યો. એની બહેનનો વિવાહ થવાનો હતો. મામા કલકત્તામાં રહેતા હતા. વિવાહને સારે પ્રસંગે એમને બાણેજ યાદ આવ્યો. એટલે મામોભાઈ એને તેડવા આવ્યો હતો. જવું પડશે. કલકત્તા જવાની વાતે શક્તિનાથને ધણો આનંદ થયો. મામાભાઈ પાસે બેસીને આખી રાત કલકત્તાના સુખની વાતો, શોભાની કથા અને સમૃદ્ધિનું વર્ણન સાંભળીને શક્તિનાથ મુગ્ધ થઈ ગયો. બીજે દિવસે મંદિરમાં જવાનું એને મન થયું નહિ. વખત થઈ ગયો એટલે અપર્ણાએ એને તેડાવી મંગાવ્યો. જઈને શક્તિનાથે કહ્યું; “આજે હું કલકત્તા જવાનો છું. મારા મામાએ બોલાવ્યો છે.” કહીને એ થોડા સંકોચપૂર્વક ઊભો રહ્યો.

અપર્ણા થોડી વાર મૂંગી બેસી રહી. પછી પૂછ્યું; “ પાછા ક્યારે આવશે ? ” બહીતાં બહીતાં એણે જવાબ આપ્યો; “ મામા પાછા આવવાની રજા આપશે એટલે આવતો રહીશ. ” અપર્ણાએ એ પછી કશું પૂછ્યું નહિ.

ફરી જદુ આચાર્ય પૂજા કરાવવા લાગ્યા. ફરી પૂર્વવતઃજ અપર્ણા પૂજા જોવા લાગી, પણ કોઈ વાત કહેવા કરવાની એને ઇચ્છા થઈ નહિ.

કલકત્તા ગયા પછી મામાને ત્યાં મોજમઝામાં ઘણા દિવસ ગાળ્યા પછી પોતાને ગામ પાછા જવા માટે શક્તિનાથનો જીવ બંધોનીયો થવા લાગ્યો. કામકાજ વગર લાંબા દિવસો એને કંટાળા ભરેલા જણાવા લાગ્યા. રાત્રે સ્વપ્નમાં અપર્ણા જાણે એને બોલાવતી હોય એવા ભણકારા થવા લાગ્યા. પોતે એને જવાબ ન આપતાં અપર્ણા જાણે ગુસ્સો કરતી હતી ! એક દિવસે એણે ઘેર જવાની વાત મામાને કહી. મામાએ ના પાડતાં કહ્યું; “ ત્યાં જંગલમાં પડીને શું કરીશ ? અહિં રહીને વાંચતાં લખતાં શીખ. હું તને નોકરીની અવસ્થા કરી આપીશ. ” માથું હલાવી શક્તિનાથે ના પાડી, એટલે મામાએ રજા આપી. મોટી વહુને ખબર પડી એટલે એણે શક્તિનાથને બોલાવી પૂછ્યું; “ કેમ દિયરજી, કાલે ગામ જવાના કે શું ? ” શક્તિનાથે કહ્યું; “ હા જવાનો છું. ” “ અપર્ણાને વારતે જીવ તલપાપડ કરે છે નહિ ? ” “ હા. ” શક્તિનાથે જવાબ આપ્યો. “ તે તમારી બહુ સંભાળ રાખતી લાગે છે નહિ ? ” શક્તિનાથે માથું ધુણાવી કહ્યું; “ હા ખૂબ કાળજી રાખે છે. ” મોટી વહુ મોં ફેરવી હસ્યાં. એમણે અપર્ણાની વાત પહેલાં શક્તિનાથ પાસેથી જાણી લીધી હતી. ભાભીએ કહ્યું; “ તો દિયરજી, આ વસ્તુ લઈ જવ. એને આપજો. તે હજીય વધારે વહાલ કરશે. ” કહીને એમણે એક પેટીમાંથી દિલખુશ અત્તરની શીશી કાઢી શક્તિનાથના માથામાં લગાડી

આપ્યું. ખુશખોથી શક્તિનાથ ખુશ થઈ ગયો અને એ શીશી લઈ કાળજીપૂર્વક પોતાની આદરમાં લપેટી લીધી.

૧૩

શક્તિનાથ મંદિરમાં દાખલ થયો. પૂજન ખતમ થઈ હતી. આદરમાં પેલી દિલખુશની એ શીશી લપેટી લાવ્યો હતો—પરંતુ અપર્ણાને આપવાની હિંમત ચાલતી નહોતી.—આટલા લાંબા દિવસો દરમ્યાન અપર્ણા એના દિલમાંથી ઘણે દર ખસી ગઈ હતી. મોં ફાડી એકે શબ્દ તે બોલી શકતો નથી કે “તમારે માટે કલકતાથી ઇચ્છા કરીને આ લઈ આવ્યો છું. એની ખુશખોથી તમારા દેવ તૃપ્ત થશે. તમે પણ થશો.” આ રીતે સાત આઠ દિવસ પસાર થઈ ગયા. રોજ તે આદરમાં સંતાડીને ખંને શીશી લાવે ને રોજ પાછો લઈ જાય, ને બીજા દિવસ માટે બાંધી રાખે. પહેલાંની માફક એકાદ દિવસ પણ જો અપર્ણાએ બોલાવીને એની ખબરઅંતર પૂછી હોત તો તો શીશી એને આપી દેત. પણ એવો અવસર આવ્યો નહિ. આજે એ દિવસથી એને તાવ આવે છે પણ બીકનો માર્યો તે પૂજન કરાવવા મંદિરે જતો હતો. ગણે કાંઈ અગ્નણી આશંકાથી તે પોતાની પીડાની વાત પણ અપર્ણાને કહી શકતો નથી. પણ અપર્ણાએ ખબર મેળવીને જાણી લીધું હતું કે એ દિવસથી એણે કશું ખાધું નહોતું, તો ય પૂજન કરાવવા આવતો હતો. અપર્ણાએ પૂછ્યું; “ઠાકૂર તમે એ દિવસથી કશું ખાધું કેમ નથી?” શુબ્દમુખે શક્તિનાથે જવાબ વાળ્યો; “મને એ દિવસથી રાતે તાવ ચઢે છે.”

“તાવ ચઢે છે? તો સ્નાન કરીને પૂજન કરવા કેમ આવો છો? તાવની વાત કહી કેમ નહિ?” શક્તિનાથની આંખ બીની થઈ ઝળ. એ બધી વાત જૂલી ગયો. આદરમાં વીંટી રાખેલી ખંને

શીશીઓ એણે ઉતાવળે બહાર કાઢીને કહ્યું; “તમારે માટે લાવ્યો છું.”

“મારે માટે ?”

“હાં,—તમને ખુશખો ગમે છે ને ?—” આગતો ભડકા જોરથી બળતાં ગરમ દૂધ જેમ ઊભરાઈ જાય તેમ અપર્ણાના સમસ્ત દેહનું રક્ત ક્રોધાગ્નિથી ઊકળી ઊઠ્યું. શીશી જોઈ ને જ એ વરતી ગઈ હતી. ગંભીર સ્વરે બોલી; “લાવો.” શીશી હાથમાં લઈ બહાર જતાં પૂજા કરેલાં ફૂલો સૂકાયેલા પડ્યાં હતાં ત્યાં જઈ અપર્ણાએ બંને શીશી જોરથી જમીન ઉપર પટકી દીધી. પોતાના કાળની ઉપર એ શીશીઓ ઝીંકાઈ હોય તેમ શક્તિનાથનું લોહી આધાતથી જાણે થીજી ગયું. કર્કશ સ્વરે અપર્ણા બોલી—“આમણુ ઠાકૂર, તમારા મનમાં આવું હતું ? હવે તમે મને મોં બતાવશો નહિ. મંદિરમાં તમારો ઓછાંયો પણ હવે મારે નહિ જોઈએ.” પોતાની અંપકવર્ણી આંગળી બહાર ચીંધી અપર્ણાએ કહ્યું; “જનવ અહિંથી.”

આજે ત્રણ દિવસથી શક્તિનાથ ગયો છે. ફરી જન્મનાથ આચાર્ય પૂજા કરાવવા આવે છે. ફરી અપર્ણા મ્હાન વદને પૂજા તરફ જોઈ રહે છે. આ કોની પૂજા કાણુ આવીને કરાવે છે ! પૂજા પૂરી થયા પછી નૈવેદ્ય વસ્તુઓ પોતાના કપડામાં બાંધતાં બાંધતાં આચાર્ય નિઃશ્વાસ નાખી બોલ્યા; “છોકરો બચારો દવાદારુ વિના મરી ગયો !” આચાર્યના મોં સામું જોઈ અપર્ણાએ પૂછ્યું “કાણુ મરી ગયું ?”

“તમને ખબર નથી ? આ પેલો મધુ ભટ્ટાચાર્યનો છોકરો શક્તિનાથ; કેટલાક દા’ડાના તાવે આજે સવારે મરી ગયો. અપર્ણા તો ય એમના મોં સામે તાકી રહી. બારણા પાસે જઈને આચાર્ય

બોલ્યા: “ પાપના ફળથી આજકાલ અકાળ મૃત્યુ થાય છે. દેવતા સમક્ષ કંઈ તમારો ચાલે મા ? ”

આચાર્ય ચાલ્યા ગયા. આરણ્ય વાસી અપર્ણા ભોંયે પડી નીચે માથું પટકી આક્રંદ કરવા લાગી. દિલદ્રાવક આક્રંદની બીષણ વૃષ્ટિ વરસી રહી. દેવમૂર્તિ સન્મુખ જોઈ એણે પૂછ્યું: “ હાકૂર એ પાપ કેનું ? ”

ઘણી વારે તે ઊઠીને બેઠી. આંખો લૂછી પેલા સૂકાયેલા ફૂલોની અંદર રનેહદાનનાં ભગ્નાવશેષસમા શીશીના ટૂંકડા તેણે માથે ચઢાવ્યા. ફરીવાર મંદિરમાં જઈને દેવચરણે દેહ ઢાળી ભગ્ન ટૂંકડા દેવતાને અર્પણ કરતાં એ રડી પડી. “ હાકૂર, હું જે અર્ધ્ય લઈ શકી નહિ—તે તમે સ્વીકારો. મારે પોતાને હાથે મેં કદિ તમારી પૂજા કરી નથી. આજે કરું છું—તમે એ ગ્રહણ કરો, તૃપ્ત થાવ, મને બીજી કાર્ષ ઈચ્છા નથી. ”

શરદચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય.

દેવદાસી

ત્રિણાવેલીના સુપ્રસિદ્ધ પિંગલેશ્વર મંદિરના પુરોહિત અપ્પા ત્રિદંબરમે આલિકા વિશોકાની સમસ્ત જવાબદારીનો ભાર મહણુ કરી એની મૂમૂર્ત માતાને નિશ્ચિંત જીવે મરવાનો અવસર આવ્યો ત્યારે મંદિરમાં દેવદાસીઓની સંખ્યામાં એકનો વધારો થયો એવું બધાંએ જાણ્યું.

મંદિરમાં પાંચ દેવદાસીઓ રહેતી હતી. એમાંથી સૌથી મોટી ઉંમરની અંપા દેવદાસીએ વિશોકાનું લાલનપાલન કરવાનું માથે લીધું. બાળ વિશોકાને પહેલી વાર જ્યારે વાચા ફૂટી ત્યારે અંપાના ખોળામાં બેસીને એણે ‘મા...મા’નો સાદ કર્યો. તે જ વખતે બીજી દેવદાસી અચ્ચલા એકદમ બાળ શિશુનું મોઢું દાબીને બોલી, ‘ચૂપ, ચૂપ. હવે તારી મા કાણુ છે ? તારે મા નથી.’

દેવદાસી દેવને અર્પિત સ્ત્રી ! આ દુનિયામાં બીજા કોઈ સાથે એનો સંબંધ બધાતો નથી. તે કોઈ કન્યા, વનિતા કે માતા હોતી

નથી. તે બીજું કશું જ હોતી નથી—માત્ર દેવની દાસી. એ જ એનું એક માત્ર અભિધાન અને જીવનાલંબન.

આ પછી ન્યારે પણ બાળ વિશોક એની પાલક દેવદાસીને મા કહીને બોલાવવા પ્રયત્ન કરતી ત્યારે એને અટકાવવામાં આવતી. ઉંમર વધતાં એનામાં ભાન આવવા લાગ્યું એટલે તે મા કહીને બોલાવવાનું ભૂલી ગઈ. બીજાં પાસેથી સુણીશીખીને એ પણ અંધ દેવદાસીને મોટી ઠાકુરાણી કહીને બોલાવતાં શીખી ગઈ હતી.

પાંચ દેવદાસીઓ દેવમંદિરના આંગણાંની પડખેના બાગની એક ધારે આવેલા નિવાસસ્થાનમાં રહેતી હતી. બાગની કિનાર પકડીને એ પાંચે માટે અલાયેદી કોટડીઓ હતી. એની જ પડખે બીજી પણ એ ચાર કોટડીઓ અવડ પડી રહી હતી. દેવદાસીઓની સંખ્યા હંમેશાં એક સરખી તો નહોતી જ રહેતી. સંખ્યા વધે ત્યારે અવાવડુ કોટડીઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો.

*

*

*

વિશોક આઠ વરસની થઈ ત્યારે એક દિવસ અંપાએ એને બોલાવીને કહ્યું, “આજથી તને પણ અમારી માફક તારું પોતાનું નોખું ઘર મળશે. આલ, તને તારા ઘરમાં મૂકી આવું.” બાલિકા કંઈ પણ બોલ્યાઆલ્યા વિના અંપાની પાછળ ગઈ.

બાળ વયે બાળકને સ્વાધિનતા—નિરંકુશતા—સ્વૈરતા પ્રત્યે કોઈ આત્મતિક અંબકાર્ષણ હોય છે. આ ઉંમરે પોતાને એક સ્વતંત્ર ઘર મળશે એ જાણીને વિશોકને ભારે આનંદ થયો. પહેલાં તો એણે ઘરમાં પેસીને આમતેમ જોયું. નવજાત સંતાન પ્રત્યે માતામાં જે જાતનો વાત્સલ્યભાવ ફૂટી નીકળે છે તેવું જ વિશોકને પણ અર્થ આવ્યું. જેને દુનિયામાં પોતાનું કશું જ નથી એવા ભાનવાળી વિશોકાએ પોતાના ઘર પ્રત્યે કોઈ અભિનવ આકર્ષણનો અનુભવ કર્યો.

ઘરમાં પેઠા પછી તે થોડીવાર અધે ભમી આવી, પોતાને માટે રાખવામાં આવેલી પથારી ઉપર બેઠી, બારી પાસે જઈ બહાર આવેલા ચિરપરિચિત આગની સીમા બાંધતા કોટની રાંગને નવી રીતે જોવા લાગી અને પછી દોરી ઉપર લટકતાં પોતાનાં કપડાં લઈ ગડી કરવા બેઠી. એના મુખભાવ ઉપરથી એમ લાગતું હતું કે જાણે પોતે નૂતન ગૃહની અધિષ્ઠાત્રીરૂપે પ્રતિષ્ઠિત થઈને એને નવી રીતે વ્યવસ્થિત કરવાના કામમાં લાગી ગઈ હતી.

પણ એનો આ આનંદ કેટલો ક્ષણભંગુર હતો ! એણે સાંભળ્યું કે હવેથી આ જ ઘરમાં રાત્રે એને એકલીને સૂઈ રહેવું પડશે ત્યારે એનો નવજાત આનંદ ઓસરી ગયો. અંપાનો પાલવ પકડી એણે કહ્યું; “હું તમારી પાસે સૂઈશ.”

“છિ: છિ: હઠ નહિ કરીશ. હવે તારાથી હઠ નહિ થાય !”

“કેમ ઠાકુરાણી ?”

“આવતી પૂર્ણિમાને દિવસે તું દેવદાસી થવાની છે.”

દેવદાસીની વાત તો એને માટે નવી નહોતી ! નાનપણથી માંડીને આજ દિન સુધી હાલતાંચાલતાં વિશેષ એ વાત તો સાંભળતી આવી હતી. ભવિષ્યની દેવદાસીને વગર કારણે હસવાનું નહિ, દોડતી હોય એ રીતે ચાલવાનું નહિ, હઠ કે આગ્રહ કરવાનો નહિ, માત્ર એ વાર ખાવાનું, અને પોતાના દેહને શોભાવી શણગારી, આંખમાં કાજળ આંજી, પગની પાની પાટલીઓ લાલ રંગે રંગીને નાચગાનની તાલીમ લેવાની ! સમજણથી થયા કેડે આ વાત રાજ એના કાને પડતી હતી. સાંભળીને એ પોતે પણ એ રીતે જ કામકાજ કરતી થઈ ગઈ હતી. તો પણ હઠ નહિ કરવાની વાત એ ભૂલી ગઈ ! આગામી પૂર્ણિમાની વાત પહેલી જ વાર જાણે એના કાને પડતી હોય એવો એને અનુભવ થયો.

અહાર અંધારિયાનો ઘેર અંધકાર રાત્રિને ચોમેરથી ઘેરી વળ્યો હતો. અંધાંથી છેલ્લી કાટડીમાં આવી અંધારી રાત્રે તેને એકલી સૂઈ રહેવાનું આવશે એ ખ્યાલ આવતાં જ એના દેહમાં ગળે શળ બોંકાયું. એકલી રહેશે ? ના, ના, એ તો નહિ બની શકે ! હિંમત કરીને એ બોલી પડી;

“ ઠાકુરાણી, બીક લાગશે તો ? મને એકલીને બહુ બીક લાગશે ! ” બોલતાં બોલતાં તે ચંપાનો પાલવ તાણી એની સોડમાં લપાવા લાગી. બીક ! એ વાતનો ખ્યાલ આવતાં જ માનવીનો જીવ ફફડી ઊઠે છે.

ચંપાના દિલમાં કામળતા જેવી ચીજ નહોતી એમ તો નહિ કહી શકાય. પરંતુ ચિત્તને નિર્વિકારી રાખતું એ દેવદાસીની પ્રથમ ફરજ હોય છે આ ફરજનો ભંગ કરવાનું તો એનાથી નહિ થઈ શકે ? કારણ કે કામળતા એ પણ વિકારી ચિત્તનો એક પ્રકાર જ છે. એટલે બાલિકાના લયકાતર મુખ પ્રતિ જોઈને ગંભીર સાહે એણે કહ્યું, “ બીક કેવી ! દેવદાસીના દેહમાં બીકને સ્થાન નહિ હોઈ શકે. જા, આધુ પાછું જોયાકર્યા વિના તારા ઓરડામાં ચાલી જા અને બારણું બંધ કરી સૂઈ જા. હવે થોડા દિવસ બાકી છે તે દરમ્યાન મનને નિર્વિકાર કરવાનો અભ્યાસ કર. પૂર્ણિમા તો હવે બહુ આઘી નથી ? ” અનિચ્છુક બાલિકાનો હાથ પકડી ચંપા એને ઓરડામાં લઈ ગઈ—અહાર જામી રહીને એને ઓરડામાં ધકેલી પોતે અહારથી બારણું વાસી દીધું. આ કડોરતાથી એનું જનનીસુલભ હૈયું આંતરિક વેદનાથી ફફડી ઊઠ્યું. વિશાકાને બોલાવી લેવા એનો જીવ તડફડ કરવા લાગ્યો. પણ ના. એમ કરવાથી બંનેને વ્રતભંગનું પાતક લાગશે. એ પાતકબાર એનાથી વેદાશે ? સંસારી જીવો પ્રતિ દેવની દાસીને દયામાયા, આસક્તિ કેવી ?

પૂજ્ય મોડી રાત સુધી એની આંખોએ જાગરણ કર્યું. પધારીમાં અસહ્ય વેદનાથી ચંપાનો કાતર દેહ અડવડિયાં ખાતો પડી રહ્યો હતો.

ઘડીકમાં કોઈનાં પગલાંનો અવાજ, તો ઘડીકમાં વિશોકાની વાતાવરણ બેઠતી ભયવિહ્વળ ખૂમો, નિરવ રજનીના શૂન્ય અંધકારમાં થઈને એને સંભાળતો હોય એવા ભણુકારો થવા લાગ્યા. અંધ ઝોરડાના અંધારા ગર્ભમાં પથારી નાખી પડેલી ચંપા રકૂંરકૂં કરતી તરફડિયાં મારતી રાતના પહોર ગણતી પડી રહી; પણ એણે નિયમભંગ થવા દીધો નહિ.

બીજી બાજુ એકલી પડેલી વિશોકા તમરાંના અવાજથી પણ કંપી ઊઠતી હતી. આકૂંદક્ષુબ્ધ કંઠમાંથી અબળતાં પણ બીકનો માર્યો 'મા, એ મા, 'નો અવાજ નીકળી પડતો હતો.

હાય ! એની મા કોણ હતી ? એની મા ક્યાં ? મા માનો સાદ પાડીને અનિર્દેશ્ય સુદ્ધર લોકમાં વસતી એની અશરીરિણી માતાના હૈયામાં સંતાનને મળવાની અજ્ઞાત આકૂળતા એ પેદા કરી શકી કે નહિ તે કોણ કહી શકે ? પરંતુ આ દુનિયામાં તો મધુમય 'માતૃ' સંમોધનનો સાદ પાડીને કોઈના હૈયામાં એ વ્યાકૂળ એલટ જગાડી શકી નહિ. વાણીહીન, અવ્યક્ત, કાતર રુદનથી એનો સમસ્ત પ્રાણ ગદ્ગદિત થઈ ગયો. 'કોઈ આવ્યું' નહિ.

હજી પણ પ્રભાતધેરુ આકાશ સ્વચ્છ થયું નહોતું. શુદ્ધતારિકા ઝાંખી આંખે ટલમલતી હતી. પૂર્વના ભાલ પ્રદેશે ઉપાની ઘેરી કિતમા આછા રંગની ચાદર પાથરવા તૈયારી કરતી હતી. બહાર મનુષ્યનાં પગલાંનો અવાજ શરૂ થયો. પરિચિત પદ્ધતિ સાંભળતાં વેશોકાને જાણે મૃતદેહમાં, પ્રાણ સંચારિત થતો હોય એ રીતે એના અર્ધજન્યુત દેહે ચેતના પ્રાપ્ત કરી. પોતે જીવતી હતી અને મરી નહોતી એવો સચેત ખ્યાલ એના મનમાં દૃઢ થયો. ઊડીને ઓરડાનું મારણું ખોલી કોનાં પગલાંનો અવાજ આવતો હતો તેનું પારખુ કરવા વિશોકા આમતેમ જોવા લાગી. મારણું ઊઘાડતાં જ એણે જોયું કે કોઈ ઉતાવળે પગલે નાસી ગયું હતું. નાસી જનારના ત્રસ્ત

પગલાંનો ગભરાટ એ વરતી શકી. વીજળીની ઝડપે એ કાણુ નાસી ગયું ? વિશોકા વરતી ગઈ. એણે ખૂમ પાડી. “ મા, બડી ઠાકુરાણી ? ” પાછી નહિ ફરી. માનવીની માનવ સહજ દુર્બળતા મનના કોઈ અંધારા ખૂણામાં ધર કરી બેઠી હોય તો તેને લોકની આંખ તળે શું કામ આવવા દેવી ?

અભ્યાસ-પરીક્ષાના થોડા દિવસ પસાર થઈ ગયા કેડે યથા સમયે ભારે સમારોહપૂર્વક આઠ વરસની વિશોકાને મંદિરની છટ્ટી દેવદાસીને સ્થાને અધિષ્ઠિત કરવામાં આવી. એ દિવસ કેવા આનંદ ઉત્સવનો દિન હતો ! નવાં વસ્ત્રાલુપ્તે ને પુષ્પમાળાથી સન્નિજત બાલિકાએ દેવપ્રતીમાની ડોકે માળા પહેરાવી પોતાને દેવચરણે અર્પણ કરી. પાર્થિવ જગતનાં સકળ સુખદુઃખ અને ભાવ મોહને તિલાંજલી દર્શ અપાર્થિવ જીવનમાં પોતાની જાતને વહેતી મૂકી દીધી. પોતાને દેવીસ્થાને અભિષેક કરીને કાંઈ વિપુલ ગૌરવમંડિતા માનીને એણે પોતાનો જન્મ ધન્ય થાનો અનુભવ કર્યો.

૨

એ પછી પાંચ વરસ વહી ગયાં. ઘટ જગતમાં અનેરાં પરિવર્તનો પણ થઈ ગયાં. પ્રધાન પુરોહિત ત્રિદશ્યરમે ગતિશીલ જગતની રેંટમાળના કોઈ એક ઘડિયા સાથે જડાઈને અપાર્થિવ જગત તરફ પ્રયાણ કર્યું. એને સ્થાને હવે સદાશિવ દેશપાંડે પ્રધાન આચાર્ય નીમાયો હતો. એથી દેવદાસી રંગીલા મહારોગની ભોગી થઈ મરણુ-પથારીએ પડી હતી. અચલા મરી પરવારી હતી અને તેર વર્ષની વિશોકા હવે અતુલ લાવણ્યશ્રીથી શોભતી નવયૌવના કિશોરી થઈ હતી.

હવે પોતાના ઘરમાં એકલા રહેવામાં એને કશી ધાકખીક લાગતી નહોતી. સ્વચ્છ મૃદુ પથારીમાં પોતાનો લાવણ્ય મળ્યો દેહ

નાખી હવે તે સુખે રાત્રિ પસાર કરતી. અને એ જ સુંદર તનુને શણગારવા શોભાવવાના ઠંડેરામાં દિવસ તો સહેજે પસાર થઈ જતો. સંધ્યા ટાણે જ્યારે તે પીળચંદ્ર, ગુલાબી કે નીલવર્ણ પોલકું અને પીરમળ રંગી ઓઢણી ઓઢીને દેવના નાટ્યગૃહમાં નાચવા જતી ત્યારે પ્રેક્ષકોની ભીડની વિસ્મયી આંખો એના ઉપર ચોંટી રહેતી. જોઈ જોઈને પ્રેક્ષકો જાણે ઉન્મત્ત વિહ્વળ થઈ જતા. એનું સંગીત, વીણા-સતાર સાથે એનો મહામધુર આલાપ-પેલી અપૂર્વ નૃત્યલીલા; એ બધું જાણે કોઈ ઈન્દ્રભવનની નૃત્તિકા-અપ્સરાનું સ્મરણ કરાવતું. તરંગમયી ગિરિસરીતાની માફક એની નૃત્યગતિ અતિ ટૂંકી અને તેવી જ પ્રવેગ ચંચલ હતી ! પ્રેક્ષકોને થતું કે જાણે એમની નજર સમક્ષ વાસ્તવિક વીજળીનો ચમકારો ચમકી ઊઠતો હતો. એવો જ દાહક અને એટલો જ સુંદર. મંદિરના કાટકિનારાની માનવ સરજીત વાડ ઓળંગીને દેવદાસી વિશોકાના નૃત્યસંગીત પદુ લાવણ્યની કીર્તિમહેક એમરે મહેકી ઊડી.

મંદિરની નાટ્યશાળામાં પ્રેક્ષકોની ભીડ રોજ વધવા લાગી. માનમરતબાવાળા ધનિકો અને ખુદ મહારાજાધિરાજ પણ એક દિવસ એના દર્શને આવી ગયા પછી પોતે પ્રેક્ષક તરીકે રોજ આવવા લાગ્યા.

પરંતુ વિશોકાને એ બધાંની કંઈ પડી નહોતી. તે તો આખો દિવસ પોતાને અનેકવિધ રીતે શણગારતી, નવી નવી જાતની વેણીઓ ગૂંથતી, અને રોજ નવીનવી જાતની રાગરાગિણીવાળાં ગીતો બજાવતી. પારકાને રીઝવવાના આખા દિવસના શ્રમ બદલ એ પોતાને માટે કશાની સ્મૃદ્ધા નહોતી રાખતી. કોઈની પણ પ્રશંસાવાણીનો એના કાનમાં પ્રવેશ નહોતો થતો. પોતાનાં સમસ્ત પ્રાણ-મન જેની સેવા માટે એણે અર્પિત કર્યાં હતાં તેની સન્મુખ માત્ર મુગ્ધદષ્ટિએ એ નિરખી રહેતી.

અંતે જ્યારે ચોમેરથી પ્રેક્ષકોની વધાઈ, તાંધીઓ ને પ્રશંસાના ઉદ્દગારે, પુષ્પમાળા ને સોનારૂપાના સિક્કાઓની ઝડી વરસતી અને બીજી દેવદાસીઓ એ બધું ભેગું કરવા લાગી જતી ત્યારે વાજાંત્ર વગાડનારા જોરથી એક છેલ્લી તાલ દઈને વાદનવ્યાપાર પૂરો કરવાની સૂચના આપતા અને વિશોકા ધડકતે હૈયે હાથ જોડી દેવપ્રતીમા સમક્ષ અનિમેષ નયને તાકી રહેતી. આંતરિક વ્યાકુળતાપૂર્ણ એનું સમસ્ત ચિત્ત જાણે દેવચરણે આજોટી પડતું ! તે જાણે બોલતી ન હોય—“ દેવ, આટલેથી ય પ્રસન્ન થયા ને ? મારા જીવનદેવતા, તમારી આ દાસીએ તમને એકાદ ક્ષણની પણ તૃપ્તિ આપી છે કે નહિ ? ” એ પછી પ્રેક્ષકોના કાલાલંબની ઉદારીન ઉપેક્ષા દાખવતી તે દેવદુનિયાની વસવાટી હોય એ રીતે સીધી નજરે પોતાના નિવાસ તરફ ચાલી જતી. એની દૃષ્ટિને ખેંચવાની ચોમેર એડેલા કૃપાકાક્ષીઓની અનેક ચેષ્ટા નિષ્ફળ જતી ત્યારે એમનાં હૈયાં અપમાન અને અભિમાનથી ગળી જતાં.

વિશોકાના મનમાં પોતા પ્રત્યે ભારે અહંકાર હતો એની ના પાડી શકાય એમ નહોતું. મર્ત્ય લોકનાં માનવીની સરખામણીમાં તે પોતાને કામ દેવસોકવાસી જીવ સમજતી હતી. એ બધાં મનુષ્યો હતાં—પોતે દેવી હતી એમ તે સમજતી. દેવતા શિવાય આ જગતમાં તેને પોતાને કાઈની ગંધ કે સંપર્ક નહોતાં. આ દુનિયામાં કાણુ શી સ્પૃહાથી એના પ્રત્યે જોઈ રહ્યું છે એની સાથે એને શી લેવાદેવા ?

એ રીતે દિવસો જતા હતા. દિવસો પછી મહિના અને મહિના પછી વરસ એમ કરતાં બીજાં એ વરસ વહી ગયાં.

ક્રીડારીલ નદીતરંગની પેઠે કાલઝોત વહેતો હતો. કાલની એ અનાદિઅનંત સ્રોતધારાની પ્રવાહગતિ પોતાની વાટમાં કાંઈ માટે થોભતી નથી. સરીતા જેમ કિનારા તોડી, વસતી લાંગીને પણ પોતાનો પ્રવાહપંથ અલંગ રાખે છે તેમ કાલસરીતા પણ શિશુને બાળક,

બાળકને કિશોર, કિશોરને યુવાન અને યુવાનને વૃદ્ધ બનાવતી પોતાની ગતિને સમતાલ રાખતી વહે જાય છે. પોતાના ગતિસ્પર્શથી કંઈ તરુણલતાને ફૂલ મ્હોર્યાં કે કોની જીર્ણ શાખાના ડાળપાંખડાં ખરી પડ્યાં એ જાણવા એ પોતાનો પ્રવાહ થોભાવી પાછું વળી જોવા જાતી રહેતી નથી.

વસંતની નવસુખરિત માધવીલતાની માફક નૂતન સૌંદર્ય સંપદ-વિભુષિત વિશોકાનો દેહ પણ અતુલ માધુર્યે ઝંખકાળાઈ જાયો હતો. નીલ વસ્ત્ર પહેરીને વસંત સંધ્યાની દેવ પૂજા પછી ત્યારે તે પોતાના ઘરમાં પાછી ફરતી ત્યારે વસંતની મનોમયી આલ્હાદક વાયુ લહરીની માફક એના હૃદયતલમાં પણ કોઈ અનિર્વચનીય ભાવના-ઝંકાર ગૂંજી જાયો. એમર ચાંદનીનાં મોઝાં જીજ્ઞાતાં હતાં. નજર પહોંચે ત્યાં સુધી શુભ્રાકાશ, શુભ્રચંદ્રાની ઊર્મિમાળા પહેરીને નિશ્ચલ નિર્મલ સ્તબ્ધ તરુણીશું પડ્યું હતું. દેવમંદિરના કમલજલથી ભીંજાયેલી ફૂલમહેક હવામાં ફેલાઈ રહી હતી. વિશોકાના પ્રાણ પ્રદેશે પણ સંધ્યા નૃત્યનાં ગાનની સ્મરણઊર્મિ સુખ સ્વપ્ન સમી મુખરિત સ્વરે ગૂંજી જાયો હતી. પણ એ શાંતશુભગ ગાનગુંજન વચ્ચે આ કોનો અવાજ ? વિશોકા એકદમ ગાતી અટકી ગઈ. એને કોઈ મુઘ્ધ-ચિત્તની અસ્ફુટવાણી સંભળાઈ—“ સુંદરિ, એ સુરાવલિ કેમ અટકી ગઈ ? ” અતિ મૃદુસ્વરે ઉચ્ચારાયેલ એ પ્રશંસાવાણી એને માટે ક્યાંથી આવી હતી ? તે એક તરુણ આંખની સતૃષ્ણ દષ્ટિ નૃત્યસમારંભમાં એના પ્રત્યે કેવી મુઘ્ધભાવે ચોંટી રહી હતી ! તેનો જ તો આ સ્વર નહિ હોય ?

વિશોકાનું સમસ્ત અંગ તે દષ્ટીપાતથી કંપી જાયું હતું, એની સમસ્ત રક્તવાહિનીઓમાં વહેતું રક્ત એ દષ્ટિના લોહાકર્ષણની તાણથી જાણે શીરામધન તોડીને બહાર વહેવા માંડ્યું હોય એવી લાગણી એને થઈ આવી હતી. વિશોકા પોતાની સરલ

નિરપૂલ દષ્ટિ આજે દર્શકો તરફ નિઃસંકાયભાવે ફેંકી શકતી નહોતી. આજે વીડાસંક્રાંતિએ એનાં નેત્રો ઢળી પડ્યાં હતાં.

પોતાના ઓરડામાં આવીને એણે વસ્ત્રો બદલ્યાં નહિ. પથારીને એક ખૂણે શાંત નિશ્ચળ બેઠી બેઠી તે કંઈ કંઈ વિચારો કરવા લાગી. ભૂમિનો રાજા આજે એના તરફ શા માટે આવો રીતે બેઠો રહ્યો હતો ? આજે એના કંઠમાંથી પેલું વાક્ય કેમ નીકળ્યું હતું ?

રાત ચઢી ગઈ હતી. ઝાડપાનને ઓથે ચાંદનો પ્રકાશ ધીમે ધીમે ઝાંખો પડતો હતો. વચ્ચે વચ્ચે જનહીન વેરાન રસ્તાઓ ઉપર ગામનાં કૂતરાંનો ભસવાનો અવાજ પણ શાંત થઈ ગયો હતો. આ નવા જન્મેલા સંશયે જગાવેલા તુમુલ્લ તોફાનની ચિત્તશુદ્ધિમાંથી છૂટકારો મેળવવા મથતી વિશેષાકા અલસભાવે પથારીમાં પડી. એનાં નેત્રો નિદ્રાધેરાં બન્યાં. સ્વપ્નમાં ફરી તેજ અવાજ વાસ્તવિક અવાજની માફક જ સુસ્પષ્ટ સ્વરૂપે ફૂટી નીકળતો હોય એમ તેના કાનમાં રણકી ઊડ્યો : ‘ સુદરિ, તારી સુરાવલિ કેમ અટકી ગઈ ? ’

પરોડિયામાં આંખ ઊઘડતાં એણે બેયું-એ કેવું દશ્ય ! એ આંકેરો પ્રકાશ, એના નાનેરાં કિરણો ! એ કઈ નવી દુનિયાનાં ને નવા સૂર્યનાં હતાં ? બહાર પ્રભાતનો મધુર વાયુ કોઈ સ્વૈરવિહારી પંખીના સુમધુર સરોદથી તરંગિત થઈ રહ્યો હતો. પુષ્પોની રંગ મહેકામાં આજે આ નવું માધુર્ય ક્યાંથી ફૂટી નીકળ્યું હતું ? ધર-ણીનો નવચુંદર દેહપટ આજે આ કઈ મનોમોહન સ્થામલતાથી છવાઈ ગયો હતો ? આ બધું શું નવું જ હતું ? કે આજ દિન સુધી તે લોચનવિહોણી હતી-આજે બાણે એને નવલોચન ખુલ્યાં હતાં !

આજે એની સકલ પ્રવૃત્તિ ને સાજકાજ વચ્ચે તે મુગ્ધ દષ્ટિ, કોઈ નૂતન તાલછંદમાં સરોદી ઊડતો તે મૃદુ મધુર સ્વર ફરીફરીને આવતાં અને અજ્ઞાતભાવે પણ વિશેષાકાના સ્મૃતિપટને આવરી લેતાં હતાં.

મુખ્ય પુરોહિત આજ સુધી માત્ર નજર રાખ્યા કરતો હતો. આજે એની એ નજર સાર્થક થઈ. આજે એણે તરુણ પીપાસુ આંખોને વિશોકા ઉપર ચોંટી રહેલી જોઈ. વિશોકા આજે એ દષ્ટિનો પ્રતીકાર કરી શકી નહોતી. એ મુગ્ધ દષ્ટિની સંમોહનીએ તેને પણ આજે મુગ્ધ કરી મૂકી. રાજકુમારની આંખોમાં પણ સહજ સરલતા ભાવ નહોતો. વિશોકાના કંઠમાં પણ આકાશયાત્રી પંખીના આત્મનિવેદનનો ભોજો ભલો સ્વર નહોતો. પોતાને છુપાવવાનો જ ભારે પ્રયત્ન એના સૂરમાં પ્રગટ થતો હતો. સહેજ થંભીને પ્રધાન પુરોહિતે વિચાર કર્યો: “દેવમંદિર આજે માનવતૃપ્તિની વિકારી વાસનાથી ભરાઈ ગયું છે. એટલે જ દેવદાસીની આ કૃત્રિમ ચેષ્ટા.”

તે દિવસે નૃત્યસભા વિખેરાઈ જતાં વિશોકા ઝડપથી પોતાના આવાસ તરફ ચાલી નીકળી. દેવપ્રતીમાં તરફ નિહાળવાની યે એનામાં શક્તિ નહોતી. જાણે કાંઈ ગોપન અપરાધની અપરાધી હોય એમ પોતાને પોતાની જાતથી છુપાવવાની લાગણી એને થઈ આવી. એનું વક્ષઃસ્થળ કાંઈ અનનુભૂત ગંભીર સ્પંદને થડકી રહ્યું હતું. એના મનમાં થતું હતું કે જીવનમાં કાંઈ પ્રચંડ ભૂલ એ કરી ખેડી હતી અને આજે એ ભૂલની પોતાને ખચર પડી હતી. આટલે દિવસે અંધારભૂમિમાં વસનારી એણે પ્રકાશભોમનાં દુરુહ દર્શન કર્યાં હતા ! પણ સાથે સાથે એને અંતરતલમાંથી કાંઈ અસ્પષ્ટ અંધારાના ફૂવારા, કાંઈ આતંકની છાયા પણ ફૂટી નીકળતી હોય એમ લાગતું હતું.

તે દિવસે પણ જ્યોત્સ્નાનો રુપેરી સાળુ વીંટી રજની ઝમઝમી રહી હતી. પૂર્ણિમાનો ચંદ્ર પોતાનાં શિતળ મધુર કિરણોની છાંટણી છાંટતો આકાશમાં રમી રહ્યો હતો. એ વખતે છેક પાસે આવીને કાંઈ બોલ્યું: ‘સુંદરિ.’

વિશોકા ચમકી ઊઠી. એણે પાછું જોયું. એનો સુવર્ણાંકિત દેહ લતાની માફક કંપી ઊઠ્યો. એણે જોયું કે એની સન્મુખ સ્વયં રાગધિરાજ ઉત્પલાદિત્ય ઊભા હતા !

એક ડગલું આગળ આવીને ચક્રિતનયન વિશોકાને રાગએ કહ્યું, ‘ ગભરાઈશ નહિ. હું તને એક જ વાત કહેવા આવ્યો છું—તું સ્વર્ગ-ભોમનું પવિત્ર પુષ્પ છે—એટલે મને ખીક લાગે છે કે કદાચ આ પૃથ્વીનાં પાપપાંકથી તું મલિન થઈ કલુષિત બની જાય. જો તું મને અભયવચન આપી શકે તો એક વાત પૂછું—”

વીજળી પડી હોય તેમ વિશોકા ચેતનવિહોણી પડી હતી. હિંદુભ્રાન્ત નજરે તે માત્ર ટગરટગર જોઈ રહી. રાગનો પ્રશ્ન તે સમજી શકી નહિ, એનો જવાબે એને સૂઝ્યો નહિ. માત્ર કાંઈ તિવ્ર આનંદની ચમકારી એના અંગાંગમાં વ્યાપી જતાં તે વિહ્વળ જેવી થઈ ગઈ. એ આનંદ થડકાર શેનો હતો તે પણ તેને સમજાયું નહિ.

રાગ ફરી એક ડગલું આગળ આવ્યા, ને બોલ્યા, “ એમાં શંકા નથી કે આ દેવમંદિર પુણ્યભૂમિ છે—પરંતુ દેવદાસીને માટે અહિં પણ પોતાના જીવનને પવિત્ર રાખવાનું શક્ય નથી. દેવદાસી માત્ર નામની જ દેવની દાસી ગણાય છે. વાસ્તવમાં તો એ મંદિરના પુરોહિતોની જ રાખ કે દાસી હોય છે—કંપે છે ? કારણ કે તું અત્યંત સરળ દિલની છે. એટલે જ આજ દિન સુધી તું જે જીવનમાં ઊછરી છે તે જીવન તું સમજી શકી નથી, એટલે જ તને તારી સ્થિતિનો ખ્યાલ નથી. પરંતુ હું જે વાત કરું છું તે સો ટકા સાચી વાત છે. અને તારે માટે પણ હવે દુઃખના દાંડા આવી રહ્યા છે. જો તારે એવી જ પવિત્ર ને શીલવતી રહેવું હોય તો આ સ્થાનનો સત્વર ત્યાગ કર. ”

હજી પણ વિશોકા વાતનો તાતણો નહિ પકડી શકી. પરંતુ આગામી વિપદની ભીષણ આશંકાના ભાનથી એનો દેહ કમકમી ઊઠ્યો. ‘ એને માટે દુઃખના દિવસો આવે છે ? ’—શું દુઃખ ! દેવદાસીને દુઃખ ? રાગધિરાજ આ કેવી નવી વાત કરે છે ? પુરોહિતની

રખાત ? દેવદાસી માત્ર નામ પૂરતી જ હોય છે ?' કંપિત નયનો ઊંચાં કરીને તે જાણે કંઈ કહેવા મથતી હોય એમ લાગતું હતું. પણ માત્ર એક અસ્ફૂટ મર્મર પૂરતા જ એના હોઠ ફફડીને શાંત થઈ ગયા. શું બોલવું જોઈએ તેનો એ વિચાર કરી શકી નહિ.

રાજા એનો અંતરભાવ જાણે સમજી ગયા. સમજીને એમણે આસપાસ જોયું ને એ જરાક આગળ આવ્યા ને બોલ્યા, “વિશોકા, તારી અંતર ગુહામાં જે પડ્યું છે તે ચિરદિન ભલે અવ્યક્તરુપે જ રહેતું. દેવાર્પિત માનવ માથે લેવા લાયક હોય છે. શિરધારણના એ અધિકારનું તું મને દાન કર. હું તને એવા નિર્ભયસ્થાને પહોંચાડીશ જ્યાં કોઈ આપદા નહિ હોય. એટલું જ નહિ હું પણ તને કોઈ દિ’ જોઈ નહિ શકું એવું તે સ્થાન હશે. મારી માએ કાશીવાસ કર્યો છે. તું ત્યાં એમની પાસે જશે ?”

વિશોકા નમેલી આંખે અનિમેષ દૃષ્ટિએ જોઈ રહી હતી એમ જ ઊભી રહી. એણે કશો જવાબ ન આપ્યો.

ફરી રાજાએ કહ્યું. “ઉતાવળ નથી વિશોકા, વિચાર કરવાનો સમય જોઈતો હોય તો વિચાર કરી લે. કાલે આ જ સ્થાને ફરી હું આવીશ. વિશોકા, સાચી કહું વાત તો મને મારા ઉપર પણ જોઈએ તેટલો વિશ્વાસ નથી. કોણ જાણે મનમાં ક્યારેક ક્યારેક કેવી લાગણીઓ જાગી ઊઠે છે. મનમાં થાય છે કે દેવતાની પૂજા તરફ માનવી કેમ લોભાય છે ? એ લોભ વિનાશ જ પાથરે છે. પરંતુ હાય ! આ સ્થાનમાં દેવતા ક્યાં છે ? તું દેવાર્પિત નારી નથી. તું પુરોહિતની છે. તે તારી સાથે યથેચ્છ વ્યવહાર કરી શકે છે. તેની જકડમાંથી હું તારી રક્ષા કરી શકું એ શક્તિ મારામાં નથી—કોઈમાં નથી. એટલે ખૂબ વિચાર કરીને છેલ્લે તારે માટે આ વિચાર ઉપર હું આવ્યો છું. તને અંધનમુક્ત કરીને સ્થૂળ જગત સાથેનો તારો

અધો સંબંધ હું કાપી નાખીશ. એ સિવાય બીજો કોઈ આરો-
ઉગારો નથી. ”

અંધારા પડછાયાની માફક પાસે થઈને જાણે કોઈ સરકી ગયું
હોય એવો આભાસ થયો !

“ આજે ત્યારે હવે વિદાય લઉં છું—વિશોકા. ” કહીને ચકિત
થયેલ ઉત્પલાદિત્યની સુદીર્ઘ સુંદર મૂર્તિ નિખિડ અંધકારના
અંતરાલમાં ઓગળી ગઈ. સુખદુઃખની, લયની મિશ્રિત લાગણીના
પ્રચંડ આધારે વિશોકાને એકદમ સ્તબ્ધ કરી મૂકી. મધ્યાહ્ન આકા-
શમાં પૂર્ણાંત્રાસી સૂર્યઅલગુની માફક—વિપુલ તીવ્ર પ્રકાશના ગ્રીકાતા
ધોધ વચ્ચે—અકસ્માત્ આજે આ કેવો વિરાટ અંધકાર !

૩

પથારીમાં પડી પડી વિશોકા રાગની વાત ઘૂંટતી હતી. ‘કેવી
મનોમુગ્ધ દૃષ્ટિ ! કેવો મધુર અવાજ ? કેવો કદમ્બનિર્મળ પ્રાણ !
પણ એ કેવી વિચિત્ર વાત ! પોતે દેવાર્પિત નહોતી—પુરોહિતની
હતી ! ના, પોતે દેવી—દેવી હતી. દેવતાની અધિકારી નથી. રાગને
આનંત તો થઈ નહિ હોય ? ના ના, એમ બનવું અસંભવિત હતું.
એમના સરલમધુર કંઠમાં જળનો તો છાંટો યે નહોતો. તો—તો એ
શું ? તો આવી વાત એમણે શા સાર કરી ? આનંત ! કદાચ એઓ
આનંતવશ અન્યા હોય. ’

આરણ્ય ઊધાકું હતું. લાણીની યાળી એમની એમ પડી હતી.
પથારી ઉપર ઓઢવાનું એણે ઉપાડ્યું નહોતું એના ઉપર જ પડી
પડી વિશોકા વિચાર વમળે ચઢી હતી. પુરોહિત સદાશિવે આરણ્યના
ઉમરા ઉપર પગ મૂકી ખૂમ પાડી, “ વિશોકા ? ”

એ કોણ ! કોણ ખૂમ પાડી ? ચમકીને યુવતી બેઠી થઈ ગઈ.
ના ખીવાનું કંઈ કારણ નહોતું. પ્રધાન પુરોહિત સ્વયં પધાર્માં હતા !

આગળ આવીને સદાશિવે પૂછ્યું; “રાત્ર તને શી સલાહ આપતા હતા દેવદાસી? ખસસ, એવી તો કાંઈ ગૂઢ વાત એમણે તને નહિ કહી હોય જે મારાથી છુપાવવાનું તારે કારણ હોય. ખોલ, શી વાત હતી?”

દેવદાસીના મનમાં તેજ કંક અને તે સ્વર રણુકી ઊઠ્યો; “દેવદાસી, ખરેખર એ લોકો.....” એનું અંતર કંપી ઊઠ્યું. એમની વાત ખોટી નહિ હોય. ‘રંગીલા, અચલા અને ખુદ ચંપા’ એને નિરુત્તર વદને ઊભેલી જોઈ સદાશિવે સહેજ આગળ ધસીને કહ્યું; “કેમ દેવદાસી, મૂંગીમૂંગી ઊભી રહી? રાત્રએ બહુ ખાનગી વાત કહી હશે નહિ?”

પુરોહિતનો આ વ્યંગ સાંભળી વિશેષકા છળી ઊંડી. મોંનો ઠમકો કરી ઉશ્કેરાટભર્યા સ્વરે એણે જવાબ આપ્યો; “કાંઈની સાથે મારે કરું જ ખાનગી હોતું નથી. રાત્રએ મને એકદમ આ જગ્યા છાંડી જવાની વાત કહી છે. રાત્રએ કહ્યું; ‘તારે માથે વિપત્તિના ઘા’ડા તોળાઈ રહ્યા છે. જે પવિત્રતા અક્ષત રાખવી માગતી હોઉં તો વિના વિલંબે આ મંદિરનો ત્યાગ કર.’”

“મંદિર કરતાં રાજવાટિકા વધારે પવિત્ર હશે નહિ કે?” કહીને પુરોહિતે વદ્રહાસ્ય કર્યું. એ હાસ્યનો વ્યંગમર્મ ન સમજવા છતાં ય એનો અવાજ વિશેષકાના કાનને કર્કશ લાગ્યો. એણે કહ્યું, ‘ના, રાજવાટિકામાં વસવા તો એમણે મને ખોલાવી નથી! એમની માતા પાસે કાશીવાસે મને મોકલવાની એમણે ઇચ્છા બતાવી છે. ‘દેવદાસી માત્ર-નામની જ દેવદાસી હોય છે. ખરી રીતે તો એ પુરોહિતની રખાત જેવી હોય છે.’ એવી વાત પણ એમણે કહી હતી.”

“ખરેખર એમણું સાચી જ વાત તો કહી? કેમ, એમ કેમ કરે છે? જે દિવસે દેવનાં કંકમાં તેં ફૂલની માળા પહેરાવી તે

દિવસ જૂલી ગર્ભ કે ? તે માળા કાના ગળામાં પડી હતી ? પુરોહિત દેવનો પ્રતિનિધિ છે. મંદિર સમસ્તની સઘળી માલમિલકત ઉપર પુરોહિતનો એકમાત્ર ને એખટક અધિકાર હોય છે સમજી ? એમાં રાગને કશી લેવાદેવા નથી. રાગની શી તાકાત છે કે તને અહિંથી ભગાડી જાય ? તું બધી રીતે મારી છે. ”

નિમિષ માત્રમાં વિશેષા કા સઘળી વસ્તુસ્થિતિનો સાર પામી ગઈ. એને સઘળું સમગ્રનું ગયું. તે સંપૂર્ણપણે પુરોહિતદાસી હતી. દેવતાની નહિ. આ મનુષ્ય-સદાશિવ પુરોહિતને તેણે પોતાની વ્તતનો વિક્રય કર્યો હતો ? બધી વસ્તુઓ તેના મનઃચક્ષુ સમક્ષ સાકાર થઈ પડી. સ્વપ્ન ભાંગીને વાસ્તવિકતા બીજા સ્વરૂપે આજે તેની સમક્ષ ફૂટી નીકળી હતી.

પુરોહિતે પથારી પાસે આવી ઉપર એસીને કહ્યું : “ તું હજી નહન યાળકી છે અને સા’વ અખોધ છે. એટલે જ આ વાત સાંભળીને તને આટલો ફોલ થાય છે. નહિ તો એ વાતમાં નવાઈ જેવું કશું નથી. અસલ વાત એમ છે કે તું રાગની વાત ઉપર મોહી પડી છે ને રાગનું પણ એવું જ થયું છે. પરંતુ આવું કરવાની રાગને શી જરૂર હતી ? રાગ કને ઘણી યે પડી છે. મંદિરસેવિકા રાગને માટે નથી હોતી. આ દુર્ભાવના એણે છોડવી જ રહી. અને તું પણ એ વાતને મનમૂકી કરી નાંખ. રાજરાણી થવું એ તારે માટે શક્ય નથી. રાજવનિતાનું જે સ્થાન મેળવવા તું ઝંખે છે એના કરતાં ઝંખે સ્થાને તું એડી છું. હજાર ઉપાયે પણ રાગ તારા માથાને એક વાળે લઈ જઈ શકે એમ નથી, એ વાતને તું ચોક્કસ માનજે. હું એનું અહિં આવવાનું પણ ટાળી નાખીશ. તું દેવદાસી છે. દેવ-પ્રતિનિધિને દાવે તું મારી સ્ત્રી છે. આજથી તારા ઉપરનો એ અધિકાર હું ધારણ કરું છું. તું મારી છે. ”

વિશોકના ગળામાંથી ભયવિહવળ એક અસ્ફૂટ અવાજ નીકળ્યો. ધૂણાની બળી તે જોરથી એક બે ડગલાં પાછી હડી ગઈ અને પ્રયંડ કાપે ગરજી ઊઠી, ‘ના કદિ નહિ. હું દેવતાની દાસી છું. પિંગલેશ્વર મારા સ્વામી છે. બીજી વાર તમે આવી વાત કદિ કહેશો નહિ.’”

“ઠીક.....હું નહિ કરીશ.....પણ રાજાએ એવી વાત કરી ત્યારે તે સાંભળવાની તો બહુ ગમી હતી !”

“તે એવા માણસ નથી. એમણે એવી વાત મને કદિ કરી નથી. તમે અહિંથી ચાલ્યા જવ નહિ તો હું મોટી ઠાકુરણને બોલાવી બધી વાત કહી દઉં છું.”

પથારી ઉપરથી પુરોહિત ઓભો થઈ ગયો. સ્થેજ હસીને કહ્યું; “શું કહેવાની ? પુરાણકાળથી આ રિવાજ ચાલ્યો આવે છે. આદિકાળથી દેવદાસી માત્ર પુરોહિતોની જ સંપત્તિ ગણાતી આવી છે, એ વાત કાણ નથી જાણતું ? અને તારી મોટી ઠાકુરણ પણ દેવદાસી શિવાય બીજું છે શું ? પુરોહિતની સ્ત્રીનું પદ કંઈ તુચ્છકારવા જેવું નથી હોતું સમજ ? ઠીક, આજે તો હું જાઉં છું. રાજાની આશા છોડીને હવે તું નિરાંતે સૂઈ જા. જોજે પણ કાલે આ બધી બોટી વાત મગજમાં ભરી રાખીને ઝીંકતી નહિ. તું કાંઈની માલકીની નથી-તું કેવળમાત્ર મારી છે.”

માયા જાળે બધું જાણે બદલી નાંખ્યું ! સ્વર્ગયાત્રીએ આંખ મીટી જોયું-ક્યાં સ્વર્ગ ? રસાતલમાં ? વિશોકને મન પોતે દેવની દાસી હતી. એને બીજી કોઈ વાત સાથે નિસ્પૃત નહોતી. દેવતાએ જ એની બધી ભાવના ભરી લીધી હતી. પણ હવે દેવતાં ક્યાં હતા ? દેવતા તો એમના મંદિરના ભક્તો, સાધકોની પૂજાભક્તિ મહણ કરવામાં રોકાઈ રહ્યા હતા. અને એમની દાસી પોતે તો નિઃસંગી,

નિર્મીધવ, અને નિઃસહાય હતી ! બચાંકર અવસાદ એનું અંગાગ સમસ્ત જાણે ભાંગી ભરખી જતો હતો.

કોઇ એક ગૃહસ્થરમણી પોતાનું આળક લાઈને ડાહ્યર પ્રણામ કરવા આવી હતી. તે રોજ આવતી. એના આવવામાં કદિ ચૂક નહોતી થતી. તે દિવસે સુવેશ બૂધિતા હાસ્યરહસ્યમયી એ રમણીને મદિરના ગર્ભદ્વારે એક ખૂણામાં એકાકિનીભાવે ખેસી રહેલી જોઈને વિશોકાએ પાસે જઈ પૂછ્યું; “ કેમ ખેન, શું થયું છે ? ”

રમણીના ખોળામાં ખેઠેલું આળક હસતું હસતું ખોલી ઓકયું; “ મા મ્ મા ! ”

વિશોકાએ એના તરફ નજર ફેંકી. આહા, કેવું સુંદર-કેવી નધર એની કાન્તિ હતી ! કેવું ઉલ્લાસમયું એનું હાસ્ય હતું ! જોર કરીને એણે બંને હાથ લાંબા કરી માતાના ખોળામાં ખેડેલ અખોધ આળકને પોતાની કેડમાં લેવા કયું. છોકરું હસતું હસતું હાથ પહોળા કરી ‘ મા...મ્...મા ’ ખોલવા લાગ્યું. અહા ! એ માતૃ સંખોધનમાં ખાસાંડની કેટલી માધુરી ભરી હતી ? એના સ્વરની તાલે તાલે વિશોકાનો પ્રાણ હર્ષપુલકિત થઈને યનગની રહ્યો. એની જનની-ભાવભરી એવી છાતી ફૂલી ઊઠી. હાથમાં લઈ કોઈ મસ્તયૌવના પેઢે આળકને તે બચીઓ ભરવા લાગી.

“ ખેન, તને ઓકરાં બહુ ગમતાં લાગે છે નહિ ? ” આળકની માતાએ પૂછ્યું. “ પણ ખસ હવે. લાવો એને મને. કોઈ જોઈ જશે-તો વળી લોકા મારી નિંદા કરવા મંડી પડશે. ”

આ વાતનો સાર વિશોકા સમજી શકી નહિ. આળકને બંને હાથે છાતી સરસું ચાંપીને અશ્વર્યાચકિત નયને એણે પૂછ્યું; “ કેમ નિંદા શા માટે કરે ? ”

“ નિંદા નહિ કરે ? તમે લોકો નાચનારી ગણાવ. તમારી સાથે ગૃહસ્થધરનાં ઊંઠાંઊંઠાં હળીમળી શકે કે ? તું એન મિલકુલ ઊંડી જોતી છું. અને દેખવે બહુ સુંદર છે એટલે તારા ઉપર વહાલ ઉભરાયા વગર રહેતું નથી. પણ આ ધધે નહિ ચઢીને કાઈ ભદ્ર ધરમાં તે વિવાહ કીધા હોત તો કેવું સારું ! આઈ માણસ થઈને કેવું ફૂટ્યું કપાળ ! તારો વિવાહ થઈ શકે એવું નહોતું શું ? ”

“ પિંગલેશ્વર મારા સ્વામી છે. ”

“ ઓ મા ! માણસના તે વળી દેવ કાઈ દિ’ ધણી થયા સાંભળ્યા છે કે ? એન, આ બહુ હલકું કામ ! રૂપ વેચવા મંદિરમાં રહેવું ? તારી જીકર પણ બહુ ભારે ભાઈ ! કેમ ખીક લાગે છે ? ” કહીને વિશાકના હાથમાંથી પોતાનું આળક લઈને રમણી ચાલી ગઈ.

પિંગલેશ્વર આજ એનું સ્થાન હતું ! એ કેવું કેવું માનીને પોતાની મતને આજ સુધી દેવી પદે નિયુક્ત થયેલી ગણતી હતી ! પોતે નાચનારી જ હતી ! ગૃહસ્થવધૂઓ એનો ઓછાંચો લેતાં પણ બેસીતી હતી ! પવિત્રમાં પવિત્ર શિશુદેહ પણ એની પિપાસાતપ્ત છાતીના સ્પર્શ માત્રથી કલંકિત થતો હતો ! આ જીવન કેવું દુસલ હતું ! માતા નહિ, પિતા નહિ, સ્વામી-ના, સ્વામી પણ ક્યાં હતાં ? પિતા-માતા નહિ, સ્વામી નહિ-એટલે સંતાન પણ ક્યાંથી હોય ? ઘર, ભાઈભાંડુ અને આરામરિનગ્ધ શાંતશિતલ એકાદી મૃત્યુશય્યા પણ એના નસીબે મળવાની નથી. તો હવે કોની આશા રાખવી રહી ? કાઈની નહિ, તે પોતે દેવાર્પિત પણ નહોતી, માનવાર્પિત પણ નહોતી. દેવને નામે માત્ર બ્રજ થયેલી માનવીની ક્રીડાદાસી હતી. હાય પુરોહિત ! અરે ઓ ક્ષુદ્ર આળક ! આ અનભિજ્ઞ શત્રુતામાં તે કેવી દુરંત ક્ષુધાની લાય લગાડી હતી ? આવી વિશ્વત્રાસી ક્ષુધા ધારણ કરીને માનવી કદિય જીવી શકે ખરું ?

સન્ધ્યાનાં મ્હાન અધિકારમાં લતામંડપની ગોથે આવીને ધીમે સાદે રાગ્નએ હુંકારો કર્યો; ‘વિશોકા ?’ કાર્ક એ જવાબ નહિ આપ્યો. રાગ્નનો સમસ્ત આત્મા શી જાણે કોઈ અજ્ઞાત આશંકાના ભયથી થડકીને કમકમી ઝોડ્યો. લતામંડપની ગોથ ઝંઝાડી સહેજ આગળ ફરી બીજવાર રાગ્નએ બચકંઠે સાદ પાડ્યો, ‘વિશોકા—’

દૂરથી એકાએક કંઈ કોલાહલ વાયુલહરીમાં તરવરી આવ્યો. ભય, વિસ્મય અને ઉત્તેજના મિશ્રિત એ ધ્વનિ હતો. સાવચેતી ભર્યે પગલે રાગ્નએ ધીરે રહીને એ અવાજ તરફ પગ ઉપાડયા. મંદિર નજીક આવતાં રાગ્નએ જોયું કે બારણા પાસે ભારે ભીડ જમી હતી. સંધ્યા થઈ ગઈ હોવા છતાં આજે મંદિરમાંથી આરતીનો શંખનાદ ગાજતો નહોતો. શાથી ? ભક્તવૃંદનો વંદનધ્વનિ પણ આજે નિસ્તબ્ધ શાંત હતો. શું હશે ? બારણા પાસે કોભેલાં પાસેથી રાગ્નને ખબર પડી કે દેવતી આરતી-પૂજા આજે બંધ હતી

સાંજ પડતાં દેવસેવકો આરતી-પૂજનની તૈયારી માટે આવ્યા ત્યારે એમણે જોયું-મંદિરમાં આસન જમાવી જુવાન દેવદાસી મહા-ધ્યાનમાં મગ્ન હતી. એના ધ્યાનની અનંત સમાધિનિદ્રામાંથી હજી કાર્ક એને જગાડી શક્યું નહોતું-જગાડવાની સંભાવના પણ નહોતી.

અનુરપાદેવી

અપરિચિતા

આજે મારી વય માત્ર સિત્તેર વર્ષની છે. આ જીવન એની દીર્ઘતાને હિસાબે કે ગુણવત્તાને હિસાબે મોટું છે એ કહી શકાય એમ નથી. તો પણ એણે એક વિશેષ મૂલ્ય પ્રાપ્ત કર્યું છે. જેના દેહ ઉપર ભ્રમર આવીને બેઠો હતો એવા એક ફૂલના જેવું આ જીવન છે. મારા આ જીવનનો એક નાનકડો ઇતિહાસ છે. એ ક્ષુદ્ર ઇતિહાસની ક્ષુદ્ર કથા આજે લખીશ. ક્ષુદ્રને જેઓ સામાન્ય માનીને એની અવગણના કરતા નથી તેઓ એમાં સમાયેલ રસ માણી શકશે.

કોલેજમાં જેટલી પરીક્ષા પાસ કરવાની હોય છે તે બધી મેં પાસ કરી દીધી હતી. નાનપણમાં માસ્તર મહાશય મારા દેખાવડા ચહેરાને શાલ્મલિફૂલની સાથે સરખાવીને રમૂજ કરતા. પણ મને એથી બારે શરમ લાગતી. પરંતુ ઉંમર વધતાં એમની તુલનાનું રહસ્ય હું સમજી શક્યો.

મારા આપ એક સમે ગરીબ હતી. પણ વકીલાતના ધંધામાં એમણે ખૂબ પૈસા ભેંચ્યા કર્યો. પણ એ પૈસાનો ઉપયોગ કરવાનો અવસર એમને મળ્યો નહિ. મૃત્યુનો ડંદલો આસ લઈને એમને જે શાંતિ મળી એ જ એમની શેષ શાંતિ હતી.

તે વખતે મારી ઉંમર નાની હતી. માએ મને મોટા કર્યો. મા ગરીબઘરની હતી એટલે અમે ધનવાન હતાં એ વાત એ ઘડીયે જાણી શકતી નહોતી અને મને પણ જાણવા દેતી નહિ. હું હાથેપોળે રમીને જ મોટા થયો. એટલે છેવટ લગી હું પૂરેપૂરો માણસ ગઈ શક્યો નહિ. અન્નપૂર્ણાના ખોળામાં ગળનનનો નાનો ભાઈ હોઉં એવું આજે પણ મને જોતાં લાગે.

મારા ખરા વાલી ને કર્તાકારવના મારા મામા. તે મારા કરતાં વધુ કરીને છ એક વરસ મોટા હશે. પરંતુ રણની રેતીની માફક એમણે અમારા સમસ્ત ગૃહસંસારને પોતાના અંતરમાં શોષી લીધો હતો. એમના શિવાય અમારે ત્યાં એક અણુ ય હેરફેર થતું નહિ. આથી મારે કોઈ વાતે જવાબદારીભર્યો વિચાર કરવાનો રહેતો નહિ.

અધી કન્યાઓના પિતા કબૂલ કરતા કે હું સત્પાત્ર હતો. બીડી સુદ્ધાં પીતો નહોતો. સત્પાત્ર થવામાં મારે કરી ઝંઝટ નહોતી એટલે હું સત્પાત્ર થઈ શક્યો. માતાની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવાનો ગુણ મારામાં હતો—વસ્તુતઃ આજ્ઞા બિલ્લંઘવાની શક્તિ જ મારામાં ન હોતી. અન્તઃપુરના હુકમ પ્રમાણે વર્તવાના મતનો સ્વીકાર કરીને હું જીવતો હતો—સ્વયંવર કરનારી કોઈ કન્યા હોય તો મારા આ ગુણને એણે શાદ રાખેવો.

ઘણાં કુલીન કુટુંબોમાંથી મારે માટે માગ્યા આવતાં હતાં. પરંતુ મામા-જે આ દુનિયામાં મારા ભાગ્યદેવતાના સોલ ઍગન્ટ હતા—નો મારા વિવાહ બાબતમાં અનોખો મત હતો. ધનવાનની કન્યા એમને પમંદ નહોતી. મારા ઘરમાં જે કન્યા આવે તે નીચી મૂંડીએ આવે એવું

એમને જોઇતું હતું. ગર્વિતા કન્યા એમને લાવવી નહોતી. છતાં પૈસાની લાલસા એમનાં અસ્થિમજ્જનમાં જડાયેલી હતી. એટલે તેઓ એવો વેવાઈ ઇચ્છતા હતા કે જેની પાસે પૈસા નહોય અને છતાં વાંકડો આપવા તૈયાર થાય. એટલે એનું નિરંતર શોષણ કરી શકાય. અને ઘેર આવે ત્યારે જેની સરભરા કરવામાં નહિ આવે તો પણ અપમાન થયેલું નહિ ગણે.

મારો મિત્ર હરીશ કાનપુરમાં નોકરી કરતો હતો. રજામાં કલકત્તા આવીને એણે મારું મન ખજલખાવી મૂક્યું. એણે કહ્યું; “અલ્યા, ડોકરી જે જોઇતી હોય તો એક દિલખુશ ડોકરી છે.”

થોડા દાંડા પહેલાં જ હું એમ. એ. પાસ થયો હતો. નજર પહોંચે ત્યાં સુધી સામે કાજકર્મહીન નિષ્ક્રીય જીવનનું રણ પથરાયેલું હતું. પરીક્ષા નહિ, ઉમેદવારી નહિ, નોકરી નહિ, પોતાનો ઘર-કારભાર સંભાળવાની પણ ખાંખદ નહિ—એ સંભાળવાની તાલીમે નહોતી મળી, ઇચ્છા પણ નહોતી. જીવતરની બીતરમાં હતી મા અને અહાર હતા મામા.

આ અવકાશની મરુભૂમિમાં મારું હૃદય તે વખતે વિશ્વવ્યાપી નારીરૂપનાં ઝાંઝવાં જેતું હતું—આકાશપ્રતિ જેની દૃષ્ટિ હોય, વાયુ-લહરીમાં જેનો નિશ્વાસ હોય અને તરુમર્મરમાં જેની ગોપન કથા હોય.

એવી પરિસ્થિતિમાં હરીશે આવીને કહ્યું; “ડોકરી જોઇતી હોય તો એક—” મારાં દેહમન વસન્તવાયુમાં ફરફર ફરકતી અકુલ-વનની નવપલ્લવિત ફૂંપણોની પેઠે તડકો ઝાંચો દેખવા લાગ્યાં. હરીશ રસિક માણસ હતો. વસ્તુનું રસિક વર્ણન કરવાની એનામાં ભારે શક્તિ હતી.—અને મારું મન તૃપ્ત્યાર્ત હતું. મેં હરીશને કહ્યું; “એકવાર મામા આગળ વાત નથી જે ને ?”

અસર જમાવવામાં હરીશ અજોડ હતો. એટલે અધે એની વાહ વાહ બોલાતી. મામાના મેઠકખાનામાં વાત ઉપાડવામાં આવી.

પણ મામાની નજરે તો છોકરીના કરતાં છોકરીના આપની વાત વધારે મહત્વની હતી. મામા જેવું પ્રિયતા હતા તેવું જ આપની સ્થિતિ સંબંધે હતું. એક સમયે તેને ત્યાં લક્ષ્મીને મંત્રણકૂપ ભરેલો હતો. હવે એ ખાલી કહીએ તોય ખોટું નહિ. તળિયું જરાતર જીનું હોય તો હોય. વતનમાં લાજ આપરુ સાચવવાં મુશ્કેલ લાગતાં એ પશ્ચિમ તરફ જઈને રહેતા હતા. એક દીકરી સિવાય એમને બીજું કંઈ સંતાન નહોતું. એટલે એની પાછળ લક્ષ્મીનો ખાલી ઘડો ફોડી નાખતાં પણ એ અચકાય એમ નહોતું.

એ અધી સારી વાત હતી. પણ કન્યાની ઉંમર પંદર વરસની જ હતી એ સાંભળી મામાનું મન જરા પાછું પડી ગયું. કુળનો તો કંઈ વાંધો નહોતો. આપ ક્યાંય કન્યાને લાયક વર મેળવી શક્યો નહોતો. એક આજી વરનું બજાર બહુ મોંઘુ હતું—અને આપ જનક-પ્રતિષ્ઠા લઈને ખેડો હતો. એટલે એ સખૂરી પકડીને ખેડો હતો. આપે સખૂરી પકડી હતી પણ કન્યાની ઉંમર કંઈ થોડી જ સખૂરી પકડવાની હતી ?

ગમે તેમ પણ હરીશની રસિક જીભને વિજય વર્યો. મામાનું મન એણે પીગળાવ્યું. વિવાહની ભૂમિકા તૈયાર કરી. કલકત્તા બહારની પૃથ્વીનો બાકીનો જે ભાગ હતો એ અધો મામાને મન આંદામાન એટ સમો હતો. જીંદગીમાં એક જ વાર એક ખાસ કામે તેઓ કોલ્લગર સુધી ગયા હતા. મામા જે મનુ ભગવાન હોત તો તે હાવરાના પુલન્ડા સીમોલ્લંઘનનો એમણે એમની સંહિતામાં નિષેધ ફરમાવ્યો હોત. મને નજરોનજર કન્યાને જોઈ આવવાનું મન થયું. પણ હિંમત કરીને મામાને પૂછી શક્યો નહિ. કન્યાને આશીર્વાદ આપવા અમારા વિનુદાને મોકલવાનું નક્કી થયું. વિનુદા મારા ફર્મ ભાઈ હતા. એમનો અભિપ્રાય, રુચિ અને દક્ષતા ઉપર હું સો ટકા નિર્ભર થઈ શકું એમ હતું. જર્મ આવીને વિનુદા બોલ્યા; “ એ કેટલાં ખોટું નથી.

કોકરી સો ટચની છે ! ” વિનુદા અત્યંત ચોકસાઈ શુદ્ધ ને વકીલ-સાઈ ભાષા બોલે. જ્યાં આપણે ચમત્કારિક બોલીએ ત્યાં એ ‘ ઠીક, સાધારણ ’ એવું વિશેષણ વાપરે. એવા વિનુદાએ જ્યારે સો ટચની વાત કરી ત્યારે મને મનમાં થયું કે મારા ભાગ્યવિધાતા પ્રગ્નપતિ સાથે મારે સારો મેળ હતો.

૨

કહેવાની જરૂર નથી કે લગન લેવા માટે કન્યા પક્ષને જ કલકત્તે આવવું પડ્યું. કન્યાના પિતા શંભુનાથબાબુ હરીશ ઉપર ફેટલો વિશ્વાસ ધરાવતા હતા તેનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો એ હતો કે શંભુનાથબાબુ માત્ર લગનના ત્રણ દહાડા પહેલાં મને આશીર્વાદ આપવા આવ્યા ત્યારે જ એમણે સ્વચ્છુએ મને પહેલીવાર જોયો. એમની ઉંમર ચાળીશની આસપાસ હશે. વાળ કાળા હતા. માત્ર મૂછના વાળમાં ક્યાંક ક્યાંક ધોળાશ દેખાવા માંડી હતી. માણસોની ભીડમાં સૌથી પહેલાં એમના ઉપર આપણું ધ્યાન ગય એવો પ્રતિભાસૂચક એમનો ચહેરો હતો.

મને જોઈને તેઓ રાજી થયા હોય એવું તો લાગ્યું પણ સમજવું કંઠે હતું; કારણ કે એઓ ઘણા ગંભીર હતા. જે એક એ વાત એમણે કરી તે પણ જાણે મહા પરાણે બોલ્યા હોય એ રીતે કરી. મામા તો એમની સાથે વાત કરવામાં આડીઅવળી રીતે એક વસ્તુ ઉપર જ ભાર મૂકતા હતા કે ધન, માન અને કુળગૌરવમાં આ શહેરમાં અમે કોઈનાથી ઊંચે નહોતા. શંભુનાથબાબુ મામાની આ વાતમાં કોઈ રીતે રસ જનાવતા માલમ પડતા નહોતા. કરોાય હુંકારો લણ્યા વિના મામાની વાત એઓ નિરસભાવે સાંભળ્યા કરતા હતા. હું હોત તો તરત બોલતો અટકી જાત પણ મામાને અટકાવવા શક્ય નહોતું. ઊલટાનું એમણે તો શંભુનાથબાબુનો નિર્લેપ

ભાવ જોઈને એવો અર્થ કર્યો કે એ માણસ નિર્જીવ જેવો હતો. કશું તેજ મળે નહિ. આથી મામા તો રાજી થયા; કારણ કે તેજવાન વેવાઈ હોય તો દમ શે બીડાવી શકાય ? શંભુનાથબાબુએ વિદાય લીધી ત્યારે મામાએ એમને ઉપરથી જ વળાવ્યા. ગાડીમાં એસતાં સુધી સાથે નહિ ગયા.

વાંકડા બાબતમાં જાને પક્ષ તરફથી પાકી વાત થઈ ગઈ. મામા પોતાને અસાધારણ પંક્તિના અતુર માનીને મલકાતા હતા. બોલી કરવામાં ક્યાંયે જરાસરખી પણ છટકાચારી એમણે રાખી નહોતી. રોકડા રૂપીઆનો આંકડો તો નક્કી કર્યો જ હતો પણ ઘરેણાગાંઠાં સંબંધે પણ કંઈ કંઈ જણસો ને શું ભાવના મોનાની લેવી તે વાત પાકી કરવામાં આવી. હું પોતે તો આવી વાતમાં હતો નહિ—આપવા લેવાનું શું ગોઠવ્યું તે પણ હું જાણતો નહોતો. મનમાં મને હતું કે આ સ્થૂળ બાબુ પણ લગ્નની એક પ્રધાન બાબુ હતી અને એનો ભાર જેના માથા ઉપર હતો તે જરા પણ ડગાય એવા નહોતા. બહુ જ ઉસ્તાદ ને પાકા માણસ હોવાને લીધે તો મામા અમારા ગૃહસંસારમાં એક અભિમાન લેવા જેવા માણસ ગણાતા. અમને લાગતીવળગતી કાંઈ પણ બાબતમાં મામા પોતાની બુદ્ધિની લડાઈમાં જીતવાના જ એ વાત અધાં સમજતાં હતાં. એટલે તો અમારે જે ચીજનો અભાવ ન હોય અને સામાવાળા પાસે એ ચીજ ન હોય તોય અમે એની સાથેના લેણદેણની અમારી દુન્યવી જીવનમાં પેલાને હંફાવીને ફાવી જ જવાના એ સ્વતઃસિદ્ધ વાત હતી. એથી બીજા મરો કે જીવો.

શરીર પર હળદરના લેપડા લગાવ્યા. જાનૈયા એટલા અધા થયા કે એમની સરભરા કરવા માટે નોકરો રાખવા પડે. એમને વિદાય કરવા જતાં સામાવાળાને દેવાળું કાઢવું પડશે એ વાત યાદ કરીને મામા અને મા ખૂબ હસ્યાં.

બેંડ, બૂંગળ, નાચગાનની મંડળી વગેરે મોટા અવાજનાં સાધનો ન્યાંથી જોટલા મળે એમ હતાં તે લઇને એ બધાંનું મિશ્રણ કરીને એક પ્રકારનો બર્બર કોલાલલ મચાવતા ગાંડાની હાથી મારફત સંગીત-સરસ્વતીનું કમળવન દલિત કરીને હું સાસરવાસે જઈ ચહોંચ્યો. વીટીઓ, હાર અને જરઝરેરાતનો જથો મારા શરીર ઉપર એટલો બધો જમાવ્યો હતો કે જાણે ઘરેણાની દુકાન લિલામ કરવા કાઢી હોય એવો ભાસ થવા લાગ્યો. એમના ભાવિ જમાઇનું મૂલ્ય કેટલું હતું તે સ્પષ્ટ સ્વરૂપે શરીર ઉપર લખીને ભાવિ શ્રસુર સાથે મુકાબલો કરવા હું જતો હતો.

મામા વિવાહ-ઘરમાં પેસીને રાજ થયા નહિ. એક તો ઉતારા ઘરમાં જનૈયાનો સમાસ જ થઈ શકે એવું નહોતું. આ ઉપરાંત જનીવાસ માટે સરલરા કરવાની સાધનસામગ્રી સાંવ મધ્યમ પ્રકારની હતી. શંભુનાથ બાબુનો વ્યવહાર પણ બિલકુલ ઠંડી ઉદાસીનતા પ્રગટ કરતો હતો. એમનો વિનય અજસ્ર નહોતો. મોઢા-માંથી એકે બોલ જ નહિ નીકળે ને ! કમરે ચાદર બાંધેલી, બેડી ડોક, તાલ પડેલી, શ્યામ સ્થૂળ એવું શરીર. એમના એક વકીલ મિત્રે હસતે મોંએ અનુપમ વિનયપૂર્વક હાથ જોડીને બધી બાજુ સમાવી લીધી ન હોત તો જનૈયાઓ ધાંધલ મચાવીને આ પાર કે પેલે પારનો જ વેત ઉતારત.

મંડપમાં હું બેઠો એ પછી થોડી વારે જ મામા શંભુનાથ બાબુને પડખેના ઓરડામાં બોલાવી લઈ ગયા. એમની વચ્ચે શી વાત થઈ તેની બાબત નથી પણ થોડી વારે શંભુનાથબાબુ મારી પાસે આવીને બોલ્યા; “બાબુજી, એક વાર આ બાબુ આવો ને જરા ?”

બાબુત આ હતી:—બાબુને માટે નહિ હોય પણ કોઈ કોઈ માણસને જીવનમાં કંઈક ધ્યેય હોય છે. મામાને જીવનમાં એક

ધ્યેય હતું કે પોતે કદી પણ કાઈથી ઠગાવું નહિ. એમને એક બીક હતી કે એમનો વેવાઈ એમને ઘરેણા આપવાની આગતમાં ઠગી જવા માગતો હતો. વિવાહવિધિ પતી ગયા પછી એ ઠગાઈનો પ્રતિકાર તો થઈ શકવાનો નથી. ગાડીભાડુ,.....વિદાય કરવાની રકમ વગેરે નક્કી કરવામાં શંભુનાથબાબુનો એમને જે અનુભવ થયો હતો એ ઉપરથી એમને લાગ્યું કે એ માણસના કહેવા ઉપર વિશ્વાસ કરવા જેવું નહોતું. એટલા માટે ઘરના સોનીને મુઠ્ઠાં સાથે લાવ્યા હતા. ચોરડામાં જઈ ને જોઈ છું તો એક બાબુ મામા એકેલા છે અને એમની પડખે દાંડી, ત્રાજવું ને કસણીનો પત્થર લઇને આંકડા ઉપર સોની એકો હતો.

શંભુનાથબાબુએ મને કહ્યું: “તમારા મામા કહે છે કે વિવાહકર્મ થયા અગાઉ જ એઓ વાંકડામાં દેવાનાં બધાં ઘરેણા તપાસી જોવા માગે છે એ આગતમાં તમારો શો અભિપ્રાય છે?”

હું નીચી મૂંડીએ મૂંગોમૂંગો બેસી રહ્યો.

મામા બોલી ઊઠ્યા: “એ વળી શું કહેવાનો હતો? હું જે કહીશ તે પ્રમાણે જ થશે.”

મારા તરફ ફરીને શંભુનાથબાબુ બોલ્યા: “તો એમની વાત જ અરાબર છે એમ ને? એઓ જે કહેશે એ પ્રમાણે જ થવું જોઈશે એમ ખરું નહિ? એ આગતમાં તમારે કશું કહેવાનું નથી ને?”

માથુ ધ્રુણવીને મેં કહ્યું, “એ બધી આગતમાં માથુ મારવાનો મને અધિકાર નથી.”

“હીક તો બેસો. કન્યાના શરીર ઉપરથી બધાં ઘરેણા હું ઉતારી લાવું છું.” કહીને તે ઊઠ્યા.

મામા બોલ્યા : “ અનુપનું આલ શું કામ છે ? એ લલે મંડપમાં બેસતો. ”

“ ના મંડપમાં નહિ, અહિં જ બેસવું પડશે. ” શંભુનાથ બાબુએ કહ્યું. થોડીવાર પછી એક ટુવાલમાં બાંધેલાં ઘરેણાં લાવીને એમણે ગાદી ઉપર રાખ્યાં. બધાં એમના આપદાદાના જમાનાના ઘરેણાં હતાં. આધુનિક ફેશનની સૂક્ષ્મ કારીગરી નહિ. જેવાં મોટાં હતાં તેવાં વજનદાર પણ હતાં.

સોની ઘરેણાં હાથમાં ઝાલી બોલ્યો : “ એમાં ખીજું શું જોવા જેવું છે ? એમાં મેળવણી નથી. આવું સોનું હાલના જમાનામાં વપરાતું પણ નથી. ” મામાએ તરત એમની ડાયરીમાં ઘરેણાંની યાદી લખી લીધી. રખે જે બતાવેલાં એમાંથી એકાદું એાછું આવે ! હિસાબ કરી જોતાં જણાયું કે ટય, વજન અને સંખ્યાનું પ્રમાણ જેટલું આપવાનું નક્કી થયેલું એના કરતાં કયાંયે વધારે હતું.

ઘરેણામાં એરીંગની એક જોડ હતી. શંભુનાથ બાબુએ એ જોડ હાથમાં લઈ સોનીને આપીને કહ્યું : “ આની પરખ કરી જો. ”

સોની બોલ્યો : “ એ વિલાયતી માલ છે. એમાં સોનાનું પ્રમાણ એાછું છે. ”

શંભુનાથ બાબુએ એરીંગની જોડ મામાના હાથમાં આપી કહ્યું : “ આ તમેજ રાખી લો. ”

હાથમાં લઈને મામાએ જોયું કે સગપણ કયું ત્યારે પોતેજ એ એરીંગની જોડ આપેલી.

મામાનું મોં લાલચોળ થઈ ગયું. દરિદ્રી એમને ઠગવા માગતો હતો પણ પોતે ઠગાય એમ નહોતા એ આનંદની તૃપ્તિથી પોતે વંચિત થયા એટલું જ નહિ પણ એ દરિદ્રે તો ફરાવેલા કરતાં પણ વધારે

આખું હતું ! અત્યંત ભારે મેં કરી એમણે કહ્યું : “ અનુપમ જા તું. મંડપમાં જઈને બેસ.”

શંભુનાથબાબુએ કહ્યું, “ ના, હમણાં મંડપમાં જવાશે નહિ. ચાલો, પહેલાં આપ લોકાને જમાડી લઉં.”

મામા બોલ્યા—“ એ શું વાત ? લગન—”

શંભુનાથબાબુ બોલ્યા, “ એની ચીંતા કરશો નહિ. પહેલાં ઊઠો.” માણસ બિલકુલ ભોળા જેવો દેખાતો હતો પણ અંદરખાનેથી ભારે પકો હોય એમ લાગ્યું. મામાને ઊંઠવું પડ્યું. જનૈયાઓનું જમવાનું પણ પતી ગયું. વ્યવસ્થાનો ભારે આડઅર નહોતો. પરંતુ રસોઈ સરસ હતી અને બધું સુઘડસ્વચ્છ હતું એથી બધાંને સંતોષ થયો.

જનૈયાનો જમણવાર પતી ગયા પછી શંભુનાથબાબુએ મને જમવા માટે કહ્યું. મામાએ કહ્યું, “ એ કેવી વાત ? લગન થયા પહેલાં વર શી રીતે જમવાનો હતો ? ”

આ બાબતમાં મામાના અભિપ્રાય પ્રત્યે સંપૂર્ણ ઉપેક્ષાવૃત્તિ દાખવતા શંભુનાથબાબુ મારા તરફ જોઈને બોલ્યા, “ તમે શું કહેો છો ? જમી લેવામાં કંઈ દોષ છે ?

મૂર્તિમતી માતૃઆજ્ઞાસ્વરૂપ મામા હાજરાહજૂર હતા. તેમની વિરુદ્ધ કંઈપણ કરવું મારે માટે અસંભવિત હતું. હું જમવા બેસી શક્યો નહિ. એટલે શંભુનાથબાબુએ મામાને કહ્યું, “ આપ લોકાને તરદી આપી છે. અમે લોકો પૈસાવાળા નથી એટલે આપને જાણે એવી વ્યવસ્થા સરભરા અમે કરી શક્યા નથી, એ બદલ માફ કરશો. રાત પડી ગઈ છે અને આપને ઝાઝી તકલીફ આપવા માગતો નથી એટલે હવે—”

મામા બોલ્યા, “ તો મંડપમાં ચાલો. અમે તો તૈયાર જ છીએ.”

શંભુનાથ બાબુ બોલ્યા, “ તો આપ લોકોને માટે ગાડી બોલાવી મંગાવું ? ”

આશ્ચર્યચકિત મામા બોલ્યા, “ તમે મશ્કરી કરો છો નહિ વારુ ? ”

શંભુનાથ બાબુ બોલ્યા, “ મશ્કરી તો તમે લોકો કરતા આવ્યા છો. મશ્કરીના સ્પર્શને સ્થાયી કરવાની ઇચ્છા મારી નથી.”

મામા બેઠે આંખો પહોળી કરીને અવાક થઇ ગયા.

શંભુનાથ બાબુએ કહ્યું, “ મારી કન્યાનાં ઘરેણા હું ચોરી લાંછશ એવો અદેશો જે લોકોના મનમાં આવે એમને હું કન્યા દેવા તૈયાર નથી.”

મને એક શબ્દ સરખોય કહેવાનું એમને જરૂરી નહિ લાગ્યું. કારણ અત્યાર સુધીમાં એ સાગિત થઇ ચૂક્યું હતું કે હું કશુંય નહતો.

એ પછી જે અન્ય એનું વર્ણન કરવાની મારી ઇચ્છા નથી. હાંડીજીમ્મર તોડીફાડીને, રાચરસીલું વેરવિખેર કરી નાખીને વરયાત્રાનું દળ દક્ષયજ્ઞના ઉત્સવનો અલિષ્કાર કરતું રવાના થઇ ગયું.

પાછા ફરતી વખતે ખેંડવાળાં, ગાયન મંડળી ને ઢોલ ભૂંગળ અધું શાંત જ રહ્યું. અને આતશબાજીનાં ઝાડતારાએ આકાશી તારા ઉપર પોતાના કર્તવ્યનો ભાર છોડી દઈને ક્યાં નિર્વાણપ્રાપ્તિ કરી તેનો યે પત્તો નહિ લાગ્યો.

૩

ઘરનાં બધાં ઊભાં ને ઊભાં સળગી રહ્યાં. કન્યાના આપને આટલું બધું ગુમાન ? બધાં કહેવા લાગ્યાં, “ જોઈએ હવે દીકરીનું

લગન કેવો કરે છે. ” પરંતુ દીકરીનો વિવાહ થશે નહીં એ ભય જેના દિલમાં નથી એને સગ્ન કરવાનો રસ્તો શો ?

સમસ્ત અંગ દેશમાં હું જ એક પુરુષ હતો—જેને કન્યાના માપે લગનની ચોરીમાંથી જાતે પાછો કાઢ્યો હતો. આવા સત્પાત્રના કપાળમાં કયો અપશુકનિયો ગૃહ આવડું મોટું કલંક લગાડી ગયો ! અને તે પણ આવડો મોટો સમારંભ યોજાવીને, એંડ વાળાં પગડાવીને અને રંગ રોશની કરાવીને ? લગન કરવા દીધા વિના અમને ખવરાવીને છેતર્યા એ વાત ઉપર અધા કપાળ ફૂટવા લાગ્યા. પીરસેલાં ભાણાંને ઠેસે ઉડાવીને પાછા આવી શકાયું હોત તો અફસોસ મટ્યો હોત.

વિવાહ કરવાનો વચનભંગ અને અપમાન કરવાનો આરોપ મૂકીને દાવો માંડવા માટે મામા ઉધમાન મચાવવા લાગ્યા. શુભેચ્છક મિત્રોએ કહ્યું કે એમ કરવા જશો તો નમાસો અધુરો રહ્યો હશે તે પણ પૂરો થશે.

હું પણ ખૂબ ગુસ્સે થઈ ગયો હતો એ કહેવાની જરૂર નથી. કાર્ષી રીતે શંભુનાથબાણુ ભારે સંકડામણમાં આવી જાય ને દાંતે નરણું પકડી અમારી પાસે આવે એમ મૂંઝે તાલ દેતો હું ઇચ્છવા લાગ્યો.

પરંતુ આવેશની સ્યામલ સ્તોતરેખાની પડખે જ બીજી એક રેખાનો સ્ત્રોત વહેતો હતો—જેનો વર્ણુ સ્યામલ નહોતો. મારું સમસ્ત મન તે અપરિચિતા તરફ દોડી રહ્યું હતું—હવે તેને કાર્ષી પ્રકારે તાણી તોડીને મારા ઘરમાં લાવી શકું એમ નથી. એ દિવાલની પડખે જ રહી ગઈ. એના લાલ પ્રદેશે ચંદનની આછી પાતળી રેખા, શરીરે લાલ સાળુ, ઉજ્જવળ મુખે લજ્જની મોહક રક્તિમા, અને એના હૃદયના બીતરમાં શું ભરેલું હશે તે તો શી રીતે કહી શકું ? મારી સ્વર્ગભોમની કદપલતા ગણે વસન્તનાં ફૂલોની સમસ્ત વૈભવશ્રીનો

મને પરિચય આપવા નીચી નમીને પડી રહી હતી-પવન વાય, સુગંધનો પમરાટ મહેકે, પાંદડાંનો મર્મર સાંભળું-હવે માત્ર એક કદમ મૂકવાનું આક્રી રહ્યું-એ વખતે પેલા એક પગલાંનું આક્રી અંતર અચાનક અસીમ થઈ પડ્યું !

આટલો વખત રોજ સાંજે વિનુદાને ઘેરે જઈને એમને હું ખૂબ હેરાન કરતો હતો. વિનુદાની વર્ણનની ભાષા અત્યંત ટૂંકી હોવાથી એમની એકે એક વાતે તણખાની માફક મનના ભીતરમાં આગ ચેતાવી દીધી હતી. એમની પાસેથીજ મેં સાંભળીને સમજી લીધું હતું કે છોકરીનું રુપ કોઈ અસાધારણ હતું; પરંતુ મેં ન તો એને મારી નજરે દીડી કે ન એની જામી જોઈ-બધું જ અસ્પષ્ટ થઈ રહ્યું. બહારથી તો તે પકડી શકાઈ નહિ; તેને મનમાંએ વસાવી શક્યો નહિ-એટલા માટે મન તે દિવસના લગ્નમંડપની દિવાલની બહાર જૂતની માફક દીર્ઘ નિશ્વાસ નાખતું ભમવા લાગ્યું.

હરીશ પાસેથી સાંભળ્યું હતું કે છોકરીને મારો ફોટોગ્રાફ ખતાવવામાં આવ્યો હતો. પસંદે પડ્યો હશે જ ને ! પસંદ ન પડવાનું તો કંઈ કારણ નહોતું. મારું અંતર મને કહેતું હતું કે એ ફોટોગ્રાફ એણે એની પેટીમાં સાચવીને સંતાડી રાખ્યો હતો. એકલી એકલી ચોરડો બંધ કરીને એકાંત બપોરને વખતે તે પેટી ખોલીને ફોટો કેમ નહિ જોતી હોય ? એ જ્યારે ફોટા ઉપર એકદમ ઝૂકી પડીને જોતી હશે ત્યારે એના મોંની બંને બાજુએ થઈને જામી ઉપર એના ફરફરતા કેશ કેવા પથરાઈ જતા હશે ! બહાર કોઈનો સંચળ થતાં વેંત તે કેવી એના પાલવમાં એ ફોટોગ્રાફને સંતાડી દેતી હશે.

દિવસો જાય. એમ કરતાં એક વરસ નીકળી ગયું. મામા તો શરમના માર્યા વિવાહની વાત જ ઊંચકી શકતા નથી. બિચારાં માની ઇચ્છા એવી હતી કે અપમાનનો પ્રસંગ નાતજાતના લોકો વીસરી ગયા પછી મારા વિવાહની વાત ઊંચકવી.

આ બાળુ મેં સાંભળ્યું કે છોકરીને સારો વર મળતો હતો. પણ એણે પણ લીધું હતું કે પોતે લગન કરશે નહિં. સાંભળીને મારું મન આનંદપુલકિત થઈ ગયું. મારાં કલ્પના ચક્ષુદ્વારા હું જોઈ શક્યો કે તે પેટ ભરીને ખાતી નહોતી. એનાં પિતા એના મોં સામું જોતા ને વિચારતા કે મારી પુત્રી આવી કેમ થતી જતી હતી ? અચાનક દીકરીના ઓરડામાં એક દિવસ બાપે દાખલ થઈ જોયું તો એની બેઠે આંખો પોશ પોશ આંસુએ ભરેલી. એમણે પૂછ્યું, “દીકરી, તને શું થાય છે તે મને કહે.”—દીકરી એકદમ પાલવ વતી આંસુ લૂછી નાખતી કહે છે, ‘કંઈએ થયું નથી બાપુજી.’ બાપની એકની એક દીકરી—બહુ લાડકોડની દીકરી હતી. સૂકવણા વરસમાં ફૂલની કળીની માફક પોતાની પુત્રી રોજ રોજ કરમાઈ જવા લાગી એટલે પિતાનાં અંતરને અસહ સંતાપ થવા લાગ્યો. અભિમાન વેગળું મૂકી દર્દને તેઓ અમારે ત્યાં દોડી આવ્યા. તે પછી ? તે પછી શું ? મનમાં જે શ્યામવરણો સ્રોત વહેતો હતો તેણે કાળા સાપનું રૂપ ધારણ કર્યું. એ કહેવા લાગ્યું, ‘તો બહુ સારું. ફરી એકવાર લગનની તૈયારી કરો. રંગરાગ જમાવો. જાનૈયા બોલાવો. રોશની જલાવો. સગાંસાગવાંને આમંત્રણ પાઠવો. પછી તમે વરની ફૂલટોપી પગ તળે છૂંદી નાખી, તોફાન જગાવી, લગનના મંડપમાંથી વિવાહ લાંબી ચાલી આવો.’—પણ પડખેજ વહેતી આંખનાં આંસુના જેવી શુભ્ર જે બીજી ધારા હતી, તેણે રાજહંસનું રૂપ ધારણ કરી કહ્યું, “જે રીતે એક દિવસ હું દમયન્તીના પુષ્પવનમાં પહોંચ્યો હતો તે રીતે મને એક વાર જોડી જવા દો—હું વિરહિણીને કાને એક વાર સુખની ખજાને પહોંચાડી આવું.” તે પછી ? તે પછી દુઃખની રાત્રી પૂરી થઈ. સુખની નવવર્ષાનાં છાંટણાં થયાં. કરમાઈ ગયેલી પુષ્પકળિકા પ્રકુદ્ધિલત થઈ જોડી.—આ વેળા પૃથ્વીનાં બીજાં બધાં પેલી દિવાલની બહાર રહ્યાં અને અંદર માત્ર એક માનવીએ પ્રવેશ કર્યો. તે પછી ? તે પછી ક્યાનો અંત આવ્યો.

૪

પણ વાતનો પાર એ રીતે નહિ આવ્યો. ન્યાં આવીને એ પૂરી થઇ છે ત્યાંનું થોડું વિવરણ કરીને મારું આ લેખન સમાપ્ત કરી દઉં.

માને લઇને હું તીરથયાત્રાએ ગઇએ. એની જવાબદારી મારી ઉપર હતી. કારણ, મામાએ હજી સુધી પણ હાવરાનો પૂલ પસાર કરવાની હિંમત બીડી નહોતી. ગાડીમાં ગંધતો હતો. આંચકા ખાઇ ખાઇને માથામાં ઝમઝમ અવાજ થતો હતો. એવામાં એકાએક કોઇ એકાદા સ્ટેશને જાગી ઊઠ્યો. તિમિરપ્રભામાં મળી ગયેલું બહાર પણ સ્વપ્ન સમ લાસતું હતું. માત્ર આકાશના તારા ચિરપરિચિત—અને બીજું બધું અજાણું અસ્પષ્ટ દીસતું હતું. સ્ટેશનના દીવાઓ ખડા થઇને અજવાળું પકડીને ઊભા ઊભા આ પૃથ્વી કેટલી અપરિચિત હતી અને આસપાસનું કેટલે આદે હતું તે ખતાવતા હતા. ગાડીમાં મા ગંધતી હતી. ગાડી ધીમે ધીમે ગઇડતી હતી.

એ વખતે આ અદ્ભુત પૃથ્વીની અદ્ભુત રાત્રે કોક બોલી ઊઠ્યું: “—જલદી આવ. અહિં જગ્યા છે.”

મનમાં થયું જાણે ગીત સાંભળ્યું. બંગાળી છાંકરીના મોઢામાંથી નીકળતા બંગાળી શબ્દો કેટલા મધુરા હોય છે તે આવી રીતે આવા દસમયે ને કજગાએ સાંભળ્યા હોય ત્યારે ખ્યાલમાં આવે. પરંતુ એ સૂર કેવલ માત્ર કોઇ સ્ત્રીનો જ હતો એવું ન હોતું; એ અવાજ એવા કોઇ ખાસ મનુષ્યનો હતો જે સાંભળીને લાગે કે આવી મધુરી બોલી કદી સાંભળી નથી.

મૂળથી જ ગાવાના અવાજ પરત્વે હું ભારે સંવેદક્ષમ હતો. રૂપ વસ્તુ પણ કંઈ જોજા મહત્વની નથી પણ માનવીના બીતરમાં જે અંતરતમ અને અનિર્વચનીય તત્ત્વ હોય છે તેના પ્રતિબિંબજેવો

તો મને એનો સ્વર જ લાગે છે. મેં એકદમ ગાડીની યારી ખોલી નાખી. બહાર ડોકાઈ જોયું—કંઈ દેખાયું નહિ. પ્લેટફોર્મના અંધારામાં ઊભોઊભો ગાર્ડ એના એકાક્ષી ફાનસને ઊંચુનીચું કરતો હતો. ગાડી ઊપડી,—હું યારી પાસે ખેંસી રહ્યો. મારી આંખ સમક્ષકોઈની મૂર્તિ ખડી નહોતી, પરંતુ હૃદયમાં એક રૂપ નિરખી રહ્યો. તે જાણે એ તારામયી રાત્રીના જેવું હતું. આપણને પોતે ચારે બાજુથી ઘેરી લે પણ આપણે તો એને ઝાલી જ ન શકીએ ને? એા હે સૂર, અગ્નિપ્રયા કંઠના સૂર, એક નિમિષ માત્ર માટે તું મારા ચિરપરિચિત આસન ઉપર આવીને ખેઠો. શા આશ્ચર્ય બરપૂર છે તું? અંચલ કાળના ક્ષુબ્ધ હૃદય ઉપર ફૂલની માફક તું ફૂટ્યો; તારી અપરિમેય ક્રામળતાને જરા સરખો ય ડાંગો લાગ્યો નહિ.

ગાડી લોહ મૃદંગ ઉપર તાલ દેતી દેતી ચાલી—અને હું મનમાં ગાન સાંભળતો સાંભળતો ચાલ્યો. એ ગાનની એ જ ટૂંક “ગાડીમાં જગ્યા છે કે?” જગ્યા છે, છે—જલદી આવવાની હાંક મારી છે તો જલદી જ આવું છું, એક ક્ષણ પણ વિલંબ થશે નહિ.

રાતે સારી ઊંઘ નહિ આવી. લગભગ દરેક સ્ટેશને એકવાર મોં બહાર કાઢીને જોતો, મને બીક પેડી કે જેને જોઈ શક્યો નથી તે રખેને રાત્રે કોઈ સ્ટેશને ઊતરી પડે.

બીજે દિવસે સવારે એક મોટા સ્ટેશને ગાડી બદલવાની હતી. અમારી પાસે પહેલા વર્ગની ટિકિટ હતી. આશા હતી કે મારા ડાઆમાં બીડ નહિ થાય. નીચે ઊતરીને જોઉં છું તો લશ્કરી સાહેબ લોકોનું મોટું ટોળું સામાન લઈને ગાડીની રાહ જોતું ઊભું હતું. કોઈ ટુકડીનો જનરલ સાહેબ પર્યાટને ઊપડતો હતો. એ ત્રણ મિનિટમાં ગાડી આવી પહોંચી. લાગ્યું કે પહેલા વર્ગનો ડાંગો ભાગ નહિ

આવે. માને સાથે લઇને ક્યા ડાખામાં દાખલ થવું એ મંજવણુમાં હું પડ્યો. આખી ગાડીમાં બીડ હતી. ડાખે ડાખે ડોકાતો ડોકાતો હું ફરવા લાગ્યો. એ વખતે સેકંડ ક્લાસના ડાખામાંથી કોઈ છોકરી મારી મા તરફ સંબોધન કરતી ખોલી, ‘આપ લોકા અમારા ડાખામાં આવો. અહિં જગ્યા છે.’”

હું ચમકી ઊઠ્યો. અગાઉનો જ આશ્ચર્ય મધુર કંઠ અને અગાઉના જ ગાનની મનમોહક ટૂંક, ‘જગ્યા છે.’ ની ! લગીરે વિલંબ કર્યા વિના માને લઈને હું એના ડાખામાં ચઢી ગયો. સામાન લેવાનો પણ સમય નહોતો રહ્યો. મારા જેવો પોવો દુનિયામાં ખીજો કાણુ હશે ? પેલી છોકરીએ જ ફૂલીઓને માથેથી ચાલતી ગાડીએ મારા પોટલાં ખિસ્તરા ઉપાડી લીધાં. ફોટોગ્રાફ લેવાનો મારો એક કેમેરા સ્ટેશન ઉપર જ પડી રહ્યો—એ પણ મારાથી લેવાયો નહિ.

તે પછી—શું લખીશ તે જાણ્યો નથી. મારા મનાં એક અખંડ આનંદની છબી છે તેને ક્યાંથી શરૂ કરું ને ક્યાં પૂરી કરું ? ખેસી ખેસીને એક પછી એક લખવાનાં વાક્યોની યોજના કરવાની ઇચ્છા થતી નથી.

આ વખતે પેલા સૂરને સ્વનેત્રે જોયો. જાણે સાચેસાચ સૂરનું જ રૂપ નહિ હોય ! માના મોં તરફ જોઈં છું તો શું માલમ પડે છે ? એની આંખ પણ પલકારે માર્યા વિના ટગરટગર એને નિહાળી રહી છે. છોકરીની ઉંમર સોળ સત્તર વરસની હશે. પરંતુ નવા આવેલા યૌવને એના દેહ ઉપર ક્યાંયે ભાર ચાંપી દીધો હોય એવું માલમ પડતું નહોતું. એની ચાલ સહજ હતી, દીપ્તિ નિર્મલ હતી, -સૌંદર્યની શુચિતા અપૂર્વ હતી, એના દેહ પ્રાણમાં જાણે ક્યાંયે ખોડ-ખાંપણની કાલિમાનો અંશ સરખોય નહોતો.

મને લાગે છે, લંબાણ કરીને કશું કહેવું મારે માટે અસંભવિત થઈ પડ્યું છે. એટલું જ નહિ પણ એણે ક્યા રંગનો સાળુ પહેર્યો

હતો તે પણ ચોક્કસ કહી શકીશ નહિ. એટલું સાંવ સાચું છે કે એના પહેરવેશની લઢણમાં તો એવું કશું નહોતું જે ખાસ કરીને આંખે ચઢી આવે. રજનીગંધાની શુભ્ર મંજરીની માફક મૃદુ કામલ દાંડી ઉપર ઊભી રહીને જે ઝાડ ઉપર એ હતી તે ઝાડને પણ પોતાની શોભાથી દાંડી દેતી હતી. સાથે એ ત્રણ નાની નાની બાળિકાઓ હતી. એમની સાથે એની ઠૂઠા મશ્કરી ને હસવા કૂદવાનો પાર નહોતો. હું હાથમાં એક ચોપડી લઈને વાંચવાનો ઢાંગ કરતો એમની ગમ્મતના ધાંધલ તરફ કાન માંડી રહ્યો હતો. મારા કાને જે શબ્દો પડતા હતા તે માત્ર નાનાં છોકરાં સાથેના છોકરવાદના જ શબ્દો હતા. એમની વચ્ચે જાણે ઉંમરનો કરો તફાવત નહોતો. નાનાં છોકરાં સાથે એ પણ નાની બાળકી જ બની ગઈ હતી. સાથે છોકરાંઓ માટેની થોડી સચિત્ર પુસ્તિકાઓ હતી—એમાંથી કોઈ એકાદી વાત વાંચી સંભળાવવા માટે છોકરીઓ એની સાથે તોફાન કરતી હતી. વાંચી સંભળાવવાની વાત એમણે એની પાસેથી અગાઉ વીસ પચીસ વાર સાંભળેલી તો હતી જ. તો પછી છોકરીઓ આટલી બધી હડ કેમ કરતી હતી તે પણ મને સમજાયું. તે સુધામય કંકના સોનાવરણા દેહના બધા જ બોલ સોનાવરણા થઈને બહાર નીકળતા હતા.

યુવતીનો સમસ્ત દેહ પ્રાણથી ભરપૂર હતો. એના હલનચલનમાં, બોલવામાં ને હસવા કૂદવામાં પ્રાણ જ થનગન્યા કરતો હતો. એટલે જ બાલિકાઓ એને મોઢેથી વાત સાંભળે ત્યારે વાત જ નહિ પણ જાણે એને પોતાને સાંભળતી હોય એવો અનુભવ એમને થતો. એમના હૃદય ઉપર પ્રાણનું ઝરાણું વૃહેવા લાગતું. એના એ ઉદ્ભાસિત પ્રાણે મારા તે દિવસના સૂર્યરશ્મિને સજીવ ચેતનવંતુ કરી મૂક્યું. મને થયું મને જે પ્રકૃતિએ ચોમેરથી વેષિત કરી લીધો હતો તે પ્રકૃતિ જાણે એ તરુણીનો અમ્લાન, અકલાન્ત, વિશ્વવ્યાપી વિસ્તાર જ હતો.

બીજે સ્ટેશને પહોંચીને મીઠાઈ વેચનારને બોલાવીને તેણે ખૂબ મીઠાઈ ખરીદી લીધી. અને બધી છોકરીઓથી વીંટળાઈને તે એ મીઠાઈ વિના સંકેતે નાની બાળકીની માફક ઉડાવવા લાગી. હું કેવો શરમાળ પ્રકૃતિનો હતો ! હું કેમ હસતાં હસતાં એ છોકરીઓ પાસેથી મીઠાઈ માગીને ખાઈ શક્યો નહિ ? હાથ લંબાવી મારા લોભને તૃપ્ત કરી શક્યો નહિ ?

મા તો સારા ને માઠાની મિશ્ર લાગણી અનુભવતી અન્યમનસ્ક થઈ ગઈ હતી. ડબ્બામાં હું એકલો પુરુષ આદમી હતો તો એ તરુણીને જરા પણ શરમ સંકેત નહોતાં. ને ખાસ કરીને પેટભરાની માફક નાની છોકરીઓ સાથે મીઠાઈ ઉડાવતી હતી તે માને ડીક ન લાગ્યું. એટલે એને નિર્લજ્જ ગણવાનું એને મન થઈ ગયું. એને લાગ્યું કે એ છોકરી ઉંમરે વધી હતી પણ બાને વધી નહોતી. મા એકદમ ડાઈ સાથે વાતચીત કરી શકતી નહોતી. મનુષ્યથી દૂર ને દૂર જ રહેવાની એને ટેવ હતી. આ છોકરી સાથે વાત કરવાની એને ખૂબ ઇચ્છા થઈ આવી પણ સ્વભાવનો સંકેત એ દૂર કરી શકતી નહોતી.

એવામાં ગાડી એક મોટા સ્ટેશને આવી પહોંચી. પેલા જનરલ સાહેબના સાથીઓકિયાઓની મંડળી આ સ્ટેશને ગાડીમાં બીજે જગ્યા શોધવા મંડી. ગાડીમાં ક્યાંયે જગ્યા ન હોતી. અમારા ડબ્બા પાસેથી અંદર ડોકાઈને એ લોકો બે ત્રણ વાર પસાર થઈ ગયા. મા તો બીકની મારી જડ થઈ ગઈ હતી. હું એ મનમાં ગભરાતો હતો.

ગાડી ઊપડવાને થોડી વાર હતી. એ વખતે રેલ્વેને એક અમલદાર નામ લખેલી એ ટિકિટ લઈને અમારા ડબ્બામાં દાખલ થયો અને બાંકડાના ઓશીકા આગળ એ બંને ટિકિટ ફેંકીને

એણે કહ્યું, “ આ ડાંગની આ બે બેંચ અગાઉથી જ બે સાહેબોએ રીઝર્વ કરાવી લીધી છે. આપ લોકોને બીજા ડાંગમાં જવું પડશે. ”

હું તો એકદમ ગભરાઈને ઝોભો થઈ ગયો. પેલી તરુણીએ હિંદીમાં જવાબ આપ્યો: “ અમે ડાંગ છોડનાર નથી. ”

પેલા માણસે રેશપૂર્વક જવાબ આપ્યો, “ ના છોડ્યા વિના ચાલે એમ નથી. ”

પરંતુ પૂલી છોકરીઓના નહિ ખસવાના ચાળા જોઈને અમલદાર ઊતરી ગયો ને થોડી વારમાં અંગ્રેજ સ્ટેશન માસ્તરને બોલાવી લાવ્યો. પેલો આવીને બોલ્યો, “ તમને ઊડાડતાં મને દિલગીરી થાય છે પણ હું લાચાર છું. ”

સાંભળીને હું તો ફૂલી, ફૂલી, ની ખૂંચો મારવા લાગ્યો. તરુણી ઝોભી થઈને લાલચોળા આંખો કાઢી એકદમ ગરજી ઊડી: “ ના તમે જઈ શકશો નહિ. બેડા ફોં એમ જ બેસી રહો. ”

કહીને એ આરણ્યાં વચ્ચે ઝોભી રહીને સ્ટેશનમાસ્તરને અંગ્રેજીમાં કહેવા લાગી, “ આ ડાંગ આગળથી રીઝર્વ કરવામાં આવ્યો છે એ ગલન વાત છે—કહીને તેણે નામ લખેલી ટિકિટો બાંકડા ઉપરથી ઉપાડી ફાડી તોડીને બહાર પ્લેટફોર્મ ઉપર ફેંકી દીધી. ”

એવામાં ગણુવેશ પહેરેલ સાહેબ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. ગાડીમાં પોતાનો સામાન રાખવા માટે તે સાથેના માણસોને કહેવા લાગ્યો. એ પછી છોકરીના મોં તરફ તાકીને, તેની વાત સાંભળીને અને રેશ જોઈને સ્ટેશનમાસ્તરનો હાથ ઝાલી એક બાબુએ લઈ ગયો. ત્યાં એમની વચ્ચે શું વાતચીત થઈ તેની મને ખબર નથી. પણ માલમ પડ્યું કે ગાડી ઊપડવાનો સમય થવા છતાં પણ ગાડી થોભાવી રાખી બીજો ડાંગ જોડાવી સાહેબ એમાં બેડા પછી જ ગાડી ઊપડી. તરુણી તો પોતાની બાલિકાની સેનાને લઈને ફરી પાછી મોકાઈ ઉડાવવા

લાગી હતી. અને હું શરમનો માર્યો અંદરખાનેથી સળગી રહેલો આરી બહાર ડોકું કાઢી પ્રકૃતિની સોભા જોવા લાગ્યો હતો.

કાનપુર સ્ટેશને ગાડી આવીને થોભી. તરુણીએ મોતાનો સામાન બાંધવા માંડ્યો—સ્ટેશને એનો હિંદુસ્તાની નોકર લેવા મોકલે આવ્યો હતો.

હવે માથી રહેવાયું નહિ. એણે પેલી તરુણીને પૂછ્યું, “ તારું નામ શું મા ? ”

“ માતું નામ કન્યાણી ” યુવતીએ જવાબ આપ્યો. સાંભળીને મા અને હું બંને ચમકી ઊઠ્યાં

“ અને તારા પિતા— ”

“ તેઓ અહિં ડોક્ટર છે. એમનું નામ શંભુનાથસેન. ”

એ પછી બધાં ઊતરી ગયાં.

ઉપસંહાર

મામાની નામે નહિ ગણકારીને અને માતૃઆજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરીને હું કાનપુર આવ્યો છું. કન્યાણી અને એના પિતાની મેં મુલાકાત લીધી છે. મેં હાથે જોયા ને મસ્તકે નમાવ્યું:—

શંભુનાથઆણુનું દિલ પીગળી ગયું છે. પણ કન્યાણી કહે છે, ‘ હું વિવાહ કરવાની નથી. ’

મેં પૂછ્યું “ કેમ ? ”

“ માતૃઆજ્ઞા. ” તેણે જવાબ આપ્યો.

શું સર્વનાશનો વ્યાપાર ! સામે પક્ષે પણ મામા હતા કે શું ? એ પછી સમગ્રયું કે ત્યાં મામા નહિ પણ માતૃશક્તિ હતી. વિવાહ બાંગ્રાના બનાવ પછી કન્યાણીએ કન્યાકેળવણીનું વ્રત લીધું હતું.

પણ હું આશા છોડી શક્યો નહિ. તે સૂર આજે પણ આરા હૃદયના સ્તરેસ્તરમાં રવરવી રહ્યો છે-જાણે સામે કાંઈ વાતની બંસરી. મારા સંસારની બહારથી એણે આવીને મારા સમસ્ત સંસારને ભરી દીધો. તે રાત્રીના અધકારમાંથી પેલા રણકતા શબ્દો મારા કાન ઉપર પડે છે. 'જગ્યા છે.' 'જગ્યા છે' એ મારા ચિરજીવનના ગાનની ટેક બની ગઈ છે. તે વખતે મારી ઉંમર હતી જુવાનીની, હમણું આધેડની છે. હજીયે મેં એની આશા છોડી નથી પણ મામાને છોડી દીધા છે. એકનો એક દીકરો હોવાથી મા મને છોડી શકી નહિ.

તમને એમ લાગે છે કે હું વિવાહની આશા રાખી રહ્યો છું? ના, કોઈ કાળે નહિ. મારા મનમાં વસી ગઈ છે, તે રાતના અગ્નિના કંકના મધુર સૂરની આશા-'જગ્યા છે.' સાચે જ છે. ન હોય તો હું ઊભો ક્યાં રહીશ? તેથી જ વરસ પછી વરસ વહી જાય છે-હું અહિં જ છું. મળવાનું થાય છે ત્યારે તે કંઈ સાંભળું છું ને સવડ મળે તેનું કંઈ કામ કરી દઉં છું-અને મન મારું બોલી ઊઠે છે 'એ જ તો. જગ્યા મળેલી જ છે ને?' એ હે, અપરિચિત્તા તારા પરિચયનો અંત આવ્યો નથી, અંત આવશે પણ નહિ, પણ બાગ્ય મારું સવળું હતું. તેથી જ તો જગ્યા મળી છે!

રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર

—:~:—

રુદ્રનો આવિર્ભાવ

વિવાહ કર્યા પછી વ્યોમકેશ નોકરીને માટે મારી પાસે આંટા-ફેરા કરવા લાગ્યો. મેં કહ્યું - 'અહિં તારે માટે નોકરી ક્યાંથી લાવું ? પણ જો તું કલકત્તા જવા માગતો હોય તો મામાને કાગળ લખું.' '

કલકત્તામાં બડોબજારમાં સૂંઠમરીની દુકાન ખોલ્યા પછી મામા ખૂબ પૈસા કામ્યા હતા. એમને મેં લખ્યું. જવાબમાં એમણે જણાવ્યું જે બીજાને માટે નોકરીની લલામણ કરવાને બદલે મારે જ સીધા કલકત્તા ઊપડી જવું. ગામડામાં પજો પજો શું કામ માખ માર્યા કરે છે ? નોકરી કરવાની ઈચ્છા હોય તો એક સરસ સ્થળે અનાયાસે બદોબસ્ત થઈ જાય એમ છે. મારે માણસની જરૂર અવશ્ય છે પણ અગાળા ઉપર મને જરાયે ભરોસો એસે નહિ. શું કરવું, ધંધોરોજગાર કરીએ છીએ. શું લખું ? તું જાતે એકવાર નહિ આવી જાય ?

મામાનો કાગળ વાંચીને હું મનમાં એકલો એકલો હત્યો. ગામડામાં પડી રહીને હું માખો જ મારું છું એમ !

વ્યોમકેશને કહ્યું, “ નોકરો કર્યે શો દહાડો વળવાનો હતો ? તને થોડી જમીન કાઢી આપું. ખેતી કર. ગણોત કે ભાગ્યપટાર્થ માટે કશી ફિકર ન કરતો. ફસલમાં પાકમાંથી થોડો દિસ્સો આપવો હોય તો આપજો. કેમ રાજી છે ? ”

વ્યોમકેશ હસી પડ્યો. ગાય ખળદ ખરીદવાના યે પૈસા જોઈએ ને ? એ મેં એને ધીર્યા. જાણે કોઈ મહાન કીર્તિ મળતી હોય એવો ભાવ ધારણ કરીને મેં કહ્યું—“ જમીનમાંથી કદાચ કંઈ નફો નહિ મળે તો આ ઋણ તારે આપવાપણું રહેશે નહિ. ”

મહા સમારોહપૂર્વક વ્યોમકેશ હજી ચલાવવા લાગ્યો. ઝળકદાર ભાષામાં અખબારોમાં એનો અહેવાલ મેં મોકલી આપ્યો. ખી. એ. જાણેલો મુવક નોકરી સારુ ફાંફા મારવાનાં મૂકીને પોતાને હાથે ખેતી કરવા લાગ્યો છે. મોટાં મોટાં મથાળાં સાથે આ સમાચાર અખબારોમાં પ્રસિદ્ધ થયા. વ્યોમકેશને પણ થયું કે એ પણ કોઈ મહાન કાર્ય કરતો હતો, અને મને થયું કે હીક છે, મામા ઉપર આ રીતે હીક વેર વાળવાનું થયું.

વાસંતી શરુઆતમાં અહિં ગામડામાં આવવા તૈયાર નહોતી થતી. પણ અહિં આવીને ચારે બાજુ ખુલ્લું મેદાન, દૂર ખળખળ વહેતી નદી, અને નવી જમીની માફક ઝગઝગાટ મારતું ઘર જોઈને તે અવાક થઈ ગઈ. એ નાનપણથી જ શહેરમાં મોટી થયેલી. ગામડાંની વાત સાંભળતાં જ એના મનમાં ખેલ ગાડીનાં પૈડાના કીચુડ કીચુડ થતા કંચણ આર્તનાદની માફક કલાન્તિકર અવસાદ છવાઈ જતો. પણ સાડીનો અંચળો ભરાઈ જાય એવા ખુલા સૂસવતા પવનમાં જ્યારે એ નદીને કાંઠે આવીને ઊભી ત્યારે મેં સ્પષ્ટપણે

અનુભવ્યું કે તેની આંખમાં આનંદ રમી રહ્યો હતો. આટલા મોટા સૂના સામ્રાજ્ય ઉપર એની સત્તા અસીમ હતી. એનો એક હુકમ થતાં માણસો સો કામ કરી આપતાં હતાં ! જોતજોતામાં એના હુકમે ઘર આંગણું સામેની વેરાન જમીન ફૂલવાડીમાં ફેરવાઈ ગઈ. એ બાળવૃક્ષો ત્યાં હવામાં એક બીજાને ઘસાતાં શીતળ છાયા ઢાળી રહ્યાં હતાં. એની નીચે વેલનો એક મંડપે બનાવવામાં આવ્યો. ત્યાં સવારે એ વાંચતી અને નમતે પહોરે ફરી આવીને આરામ કરતી. દિવસીના દિવાનેખાસની છતની માફક વાસન્તીએ ફૂલને અક્ષરે લખ્યું કે સ્વર્ગ જેવું કંઈ હોય તો તે અહિં છે, અહિં છે !

અમારા મકાનના દક્ષિણ ભાગના ઓરડામાં અમે એકકબાનું બનાવ્યું. ભાઈબહેનોની કંઈ બધા નહોતી. વાતોમાં, હસવારમવામાં, ખાવાપીવામાં અમે પરસ્પરની નિર્જનતાને સંપૂર્ણપણે ભરી દીધી હતી. વાસન્તી જ્યારે રસોડામાં એકલી રસોઈ કરવા બેઠી હોય કે ઓરડામાં એકલો બેઠો બેઠો હું વાતો લખવામાં ગુંથાયો હોઉં ત્યારે પણ અમને સનુ લાગતું નહોતું, જ્યારે કંઈ કામ કરતાં નહિ હોઈએ ત્યારે આકાશ ને અજવાળું, તારા ને અંધકાર અમારી આસપાસની નિર્જનતાને સ્વપ્નની માફક ઘેરી વળે.

મા મરી ગયા પછી મારા પિતા વિસ્તૃત આકાશની સાથે અસીમ વિરહ ભોગવતા હતા. હું તે વખતે કલકત્તામાં બોર્ડિંગમાં રહીને ભણતો હતો. અને ૧૯ મી સદીના છેલ્લા દાયકાના યુવકોની માફક કૉલેજમાં પૂરતી હાજરી નહિ ભરી હોવા છતાં પ્રત્યેક શનિવાર શ્વસુરગૃહની મહેમાની આખી આવતો. નવાઈ તો એ છે કે ખાણી-પીણી ને ગપ્પાંસપ્પાંમાં અજાણતાં જ મોડી રાત થઈ જતી ને બોર્ડિંગમાં જવાની છેલ્લી ટ્રામ ચૂકી જતો ત્યારે મનમાં થતું કે હવે ત્યાં પાછા જવાનો રસ્તો અંધ થઈ ગયો. ને પછી તો મુન્નિવાર પણ ત્યાં જ રહી પડતો. સોમવારે મોડો બેઠોને બોર્ડિંગમાં દોડતો.

આવી રીતે એક સોમવારે ખોડિંગમાં હું ગયો ત્યારે મને ખચર પડી કે મારા નામનો તાર આવીને પડ્યો હતો. ખીજ ખચર નહોતા. મારા પિતાજી હૃદય અંધ પડવાથી મૃત્યુ પામ્યા હતા.

એ અધી બહુ લાંબી વાત છે. સસરાજીએ મને કલકતામાં જ કંઈ કામકાજ શોધી લેવાનું જણાવ્યું. દીકરી નજર સામે રહે એ એમને જોઈતું હતું અને ગામડામાં અધિયાર તલાવડાંનું પાણી વાસન્તીને પીવાનું આવે એ એમને માટે અસહ્ય હતું. પણ મેં માન્યું નહિ. હું મારે ગામ જ આવ્યો. વાસન્તીને પણ સાથે લઈ આવ્યો. એણે ગમે તેટલું મ્હોં મચકાવ્યું છતાં અહિં આવીને ખુદ્દું મેદાન, નદી અને ભરીભરી ચાંદની જોઈને એની નજર ઠરી ગઈ. આપના ઘરમાં તે પરાશ્રયી હતી. અહિં આવીને તે સર્વમયી કર્તાહર્તા થઈ બેઠી. જીવનમાં એનું સ્થાન ક્યાં હતું એની શોધ કર્યા પછી એના ગૌરવમાં વધારો થયો.

વાસન્તીને મારે ઘેર લાવતી વખતે સસરાજી સાથે મોટો ઝઘડો કરવો પડ્યો. એમણે ક્રોધમાં ને ક્રોધમાં કહી નાખ્યું કે, “વાસન્તી મારી આજ્ઞા ઉપામશે તો જીવનમાં હું કદી એનું મોઢું જોનાર નથી.” મેં વાસન્તીના મોં સાચું જોયું. તે ધીમે પગલે મારી પાસે આવીને બેસી રહી. પોતાની દીકરીની આ ઉદ્ધતાઈ બાપ સહન કરી શક્યા નહિ. બેઉ હાથે મોં ઢાંકીને એ ચિત્કાર કરી ગઈ. વાસન્તીને લઈને એક ટંકસી ભાડે કરી સ્ટેશને જતાં રસ્તામાં મેં એને કહ્યું, “તેં રામાયણની સીતાની માફક આ વખતે મહા સાહસિક સતીનું દૃષ્ટાંત પૂરું પાડ્યું.”

હું ખાલી હાથે આવ્યો હતો. પણ લગ્ન વખતે સસરાજીએ હોંશથી આપેલી વસ્તુઓનો આગ્રહપૂર્વક મેં કબજો લીધો હતો. ખાટલા, ટેબલ, આલમારીઓ વાસણકુસણથી માંડીને વાસન્તીના વાળની પીન અને મારી ઝરણા કલમની પીન સુદ્ધાં આવી પહોંચી.

વસ્તુઓ મોકલી એની સાથે એમણે એક કાગળમાં લખ્યું કે એ બધી વસ્તુઓ પોતાના ઘરમાં રાખતાં એમને ઘણા પેદા થતી હતી. એનો મેં વિનયપૂર્વક જવાબ આપ્યો કે એ ચીજો રાખો મૂકવાનો એમને કશો જ અધિકાર નહોતો. લગ્ન વખતે જે નગદ રોકડ મળેલી તેનો ઉપયોગ પુસ્તકો વગેરે ખરીદીને ઓરડાઓ ભર્યા. નીચે પાથરવાની શેતરંજીથી માંડીને બીંતચિત્રો વગેરેથી ઘર ભરી દીધું.

પોતાના દેહશણગાર માટે વાસંતી એટલી બધી આગ્રહી નહોતી પણ ઘર શણગારવાના એના શોખને અંત નહોતો. પણ મારી નજર ઘર નહિ-ગૃહસ્વામિની તરફ હતી. વાસંતી દેખાવે કેટલી સુંદર હતી એનો વિચાર કરતાં મનની તૃપ્તિનો જાણે અંત નહોતો. પગની રક્તવરણી નખકણીથી માંડીને કૌતુહલભરી એની સુંદર આંખોની અંચલ દ્રષ્ટિ પર્યાંત લાવણ્યની એક તરલ નદીરેખા નિઃશબ્દે વહ્યા કરતી હતી.

હું કહેતો, “ વાસંતિ, આટલી બધી વસ્તુઓ ઘરમાં ભરે છે પણ એ બધું તારું જોવાનું કાણ છે ? લોકોને બતાવી નહિ શકાય એવી વિલાસિતામાં આનંદ શો ?

વાસંતી કમરે સાડીનો છેડો ખોસતાં જવાબ આપતી, “જોવાનું વળી બીજું કાણ ? હું અને તમે ? ”

હું હસીને બોલી ઊઠતો, “ પણ આપણને જોવાને વાસ્તે આપણે પોતે જ પૂરતાં નથી ! આ બધો ખોટો આડંબર જાતને સંકીર્ણ કરી રાખવા જેવું છે. ”

વાસંતી મરકતે મુખે એ બધું સાંભળી રહેતી.

જીવનમાં નવી જ આખોડવા ફેલાઈ રહી. ક્ષણેક્ષણ ગાઢ, પ્રથમ યુગ્મનની માફક રોમાંચભરી હતી. ચોમેરથી એક પ્રકારનું મુકિતનું આમંત્રણ મળતું હતું. વાસંતીના દેહના પ્રત્યેક રોમકૂપની પેડે આકા-

શનો એકએક તારક મને પરિચિત લાગવા માંડ્યો. વાસંતીના દેહમાં નૂતન આનંદ અને મારી અનુભૂતિમાં નૂતન તરેહની તીવ્રતા પ્રસરી રહ્યાં. ગામડાની જનહીન વિરાટ નિર્જનતામાં પણ અમને જરાય વસમું લાગતું નહિ. મારા કમરામાં એસીને હું લખતો હોઉં ને વાસંતી રસોઈગૃહમાં રસોઈ પકાવતી હોય ત્યારેય પ્રકૃતિ શાંતનિરવરુપે અમારા અંતરંગમાં આનંદધ્વનિનાં આદોલનો રેલાવ્યા કરતી. શહેરના બહુજન કોલાહલની મધ્યે પણ મને પોતાને કેટલીવાર એકલા-પણું લાગ્યું હતું !

આવા નૂતન નશાનો આસ્વાદ તજી શહેરમાં જઈ રસ્તાની ગાડી ઘોડાની આડફેટમાંથી બચવા માટે નિરંતર સાવધાનીથી ચાલીને રોજ રોજ ક્લાન્ત થઈ પડવાનું હું પસંદ કરીશ ! મારા સસરા મને શું એવો માનતા હતા ?

મારા પિતા રોકડ નગદ કંઈ બહુ મૂકી ગયા ન હોતા, પણ નાનકડું સુંદર ઘર, સરસ ઉપજાઉ થોડાં વીધાં જમીન અને થોડા કિસાનોઃ એટલાથી પણ હું મારા જીવનને ચિરંતન રવિવારની રમના આનંદથી ભરી દઈશ. ક્યા દુ.ખે હું નોકરી કરું ? પેટ ભરવાની કંકણ હરીફાઈને છોડી દઈ જે ભારે આરામમય જીંદગી હું ગુમરતો હતો એની તુલના હું શેનાથી કરું ?

અંધારું પાથરી દેતી, ઝાડપાલાને પોતાના અંધકારમય પાલવે ઢાંકી દેતી વૃષ્ટિ પડવા લાગી. મીણુખત્તીને અજવાળે હું એક નવી કહાણી લખી રહ્યો હતો. આરામખુરશીના પોચા ખોળામાં ડૂબીને વાસંતી કાણુ જાણુ ક્યારની ઊંઘી ગઈ હતી.

કાંત માંડીને હું દૂર નદીના વહેતા પ્રવાહનો ખજખજ અવાજ સાંભળતો હતો.

આજે અંધારે મઢાયેલો વાસંતીનો દેહ કોણ જાણે શાથી અત્યંત ક્લેદયુક્ત લાગતો હતો. મનમાં થયું કે ગામની અજસ્ર પ્રગાઠ શાંતિ એના શરીરને ખાઈ જીર્ણ કરી રહી હતી. કદાચ એને અહિં બહુ ગોઠતું ન ચે હોય. વરસાદ પડવાના અવાજમાં એનો દીર્ઘ શ્વાસ સ્પષ્ટપણે સંભળાતો હતો. પારેવડાંની છાતીની માફક એના નરમ દેહને જાંચકીને મેં ઝિંછાનામાં સુવરાવી દીધો. જગી જડીને એણે મને ઝાલી રાખ્યો. કહ્યું—“ મને ખૂબ બીક લાગે છે. ”

મેં કહ્યું “ બીક ? શેની બીક ? ”

એનો જવાબ એણે નહિ આપ્યો. મારી છાતી ઉપર મસ્તક દબાવી તે જાંઘવા લાગી.

મીણુમત્તી ચોલવી નાખી હું ચ સૂઈ ગયો. ધનીજૂત વિસ્તૃત અંધકારને ચારે બાજુનો કાલાહલ ભેદી નાખતો હતો. એ કાલાહલ વાસંતી સહન કરી શકતી નહોતી. એની એને બીક લાગતી હતી. જનવિહીન મેદાનમાંથી વછૂટતા જોરદાર પવનનો સૂસવતો દીર્ઘશ્વાસ એને અસ્થિર કરી મૂકતો આખી રાત જાંઘવા દેતો નહોતો.

સવાર થતાં ફરી પાછી પૂર્વવત્નિઃશબ્દતા ! દિવસે વાસંતીની એકલતા જતી રહેતી, હસતે મુખે તે વસ્તુએ! સાફસૂફ કરતી અને બારીબારણાં જામીના કાચની પેઠે સાફ અળકતાં કરી મૂકતી.

કાલે રાત્રે નદીએ ઘણી બેખડો તોડી નાખી હતી. વાસંતીને લઇને હું તે જોવા નીકળ્યો.

વરસાદ આવતાં જ ઓમકેશ હોંશભેર જમીન વાવવા ખેડવા લાગ્યો હતો. એનામાં સ્ફૂર્તિ માતી નહોતી. તે પણ અમારી સાથે નીકળ્યો.

બહુ દૂર જવું નહિ પડ્યું. કિનારે તોડીને નદી ઘણે નજદીક આવી લાગી હતી. હજી એનું તોફાન શમ્યું નહોતું. એક કિનારા

છલકાવીને ભેખડો તોડતું પાણી દોડ્યું જતું હતું. એકદમ સીધી ભેખડ હતી. નીચે ભેખડો તો ચકરી આવે. જાણે હમણાં તમારા પગ નીચેની ભોંય પહોંચી જવાની. કાલે રાતે નટવર ભૂમાલિનું ઘર નદી તાણી ગઈ હતી. સહેજમાં એ છોકરાંછૈયાં સમેત ખચવા પામ્યો.

વાસંતીએ મને ત્યાં વધારે વખત ઊભો રહેવા દીધો નહિ. ગર્જના કરતી નદીની વિરાટ બીપણ મૂર્તિ સન્મુખ ઊભાં રહેતાં એને બચ લાગતો હતો. મને થયું નદી એના શીણાળા એ હાથ પહોળા કરી અમને એમાં સમાવી લેવાનું આમંત્રણ આપતી ન હોય ! અમે ઊભાં હતાં ત્યાં નજીક જ જમીનનું એક ચોસલું ફસડી પડ્યું. વાસંતીને લાઇને હું એકદમ નાસી છૂટ્યો.

માના ખોળામાં ઊંઘતા દુર્દાંત શિશુની માફક ખપોર થતાં નદીનું તોફાન શમી ગયું હતું. વાસંતી હવે હસતે મોંએ વાત કરી શકતી હતી. ફરી અમે ખેડે બહાર ફરવા નીકળ્યાં—ઓમકેશ આ વેળા સાથે નહોતો. ફરતાં ફરતાં સ્મશાન પસાર કરીને અમે એક નિર્જન ટેકરી ઉપર જઈ પહોંચ્યાં. નદીએ ભાંગી નાખેલ એક જખરદસ્ત પીંપળાના ઝાડના થડ ઉપર અમે બેઠાં. સામે જ નદી હતી. હમણાં તો દેખાવે જાણે શાંત સૌમ્ય બંગાળી કન્યા, મૃદુ મધુર કંઠે વાત કરતી હોય એમ લાગતી હતી. દરેક વાર નદી તરફ ફરવા ન આવવાનો ગમે તેટલો નિર્ણય કરું પણ નદીનું તાણ મને અવશવિવશ કરી મૂકતું હતું. ખીજે ફરવા જવાની જગ્યા યે ક્યાં હતી ? જ્યાં જઈએ ત્યાં નદીએ એનાં ચંચળ સુનીલ ચક્ષુ પાથરી રાખ્યાં હતાં. ભેતભેતામાં એ કેટલી નજીક આવી પહોંચી ! અમારા ઘરની દક્ષિણ દિશા તરફ જે માઠ ઝાડી એ તરફની ક્ષિતિજ-રેખાને ઢાંકી દેતી હતી તે એક દિવસ અદૃશ્ય થઈ ગઈ ! હવે દક્ષિણ દિશાના નીલ રંગને કશો ય અવરોધ નહિ રહ્યો. મુક્તિની આવડી મોટી સીમાહીનતા ભેળને અમે ખેંચે બચ પામ્યાં. પરસ્પરથી

અમારો ભય છુપાવવાનો જેમ વધારે પ્રયત્ન કરીએ તેમ એ વધારે છતો થઈ જતો.

અમે જઈ પહોંચ્યાં તે સ્થળ ઝાડપાલાથી ઢંકાયલું કોક ખેડૂતનું ધરઆંગણું હતું. નદી પાસે આવી પહોંચેલી જોઈને ધરમાંથી એણે વિદાય લીધી હતી. આંગણાંમાં બધે ધરવપરાશની ચીજો આમ તેમ વેરાયલી પડી હતી. નાસી જનાર ઉતાવળ ઉતાવળમાં બધી વસ્તુઓ ભેગી કરી શક્યાં નહોતાં—માણસના જીવન કરતાં તો એ વસ્તુઓ મોંઘી નહોતી ! જીવ બચાવવા એને ઢોડીને માણસો ભાગી ગયાં હતાં ! એ ત્યજાયેલ શૂન્ય ગૃહનો આનંદહીન દેખાવ જોઈને મારું મન શોક ઘેગું થઈ ગયું. હાલ એ ધરનાં રહેવાસીઓ ક્યાં ગયાં હશે તેની મને ખબર નહોતી.

વાસંતી હળવે મને અનેક વાતો કરવા લાગી. આ જગ્યા ઉપર એક નાની સરખી નિશાળ બંધાવવાની એને ઇચ્છા થઈ હતી. છોકરીઓને ભણાવીને પોતાનો વખત જશે. મેં એની ઇચ્છા હંમેશ માન્ય રાખી છે—આજે પણ માન્ય રાખી. મેં કહ્યું, “ ઠીક સરકાર મહાશયને કહી દઈશ. સામેના આંબાવાડિયા આગળ તાડનાં પાંદડાં છાંદને એક મકાન બનાવી દેવરાવશે. વાસંતી ખેલી, “ એક નાનું સરખું મકાન જોઈએ. એમાં વળી તાડના પાંદડાં ! પાકી ઢબનું હોય તે જ ઠીક છે. ”

“ નાનું સરખું જોઈએ છે વાસ્તે તો પાંદડાં જાવાની વાત છે ! ”

“ ગરીબ છોકરાં છોકરીઓ ભણવા આવશે એમ માનીને એવું જૂંપડા જેવું મકાન બંધાવવા માગો છો ? બરાબર પાકું મકાન જોઈએ. ઉપલા વર્ગના છોકરાઓ થશે ત્યારે તમારે પણ માસ્તર-ગીરી કરવી પડશે. અલબત્ત હું તમારી અરજી મંજૂર કરીશ તો

આપણને જેઠને કામ મળશે ને વખતે જશે. એમને એમ તો બહુ કપડું લાગે છે.” વાસંતી બોલી.

મેં કહ્યું, “ ખાલી મકાનથી જ ચાલી રહેશે ? ”

“ વાહ, ખેંચ ખુરસીઓ ખરીદવાં નહિ પડે કે ? ગોજો, નકશો, પાટીઉં, આલમારી વગેરે હું મેળવી લઈશ. સરકાર મહાશયને કહીને તમે નાણાની વ્યવસ્થા કરજો ને ? ”

“ પણ ખરચ બહુ થઈ જશે. ” મેં કહ્યું.

“ તો ચૈસા ખીજ શા કામના છે ? આ કંઈ તુક્કાખાજીમાં તો નાણાં ખરચતી નથી. ”

“ —પૈસા લાવવા ક્યાંથી ? ”

“ સરકાર મહાશયને કહી દેજો. એઓ ચૈસા પાણીની વ્યવસ્થા કરી દેશે. કામ વગર હું દા'ડા શી રીતે પસાર કરું તે કહો ને ? ” બેચેનીમાં હું માંદી પડી જઈ તો ખરચ કરવો પડે ને ? કેમ ખરાખર ને ? ” ગંભીર મિજબાન ધારણ કરતાં વાસંતીએ કહ્યું.

એનો એક હાથ મારા હાથમાં લઈને મેં દયાબો. માથા ઉપરથી ઊડતાં પંખીઓની એક હાર ઊડી ગઈ. એમનાં પાંખના ફફડાટથી સમસ્ત નિઃસ્તબ્ધતા સ્પર્ધિત થઈ ઊઠી. આદ્યે તાડનાં પાંદડાંની ફાડમાં થઈને એક તારો દેખાવા લાગ્યો. સૂર્ય ક્યારે ડૂબી ગયો એ ખ્યાલમાં રહ્યું નહિ.

અંધારું ઘેરાવા લાગ્યું એટલે નદીને પાછળ રાખી અમે ધરબણી ચાલવા માંડ્યું. જેમ આગળ આવતો જતો હતો તેમ મનમાં થવા લાગ્યું કે નદી પણ જાણે અમારી પાછળ પાછળ આવતી હતી. પાછળ ડોક ફેરવી નજર કરી જોઈ તો પ્રગાઢ સ્થાન-

વરણી રેતીના પટ ઉપર શરીર ઢાળીને નદી જાણે નિદ્રારત થઈ પડેલી હતી. લગીરે શ્વાસોચ્છવાસનું સ્પંદન નહોતું. જોઈને મનને નિરાંત વળી. મારા તરફ જોઈને વાસંતી કોણ જાણે શાથી જરા હસી.

પંદર વીસ દિવસમાં વાસંતીની શાળાનું મકાન ઊભું થઈ ગયું.

વાસંતીનો આનંદ ન જોયો હોય ! રોજ ચમારનાં બે ત્રણ છોકરાંની ભરતી કરીને એણે અ, આ ની આરાખડી શરૂ કરી. એમાંનું એકે ભવિષ્યમાં હાઈકોર્ટનો જજ થવાનું નથી એમ વાસંતીને કહેવાની હિંમત કાની હતી !

અપોર થતાં રાંધવાખાવાનું પતાવી હાથમાં ચાક ને ડસ્ટર લેતીકેને વાસંતી નિશાળે ઊપડે. અને રોજ ચમારનાં બે ત્રણ તોફાની છોકરાં શીખવેલી આરાખડી જેમ વધારે બૂલી જાય તેમ એના ઉત્સાહમાં નવી ભરતી ચઢે. સગ્ન કરવાની એની પદ્ધતિ ગિલકુલ આધુનિક. મોટે સાદે તો એ જરાય બોલે નહિં. એટલું જ નહિ પણ તોફાની છોકરાંને જાતી સરસાં ચાંપીને એને વહાલથી ચૂમીઓ લઈ અઢોઅઢો કરે.

મકાનના દક્ષિણ ભાગના ઓરડાની ખારીએ બેઠો બેઠો હું એ બધું જોઈ અને વાર્તા લખવાની કથા (પ્લોટ) ન જડવાથી કોઈ સંતાન કામનાતુર નારીની નિષ્કૂર નિઃસંગતાને વાર્તાવસ્તુ બનાવી વાર્તા લખવાનો પ્રયત્ન કરું.

ગામમાં હમણાં કોઈ સંન્યાસી આવ્યો છે. યજ્ઞયાગ કરીને નદીને સૂકવી નાખશે એમ કહીને અમારા ઘરની સામેના મેદાનમાં એણે રાવટી તાણી. ત્યાં આજે ભારે બીડ જામી હતી. પૂજા થવાની એટલે પ્રસાદ અવશ્ય વહેંચાવાનો એટલે ત્યાં ન જતાં નિશાળે જઈને

કક્કાને નામે ફૂટી મારવાનું ચમારનાં છોકરાંને કેમ ગમે ? વાસંતીના ખોળામાંથી એ જટકીને ભાગી ગયાં.

પણ વાસંતી નિરાશ થાય એવી સ્ત્રી નહોતી. નિશાળના ઉમેદવારોની શોધમાં એ નીકળી પડી.

એ રીતે મહિનોમાસ પસાર થઇ ગયો. આટલી યધી માથાફાડ કરવા છતાં ય ચાર પાંચ છોકરાંથી વધારેની એ ભરતી નહિ કરી શકી. નદી ગામને સફા કરતી જતી હતી. વાસંતીને હાથે શાળામાં દિગ્વિજયી થવાનો શોખ રાખી અહિં કાણુ ખેસી રહે એમ હતું ?

સન્તાનકામનાતુર નારીની, મેં વિચારી રાખેલી વાર્તા આજે વાસંતીને કહી સંભળાવાનો મેં વિચાર કરી રાખ્યો હતો; પરંતુ નદીની ગર્જના સાથે રાત્રીની અપાર નિઃશબ્દતાએ મળી જઈને એને એટલી લોથપોથ કરી ચૂકી હતી કે તે તરત જાંઘી ગઇ. એની સૂવાની રીત એટલી કરુણ હતી અને એનો દેહ એટલો કૃશ લાગતો હતો કે મારું હૈયું દોદળું થઈ ગયું. પથારીમાં પડીને મેં એના રાત્રીની નિઃસ્તબ્ધતા સમાન શીતલ શરીરને ચૂમ્યું પણ એ જરાય સળવળી નહિ. પૂર ઓસરી ગયેલી નદીની પેડે એ નિર્જીવ પડી રહી.

મને માગ્યું કે નદીની અનિવાર ઉચ્છ્વસલતા વાસંતીના યૌવનને ભરખી રહી હતી. નદીએ હવે એવું પ્રત્યક્ષ, દારુણ અને મોકળું પેટ ક્યું હતું કે વાસંતીને એણે અનાયાસે ઢાંકી દીધી. પ્રકૃતિ આગળ માનવીનો આવો અપ્રતિરોધ પરાભવ આ પહેલાં મેં કદી જોયો નહોતો.

વાસંતી હવે પહેલાં જેવી યૌવનભરપૂર રહી નહોતી. એના આવેગની યૌવનજવાલા નદીના પૂરને સ્પર્શે હોલવાઈ ગઈ હતી.

ગફૂર શાકભાજી વેચીને દા'ડા કાઢતો. એક દિવસ સપરિવાર મારી પાસે આવીને એણે નિશાળના મકાનમાં રહેવા દેવાની આજીજી કરી—આગલી રાતે એનું ઘર, ઢોરઢાંખર અને ખેતર ખાતર બધું નદીના પૂરમાં તણાઈ ગયું હતું. આજની રાત ગમે ત્યાં પડી રહી બીજે દિવસે ક્યાંક ચાલ્યો જવાનો હતો—ક્યાં જવાનો તે હજી નક્કી કર્યું નહોતું. મેં વાસંતી પાસેથી ચાવી લઈને સરકાર મહાશય પાસે શાળાનું મકાન ઉઘડાવી આપ્યું. એમને નિશાળમાં જગ્યા મળી.

પછી તો જોતજોતામાં નિશાળ એક ધરમશાળાના રૂપમાં ફેરવાઈ ગઈ. કોઈ નીકળવાનીએ વાત નહોતું કરતું. છેવટે મનમાં થવા માણું, નદી એ હતભાગી લોકોને શોધતી ફરતી હતી. એમને કાઢી નહિ મૂકીશું તો નદી અમારે બારણે આવીને ધામા નાખશે. બળદગાડી બોલાવી મંગાવી એ બધાંને વાટખરચની વ્યવસ્થા કરી આપી વિદાય લેવાનું મેં એમને જણાવ્યું. રાજી થઈને ઉચાળા ભરવા સિવાય એમને બીજો ઉપાયે શો હતો ? એમને કાઢી મૂકવા માટે વાસંતીએ ભારે ધમાલ મચાવી. ભૂખના માર્યા કદાચ એ લોકો અમારા ધરમાં લૂંટ ચલાવે તો ? વાસંતીને એ મોટો ભય હતો.

અતિથિવત્સલ ન થવા શિવાય અમારે માટે બીજો ઉપાયે નહોતો. થોડા દિવસ પછી બીજું એક ટોળું આવીને હાજર થયું. એક રાત માટે પણ એમને નિશાળના મકાનમાં આશ્રય આપ્યા વિના એ ચાલે એમ નહોતું. મુશળધાર વરસાદ પડતો હતો. વરસાદમાં કોણે ખૂમ સારી તે પણ પહેલી વાર મને સમજાયું નહિ. આરી ઊઘાડી બહાર જોઉં છું તો એક માણસ અને એનાં ત્રણ ચાર છોકરાં નીંગળતાં કપડાંભેર થરથર કંપતાં હતાં. આવડા મોટા આકાશની છાયા હેઠળ એમને માટે ક્યાંયે આશ્રય નહોતો ! ફાનસ સળગાવી છત્રી ઓઢી હું બહાર નીકળ્યો. બહાર આવીને જોયું તો એ મારો

જ ગણોતિયો હતો—નવીન માતાઈ. મને સમજતાં વાર નહિ લાગી કે આ વખતે નદી મારા જ ખેતર ઉપર ફરી વળી હતી.

મેં કહ્યું—“ ઘરબાર બધું ગયું ? ”

વાંકા વળીને સલામ કરતાં નવીને કહ્યું, “ બધું જ મા બાપ. જેમતેમ કરીને જાત બચાવી નાસી છૂટ્યાં છીએ. વળી પાછો આજે આટલો બધો વરસાદ નહિ આવતો હોત તો હજી થોડા દિવસ ક્યાંક રહી જાત. હવે તો આપ જગા નહિ આપો તો છોકરાંછૈયાં લઈને હમણા ક્યાં જઈને પડીશ મા બાપ ? ”

હું બધું સમજી ગયો એની પાસે જે દાણોફૂણી હતું તે પણ સર્વભક્ષી નદી ધસડી ગઈ હતી.

“ વેળાસરનો કેમ ખસી નહિ ગયો ? રાયરચીલું તો બચી જાત ? ” મેં એને ધમકાવીને પૂછ્યું.

પણ ધમકાવવાનો ય શો અર્થ હતો ? સ્ત્રી છોકરાં સમેત જીવતો નાણી છૂટ્યો હતો તેટલું ઓછું હતું ? થોડી ઘણી તુચ્છ વસ્તુઓ લઈ શક્યો હોત તો યે એનાથી એનું શું પૂરું થવાનું હતું ?

ગળગળે સાદે નવીન બોલ્યો, “ નાસતાંભાગતાં આટલી શેતરંજી ને ઓશીકું બે ચીજો લઈ શકાઈ. ”

પડખેથી નવીનનો નાનો છોકરો બોલી ઊઠ્યો, “ અને હું મારી આ ભમરડી બાપા. ”

x

x

x

મ્હાન ચહેરો ને આંખમાં આંસુ સહિત સરકાર મહાશય મારી પાસે આવીને ઊભા. હું લખતો હતો તે માથું ઊંચું કરી મેં એમને પૂછ્યું, “ આજના કંઈ નવીન સમાચાર ? ”

સરકાર મહાશયના મોંમાંથી વાણી નીકળી શકી નહિ. ખૂબ વિકળ સાદે પરાણે બોલતા હોય તેમ એમણે કહ્યું, “ આંબાવાડિયું બધું સાફ થઈ ગયું. ”

ગભરાઈ જઈશ નહિ એમ મેં મનમાં વિચાર્યું હતું પણ સમાચાર એવા મર્મભેદક હતા કે જાણે કોઈ આત્મીય રનેહીના મૃત્યુના ખબર સાંભળ્યા ન હોય એવી લાગણી થઈ આવી. ચમકી ઊઠતાં મેં કહ્યું, “ કયું આંબાડિયું ? સિંદુરિયું ? ”

“ - બધું જ ” સરકાર મહાશય ફોડ ફાડીને સમજાવી નહિ શક્યા.

મારા મનમાં ગત રમૃતિ તાજી થઈ ગયા વૈશાખમાં આવી જ એક રમણીય સંધ્યાએ વાસંતીને લઈને હું એ આંબાવાડિયામાં ફરવા ગયેલો. અગાઉથી જરા ય ખબર ન પડે એમ, આ નદીની ઉચ્છ્રંખલ રેલની પેઠે એકદમ આકાશમાં વાવંટોળ શરૂ થયો. વાવાઝોડુ લાગતાં આંબા ઉપર લાગી રહેલી કાચી ફેરીઓ પથ્થરની વૃષ્ટિની માફક મુશળધારે તૂટીને આમ તેમ ફેંકાવા લાગી. છેડા બાંધીને વાસંતી નીચે પડતી ફેરી વીણવા માટે ફેરી દોડદોડી કરતી હતી ! ધૂળથી સમસ્ત મેદાન ને ઝાડપાલો એકાકાર થઈ ગયાં. કોઈનાં ગાય વાછરડાં બચથી આમતેમ દોડતાં ચિત્કાર પાડવા લાગ્યાં. જોતજોતામાં વરસાદ વરસી પડ્યો. આકાશની રૂખ એવી હતી કે એકવાર શરૂ થયેલો વરસાદ સહેજે અટકે એમ નહોતો. પણ વાસંતી પવનથી ઊડતા વાળ અને સાડીને તંગ કરી પ્રાણુમને ફેરી વીણતી હતી. વીંઝોળું એટલું જોરમાં વાતું હતું કે એના પરૂપ સ્પર્શના ધક્કાથી ફેરીઓને ફૂટબોલની માફક ફેંકતું હતું. મેં કહ્યું - “ વાસંતી, આટલી બધી તકલીફ શું કામ લે છે ? વંટોળિયો શમી જશે એટલે નોકરને મોકલીશું બધી ફેરી વીણી લાવશે, આંબાવાડિયું તો આપણું જ છે. પછી ચિંતા શી ? ” તો યે વાસંતી વાત કાને ધરતી નહોતી. ઉન્મત્ત પવનમાં સાડીના ઊડતા છેડા સંકારતી, પીક ઉપર ફરફર

ઝડપા ફેશનાં મોજાનો એક હાથમાં પાચેકા કરીને પકડી રાખતી તે તો દ્વિગુણિત ઉત્સાહે ફેરી વીણવા મંડી હતી. આમોહવા એટલી ગંભીર અને ભયંકર હતી કે અમારે માટે એ બિલકુલ અપરિચિત હતી. અપરિચિત હોવાને કારણે ઐનું ભયંકર સૌંદર્ય મને સમજાયું.

વાસંતીને મેં કહ્યું, “ચાલ, બહાર મેદાનનો દેખાવ જોઈએ.”

એ આવવા રાજી નહોતી. રાજી નહોતી એ તો ઠીક પણ એણે તો જોરથી મારો હાથ પણ પકડી રાખ્યો.

આજકાલ અમે લોકો ફરવા માટે બહાર નીકળતાં નથી. સ્થાન અને સમયની સ્ત્રોતસ્વિની અનાયાસે લુપ્ત થઈ ગઈ હતી. હું ઘરમાં ખેડે ખેડે નદી જોયા કરતો. પવનના સપાટામાં દિવાલ ઉપર ટાંગેલી છબીઓ ટેબલો ઉપર ટૂટી પડતી. વિસ્તૃત જળરાશિને કિનારે મર્ત્ય લોકનાં એ પ્રાણી મૃત્યુના પ્રલોભનથી મુક્ત બની કાઢી રીતે એક પક્ષી એક એમ કાળની ઘડી ગણતાં હતાં.

એ પક્ષી આવ્યો બોમકેશ. સમાચાર વિગતવાર જણાવવાની જરૂર નહોતી. બહુ મોઢું થયા પહેલાં ગુજરીમાં જઈને તે હળ બળદ વેચી આવ્યો હતો એ માટે મેં એને ધન્યવાદ આપ્યા. મને એ દુઃખ થવા લાગ્યું કે હવે એને નોકરી માટે ફાંફાં મારવાં પડશે. પણ અખબારોના અધિપતિ મહાશયો એ વાત ક્યાં જાણુવા આવવાના હતા ? અને જાણુવા આવે તો એ આવડી મોટી વ્યવસ્થાની કલાણી ધામધૂમપૂર્વક જાપવાનો આગ્રહ તેઓ નહિ રાખે. પ્રકૃતિ આગળ માનવીની આવડી મોટી નિષ્ફળતામાં મહિમા નહોતો, કારણકે એ પરાભવ માનવીની પોતાની સરજત નહોતી. આટલા દુઃખમાં પણ એથી બોમકેશ આનંદનો અનુભવ નહિ કરી શક્યો.

હવે વખત થયો. આ વખતે રૂઢી નદીએ એના લક્ષલક્ષ હાથ વડે શાળાના મકાન ઉપર આક્રમણ શરૂ કર્યું.

પેલો નવીન અગાઉથી જ ખસી ગયો હતો. એટલે કોઈ તણાઈ જશે એની ફિકર નહોતી.

વાસંતી મારી છાતી સરસી ચંપાઈને બોલી, “આમને આમ બધું તણાઈ જવા દેવું છે નહિ ?”

આટલી મોટી આપત્તિમાં પડ્યા પછી પણ વાસંતીને દાર્શનિકનું લાન ન આવે તો મારે શું કરવું ભલા ? મેં કહ્યું, “બોલ તો, તું આમાંથી કઈ વસ્તુ ઝાલી રાખી શકે એમ છે ! જે જન્ય તે ભલે જતું !”

વાસંતી બોલી, “પણ ખુરશી ટેબલો તો અગાઉથી વેચી દેવાય ?”

“ક્યાં વેચીએ ? કાણ ખરીદે ? એના પૈસા પણ ફેટલા મળે વારુ ? અને જે પૈસા આવે તે પણ આમને આમ કંઈ ખરચાઈ જવાના નથી ? તો પછી એવી બાબતમાં મનમાં ઓછું શું કામ આણવું ?—જો, મૃત્યુનું આવું અદ્ભુત સ્વરૂપ તે કદી જોયું છે ?”

દક્ષિણ બાજુના ચોરડામાં પાસે પાસે ખુરશી નાખી અમે બંને બેઠાં. સરકાર મહાશય માણસો રોકીને નિશાળમાંથી રાત્રચીલું બહાર કઢાવતા હતા. મને મનમાં હસવું આવ્યું. એ બધું એઓ બહાર કાઢીને પણ ક્યાં લઈ જવાના હતા ? ફેટલે આવે ? આ બધાનો ભાર માથે લઈ કાણ ભાગશે ? પણ નિશ્ચિત વિનાશના મુખમાં હસતે મોંએ એ બધું ધરી દેવાનો સરકાર મહાશયનો જીવ ચાલતો નહોતો.

વાવટોળ વાસંતીને જાણે ઉરાડી મૂકતો હતો. વટોળિયા સામે જાણે સૂકું પાંદડું ! એ વિરાટ સૌંદર્ય સમારોહની ઝડીમાં બધું મને એટલું સુલક લાગતું હતું કે જન બચાવવાનો મને ખ્યાલે ન આવ્યો. .

અમારી નજર સામે શાળાના મકાનની એક બાજુની ભીંત નદીની ભેખડ સાથે ફસકાઈ પડી ! બીકનીમારી વાસંતી એક કરુણ સિત્કાર પાડી ઊઠી. તરત જ મેં એને છાતી સાથે આંખીને સાંત્વન આપી કહ્યું, “ બીક વળી કેવી ? ”

છાતી ઉપર મસ્તક નાખી વાસંતી ધૂળતી હતી. રૂંધાયેલે સાદે તે બોલી, “ અધું આપણા પગ પાસે આવી પહોંચ્યું ને ! ”

“—ભલે આવે. ઘર જવાને હજી વાર છે. પૂર્વ બાજુએ ઘસાઈને પાણી જતું હતું. અધાં નહોતાં કહેતાં કે આ ચોમાસું ગમે તેમ પૂરું થઈ જાય તો ગંગ નાહ્યાં ! બીએ છે શું કામ વાસંતી ? અને ને જવાનું જ છે તો ભલે જતું. રાચરચીલું ઢગલો કરી રાખવાથી ય શો ફાયદો ? અને ખાલી થઈ જઈશું. ”

વાસંતી બોલી, “ ઉઘાડી આંખે તો મારાથી આ નેવાતું નથી. પહેંસેથી જ વેળાસર આપણે અહિંથી ભાગી જઈએ. ”

હળવે હળવે એની પીઠ ઉપર હું વહાલભર્યા હાથ ફેરવવા લાગ્યો. એકાદ કલાકમાં નિશાળનું મકાન નામશેષ થઈ ગયું. નિશાળના વિદ્યાર્થીઓ ને હાઈકાઈના જજ થવાના હતા તે સામાન્ય કચેરીના અપરાસી પણ થવા પામ્યા નહિ.

હવે તો અમે ગિલકુલ નદીના ખોળામાં જ સૂતાં હતાં. નિશાળનો અગીચો પણ તણાઈ ગયો છે. હવે તો એક કિનારે હું અને વાસંતી, અને અમારી સન્મુખ સ્રોતમુખર, ઉઝાળા મારતી શીણે ભરેલી નદી હતી. એની માફક સમસ્ત અંધન તોડીફાડીને એ અમને સ્થૂળ જગતથી પર કરવા માગતી હતી.

કાચ પ્લગમાં ધૂળ જામે છે. આલમારી ઉપર ગોઠવેલા કાચ પ્યાલા હવે સાફ થતા નથી.—એ તરફ કોઈનું ધ્યાન પણ જતું નથી.

દિવાલે લાગેલું મોટું ઘડિયાળ પણ બંધ થઈ ગયું—ચાવી આપવાની રહી ગઈ છે, ઘણા દિવસથી ઘોખી આવતો બંધ થઈ ગયો છે— બિઝાનું ને ઓશીકાનાં કવર એટલાં મેલાં થઈ ગયાં છે કે એને લીધે જ બંધ જાણે અમારી વૈરી થઈ બેઠી હતી. કેટલા દલાડાથી ફેલેન્ડરની તારીખના પાનાં બદલાવિના રહી ગયાં છે. તારીખ જાણવાનું કાંઈ પ્રયોજને નહોતું. અમે પરસ્પરના મોં તરફ જોઈને તે પરમ ક્ષણની પ્રતીક્ષા કરી રહ્યાં હતાં.

વાસંતી અસ્થિર થઈ બોલી બેઠી, “ અહિં રહીને હવે શું થવાનું છે ? ચાલો અહિંથી ભાગી જઈએ. ”

“—પણ નાટકનો શેષ ભાગ જ નાટકનું સારસર્વસ્વ હોય છે,” મેં કહ્યું. “ છેલ્લો પરદો પડશે એટલે બેઠીશું. આનું એક અમત્કારિક દશ્ય જોવામાં તને ભય શેનો લાગે છે ? ”

“—એ મારાથી સહન થતું નથી. ”

“—અસહ્યમાં જ તો તિત્રાતિતિત્ર આનંદ રહ્યા હોય છે ! ” કહીને મેં વાસંતીને વહાલથી બચી કરી. પણ કાણ જાણે મને હીક ન લાગ્યું. એનો ચહેરો, એ ધરની માફક રૂક્ષ, વિવર્ણ થઈ ગયો હતો. કેટલા ય દિવસથી મેં એને વહાલથી બોલાવી નહોતી ! મૃત્યુના એ અપરિમેય ઐશ્વર્યની અંદર ક્ષણભંગુર પ્રેમનો અભિનય કાણ જાણે હાસ્યાસ્પદ લાગતો હતો.

ધરથી થોડે દૂર સરકાર મહાશયે એક નાનું સરખું ઝૂંપડા જેવું ઘર બંધાવી રાખ્યું હતું. જરૂર પડે ત્યારે આ ઘર છોડી દઈ એમાં રહી શકાય. જો કે એ પછી પણ નદી કેડો મૂકે એમ નથી એ સરકાર મહાશય સારી રીતે જાણતા હતા. તો પણ જરૂરી વસ્તુ ગોઠવી રાખેલું એકાદ કામચલાઉ રહેઠાણ બેઠું કરવું આવશ્યક હતું. એ ઘરમાં લઈ જવા માટે કંઈ વસ્તુ વધારે આવશ્યક હતી તે ઘરમાં

ચોતરફ જોઈને એકદમ હું નક્કી કરી શક્યો નહિ. વાસંતીને પૂછવાથી પણ કંઈ વળે એમ નહોતું. એને તો બધી જ વસ્તુઓ પ્રાણુમનથી પ્રિય, પોતીફી હતી ! કંઈ છોડી દીધને કંઈ પ્રત્યે પક્ષપાત બતાવવો તે એને માટે અણઉકેલ સમસ્યા હતી. એટલે સૂવાનો ખાટ, પહેરવાનાં કપડાંથી ભરેલો ટ્રંક અને થોડી વાંચવા લખવાની ચોપડીઓ ને નોટબુકો એટલી વસ્તુ જ પેલા ઘરમાં મોકલાવી. મારી વાર્તાની હસ્તપ્રત અને વાસંતીનાં ધરણીની ઓક્ષ હાથમાં જ રાખી હતી.— નદીનું પાણી ચઢી આવે તે વખતે એને તો લઈને નાકે જ છૂટકો.

નાનું સરખું મકાન—ખડકાસના છવાણથી ઢંકાયેલું. એ ઘરમાં ચાકરે બત્તી સળગાવી હતી એ મેં જોયું. ગર્જના કરતી ભીમકાય નદીની ધારે ખેડે ખેડે એ મંદમૃદુ દીપશીખા મને બહુ કરુણ લાગી. વાસંતીએ કહ્યું, “ ચાલો ને ? આજે જ ચાલ્યાં જઈએ. ”

એને શાંત પાડવા મેં કહ્યું, “ અરે આજે જ ઝોવડી શી ઉતાવળ છે ? હજી તો પચાસ હાથ છેટી છે. આજે રાતે તો આપણે અહિં જ સૂઈ રહીશું તોયે જોખમ નથી. ”

જળખંખાકાર. ચળકતી તરવારની ધાર જેવું કાતિલ પાણી વીજળીની માફક સડેડાટ વહ્યું જાય. પવનવેગી ઘોડાની માફક ઉછાળા ભરતાં મોજાં કિનારા સાથે પછડાઈને શમી જતાં હતાં. એમને જરાય થોભ નહોતો, આરામ નહોતો. અથડાઈ પછડાઈ સખાકા લેતાં જોરદાર મોજાં કિનારાની ભીની ને પોચી માટીને છિન્નવિછિન્ન કરી મૂકતાં હતાં. કોઈને શાંત બેસવા દે એમ નહોતાં. મહાવારિની એ વેગભરી વિરાટ શક્તિ આગળ અમારું અસ્તિત્વ કેટલું મ્હાન અને સંકુચિત થઈ ગયું હતું ! અમારી જીવનધારણીની તુચ્છતાની પોતાના ચોમેરથી ગાજી ઊઠતા ઉગ્ર અદૃશ્યચથી નદી જાણે મશ્કરી કરતી હતી.

પાણી જ પાણી—શ્વેત, દૂધાળું અગાધ પાણી ! વેગની પ્રચળતામાં ક્યાંયે વિશ્રામ કે શાંતિનો અંશ માત્ર જણાતો નહોતો. એના શીણની ઉજ્જેસ આંખને આંજી મારતી હતી.

કોણ જાણે ક્યારે રાત્રે ઊંઘ આવી ગઈ-ઊંઘમાં નદીનો ડેકારો સંભળાતો હતો. એને તો કંઈ ઊંઘવાપણું નહોતું. પોતાના પ્રયત્ન આર્તનાદદ્વારા એ શું કંઈક માગી રહી હતી ? એની ભાષા સમજાતી નહોતી. ઊંઘમાં પણ વાસંતીના શરીરને મેં આદરની માફક વીંટી લીધું.

એકાએક ક્યાંક અવાજ થયો-કદાચ કિનારાની મોટી ભેખડનું એકાદ મોટું ગચ્ચિયું તૂટી પડ્યું હોય. ચમકીને હું જાગી ઊઠ્યો-જેઊં છું તો બાજુમાં વાસંતી નહોતી. ચારે બાજુ જોરશોરથી વાવીંઓળું વીંઝાતું હતું-ચિત્કાર પાડીને હું બોલી ઊઠ્યો, ‘વાસંતી.’ મને કટાક્ષ ફેંકતો નદીનો અવાજ આવતો હતો. મને સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવ્યો કે નદીના આહવાહને વાસંતી બારણું ઉઘાડી બહાર ચાલી ગઈ હતી.

ગાંડાની માફક હું બહાર દોડી ગયો. ધૂંધૂળા અંધારામાં ખજૂરીના ઝાડની નીચે કંઈ સાડી જેવું દેખાયું. જઈને જેઊં છું તો વાસંતી નદીના કાંડા ઉપર ચૂપચાપ બેસી રહી હતી !

વિરક્તિભર્યે સાદે મેં કહ્યું, ‘વાસંતી અહિં આવી પહોંચી છે !’

સાંભળીને એ સહેજ હસી હોય એવું લાગ્યું. ‘જરાય ઊંઘ આવતી નહોતી.’ કહીને પાછી સ્તબ્ધચિત્તે નદી તરફ મીટ માંડી બેસી રહી. વિરાટ ચાંચલ્યના કાંડા ઉપર એની એ ધ્યાનમય સ્તબ્ધતા મને અત્યંત ભયંકર લાગી. એને પોતાના બાહુપાશમાં વીંટી લેતી રજનીની ઘેર નિરવતા એટલી ભયાવહ લાગતી હતી કે વાસંતી મને મારી ચિરપરિચિત વાસંતી નહોતી એમ લાગ્યું.

એનો ખભો હલાવી મેં કહ્યું, “અહિં બેઠી બેઠી શું કરે છે વાસંતી ? ચાલ ઘેર જઈએ.”

“ અહિં જ હીક છે, તમે યે મારી પાસે આવીને એસી જાઓ ને ? ”

હું એની બાબુએ બેઠો. પરંતુ એ પછી એની સાથે શું = બોલવું કે બોલવું જોઈએ એ મને સમજાયું નહિં. વાણી નિરવ થઈ ગઈ. એની સાથે નજર મિલાવીને હું પણ પ્રખર જલપ્રવાહ નિરખી રહ્યો હતો. એ પછી જલપટ જાણે દષ્ટિપટથી ખસી ગયો—અંધન-હીન અશરીરિ વેગ જ માત્ર ચક્ષુ સમીપ તરવરતો હતો.

વાસંતી મારી અડોઅડ હોવા છતાં મને પોતાને મારી જાત સન્મુખ વહેતી સરીતાની પેઠે નિઃસંગી લાગવા માંડી. દૂર નદીના વહેતા દેહ ઉપર આમતેમ થોડી હોડકીઓ ફરતી દેખાતી હતી. સામેનો રસ્તો તૂટી ગયો હોવાથી જતી આવતી કાઈ બેલગાડીનાં પેંડાનો અવાજ નહોતો સંભળાતો. વિરાટ ગતિના ઝપાટામાં બધું જાણે નિશ્ચિન્હ થઈ ગયું હતું.

ઝાડ ઉપર બેઠેલું કાંઈ ધ્રુવડ પાંખ ફફડાવતું ઝડી ગયું. સ્તબ્ધતામાંથી ઝમકીને મેં જોયું તો મારી જ પેઠે વાસંતી પણ મૂઠ નિશ્ચળ બેઠી હતી. એનું શરીર હલાવી મેં કહ્યું, “ વાસંતી અહિંથી ઝડી ચાલ નહિં તો એકાદ ગમિયા સાથે નદીમાં ભાંગી પડીશું. ”

તોયે વાસંતી હાલી નહિં. મને લાગ્યું કે એની આંખને મૃત્યુનો સ્પર્શ થયો હતો. એ બેઠી હતી એના જેવી સ્તબ્ધ ઉન્મત્તતામાં પડેલી મેં એને પહેલાં કદી જોઈ નહોતી. નદી જાણે એને મારા બાહુ પાશમાંથી છીનવી લેતી હતી.

ખરેખર, અમારી ચારેબાબુ જમીનમાં ચીરાડા પડ્યા હતા. મેં બેઠેલાં વાસંતીને જાંચકી લીધી. પોટલું જાંચકતો હોઉં એમ

મેં એના બેવડ વળી ગયેલા શરીરને ઝીપાડી લીધું. દોડતાં દોડતાં મેં બેથું કે વાસંતી મારી છાતી ઉપર મૂર્છિત થઈને પડી હતી.

હાન આવતાં મેં એને પૂછ્યું, “હવે કેમ લાગે છે વાસંતી?”

એના બંને નયનના હાથ મારા ગળા ફરતી વીંટી વાસંતી બોલી, “ખૂબ બીક લાગે છે. મને પકડી રાખો, મને છોડી દેશો નહિ.”

મેં એને મારા બાહુપાશમાં જકડી લીધી. કહ્યું, “શું કામ તને છોડી દઉં? કોની મગદૂર છે હવે તને મારી પાસેથી છીનવી લેવાની?”

એનાં લાખો મોઝાંની હરેબો ઉછાળતી નદી અમારી ગંભીરતમ મિલનક્ષણને અશાંત કરવા લાગી. દુર્દાંત પ્રવાહમાં અમારી એ ક્ષણને એ તાણી જવાની ન હોય !

એ પછી અમારા જીવનમાં તે પરમ લગ્નનો આવિર્ભાવ થયો.

રાત ઘણી પસાર થઈ ગઈ હતી. અકિનાર આકાશ ભરી દેતી ધવલ ચાંદનીનો પાર નહોતો. આકાશમાં વહેતી એ પરિપૂર્ણતમ ધવલ પ્રશાંતિની હેકળ નદીની ચંચળ ઉન્મત્તાનો ક્યાંયે જરા પણ મેળ નહોતો.

અમે અમારું જૂનું ઘર તજીને નવા જૂંપડામાં આવી ગયાં. ચાકરે નાના ટેબલ ઉપર બત્તી સળગાવીને ખાટલા ઢાળીને અમારે માટે પથારી તૈયાર કરી મૂકી હતી. પરંતુ આજ રાતે વાર્તા લખવી કે ઇંધણું એનો વિચાર કરતાં પણ કંપારી વજ્રટની હતી.

લખવાની ચોપડી અને ઘરેણાની બાકસની સાથે બીજી કેટલીક વસ્તુ પણ નવા ઘરમાં લઈ આવવાનો મેં વિચાર કરી રાખ્યો હતો. પણ છેવટે કોણ જાણે શાથી પણ મારા હાથ ઝીપડ્યા નહિ. શું

ફેંકી દઈને શું લેવું, લઈને પણ એનું શું કરીશ, ક્યાં રાખીશ વગેરેના મૂઢ સંદેહ ને વૈરાગ્યથી હું સ્તબ્ધ થઈ ગયો. એના કરતાં તો વાસંતીને લઈને મુક્તિની પ્રખર ઉજ્જવળ મોજ માણવાની ઇચ્છાથી રોમાંચ અનુભવવા લાગ્યો.

સરીતા પોતાના લાખો પ્રવાહી હાથો વડે અમારા મકાન ઉપર ઊતરી પડી. જે ઘરમાં વાસંતીએ કાર્પેટ બિછાવીને ફૂલિંગ રૂમ બનાવ્યો હતો, જે ઘરના આ નાના ચોરડામાં બેસીને જેટલું લખ્યું હતું એના કરતાં વિચારેલું ને અનુભવેલું વધારે હતું, જે ઘરમાં વાસંતીને ગાઢ આલિંગન દઈને બે દેહના નિગૂઢ રહસ્યની મેં ખોજ કરી હતી, અને જે ઘરમાં મારા વડવાઓની અપૂર્વ સ્મૃતિનાં ચિન્હો જળવાઈ રહ્યાં હતાં તે ઘર જલપ્રવાહમાં વિલીન થઈ ગયું.

આકાશની નિર્મેધ જ્યોત્સ્ના રાત-ગેવી જ્યોત્સ્નામયી રાત્રીએ આંગણામાં ઊગેલા નાના ઝાડ નીચે વાંસની માંચી ઉપર બેસીને અમે બંનેએ કેટકેટલી વાતો કરી હતી! એ બધું મહા રેલ એની સંગાથે તાણી ગઈ!

અસહાય નજર સન્મુખ લાવનાની મિષ્ટ ઝરણી સમા ઘરના મૃત્યુને હું જોવા લાગ્યો.

મોટી મોટી છબીઓ, કોચ, ટેબલો, આલમારી, વાસણકુસણ, ગંજી, ઈંટ લક્કડ, બારીબારણાં-બધું જાણે એક સાથે ખડું થઈને કાન આગળ આર્તનાદે પોકારી ઊઠતું હતું. જડ કે ચેતન બધાંને જાણે પ્રાણની ચેતના હતી. દુઃખ અનુભવવાની તીવ્ર ક્ષમતા હતી. અને હતી મૃત્યુના આક્રમણ વખતે અમારા જેવી જ કઠીન પરાક્રમ્યતા, કોઈ રીતે જગા છોડશે નહિ, માટી સાથે વળગીને પડી રહેશે, શક્તિ હોય ત્યાં સુધી આક્રમણનો સામનો કરશે, મુશ્કેલી ઊભી કરશે ને છેવટે આર્તનાદ કરશે. સહેલાઈથી હાર કબૂલશે નહિ.

વેગની સાથે વસ્તુગોળું બીષણુ યુદ્ધ જોતાં જોતાં સમસ્ત દેહમાં ભય અને વિસ્મયનાં હું રોમાંચ અનુભવવા લાગ્યો.

પરંતુ મૃત્યુ સાથેની લડાઈમાં કોઈ ક્યારે ય ફાળ્યું છે ? કલાકેકમાં તો ઘરનું ઘટરોડું ય રહ્યું નહિ.

સવારે સરકાર મહાશય એકાદ બેલગાડી લઈ આવ્યા. નદીના આક્રમણના કોળિયામાંથી જે કંઈ એંડુજૂડું બાકી રહેલું હતું તે ગાડીમાં ગોઠવવામાં આવ્યું. વાસંતીને લઈને વાંકેચૂંકે રસ્તે રેલગાડીના સ્ટેશન તરફ હું રવાના થયો.

ગાડીમાં બેઠા પછી વાસંતી સ્વાભાવિક મિઝગમમાં આવીને વાત કરવા લાગી. અમે કલકત્તા જતાં હતાં. આશરો માગવા માટે બ્રાગમ્જનરમાં એના આપને ત્યાં નહોતાં જવાનાં એ જાણીને એને આનંદ થયો. એનો આપ અમારા પરાન્ત્યની લજ્જાની મસ્કરી કરશે એ મારી પત્ની તરીકે વાસંતી કેમ સહન કરી શકે ? તે માની સ્ત્રી હતી.

કહેવાની જરૂર નથી કે મામા આગળ જઈને પણ મેં હાથ જોડ્યા નહિ. કાલિઘાટને છેવાડે એક મકાનના ભોંયતળિયાનો ભાગ અમે ભાડે રાખ્યો. માત્ર બે ઓરડા. એકમાં રસોડાનો પરચુરણ સામાન રાખ્યો તે બીજામાં અમારે સૂવા બેસવાનો ખાટ. એ સિવાય ઝાઝી માયા અમારી પાસે રહી નહોતી. દિવાલે જડેલો એક દોરો બળે અને હવે વાર્તા લખવાનું છેડો દઈને વર્તમાનપત્રમાં નોકરી માટેની જાહેરાત વાંચી વાંચીને હું અરજી લખ્યા કરતો.

મારા પોતાના જ પ્રયત્ને એક નાનીશી નોકરી મળી ગઈ. નોકરી મળ્યા પછી ઘરમાં જરૂરી વસ્તુ ખરીદવાની ઈચ્છા થઈ. બ્રાગમ્જનરમાં ક્યાંક લિલામ થતું હતું. ચાર રૂપિયામાં ઓરડામાં ટેબલખુરશી આવી જતાં હતાં. બહીતાં બહીતાં મેં વાસંતીને એ વાત

કરી. મ્હાન હાસ્ય કરીને વાસંતી બોલી, “ ભાડાનું ઘર, ક્યારે ખાલી કરવાનું આવે તે નક્કી નહિ. એ બધી વસ્તુઓ કાંધે નાખીને ક્યાં ફરશો ? આ છે એટલું બસ છે. ”

ટેબલપુરશી ખરીદાયાં નહિ. ચાર રૂપિયા આખીને એક ચાકરડી રાખીએ તો ઘરનું બધું કામકાજ કરે.

ભાડાનું ઘર ! એ વાત હું ભૂલી ગયો હતો. નદી અમને વિરાટ અનિશ્ચયતાના પ્રવાહપટ ઉપર તાણી લાવી હતી.

નદીએ અમારું ઘર ભાંગ્યું હતું; પરંતુ કાળનો પ્રવાહ તો મને અને વાસંતીને ધીમે ધીમે જીર્ણ કરી રહ્યો હતો.

ગયા સોમવારથી નાના છોકરાને તાવ લાગ્યું પડ્યો હતો. કોઈ દાકતર લાવવાની જરૂર હતી. પણ દેશી વૈદથી સાગું થતું હોય તો નકામા પૈસા શું કામ ખરચવા ? થોડા દિ’ જવા દઈએ.

ચાકરડી સાથે વાસંતી બોલાચાલી કરતી હતી. સગડીમાંથી નીકળતા ધુમાડાથી ઓરડો ભરાઈ ગયો હતો. કોઈ મારી પાસે આવીને જીભું રહ્યું. ચાકરડીને રળ આપવાની તાકીદ કરવા વાસંતી આવી હતી કે પછી મહિનાનો પગાર લેવા ચાકરડી પોતે આવી હતી તે એકદમ સમજાયું નહિ.

ઑફિસમાં પહેરી જવાનું પહેરણ મેં સાંધવા માટે વાસંતીને આપી રાખ્યું હતું પણ એણે એ ધ્યાનમાં લીધું નહોતું. રત્નછ તડકે નાખવાની જગ્યા નહોતી એટલે માકલું કરડવાથી જાંઘ નહોતી આવી. આમતેમથી શોધી લાવીને તાજમહાલના ચિત્રવાળું એક કેલેન્ડર દિવાલે લટકાવી રાખ્યું હતું. એ પણ એક તોફાની છોકરાઓએ ફાડી તોડી નાખ્યું હતું.

નદીના હાથમાંથી બચવા છતાં કાળના હાથમાંથી બચવાનો અમારે માટે કોઈ ઉપાય નહોતો.

મને ખબર મળી કે અમારી ઑફિસમાં કારકૂનોની સંખ્યામાં કાપકૂપ કરવાની શરૂઆત થઈ હતી. હું ગમે તેમ કરીને ટકી રહ્યો હતો—તો યે કંઈ કહેવાય નહિ. નદી અમને વિરાટ અનિશ્ચિતતામાં તાણી લાવી હતી.

તો પણ એ અનિશ્ચિતતા નદીની સર્વગ્રાહી રેલ કરતાં ક્યાંયે સારી હતી. દાર્ઘમપીસ ધડિયાળના ટકટકારાની માફક હૃદયના મંદ-મંદ ધબકારા આપ્યા કરતા હતા. ગમેતેમ કરીને હું જીવતો હતો. એથી યે એક જાતની નિરાંત લાગતી હતી. તીવ્ર સુખમાં આવી પડેલી ગરીબાઈમાં પણ સસરા પાસે જઈને હાથ લાંબાવ્યો નહોતો. વ્યોગે મકેશ જો ભેગો થાય તો તેને ફરી એકવાર મામાની કરિયાણાની દુકાને મોકલીશ. ખબર નથી એ હાલ શું કરતો હશે.

અશ્વિંત્યકુમાર ચેનગુપ્તા

૫

ગંભીર

ગયા લાઇનના એક જંકશન જેવા સ્ટેશને ગાડી આવીને ઊભી રહી. ટ્રેન પશ્ચિમ તરફથી આવતી હતી. કલકત્તા જવાની હતી. ગ્રીષ્મ સમયની કાળી સ્વચ્છ તારલામઠી રાત્રી. ફરફર કરતો પવન વાતો હતો. રાત ઘણી ગઇ હોવાથી ભારે બીડ નહોતી. એ ચાર ગાડીમાં બેઠાં તો પાંચ સાત જણ ઊતર્યા. ગાંડીનાં બારીબારણા પાસે થઇને એકાદ પાનવાળો પસાર થયો ને એકાદ પૂરી મિઠાઇની ખૂમો પાડતો પસાર થયો. કોઇ રમકડાં વેચવાવાળો ઘંટડી વગાડતો પોતાના તરેહ તરેહનાં રમકડાંની જાહેરાત કરતો દેકારો દઇ ગયો પણ ગાડીનાં નિદ્રિત, અર્ધજાગૃત, કે ઉદાસીન મુસાફરોમાંથી કોઈ બહાર ફરકયું નહિ.

સીસોટી વગાડીને ગાડી પ્લેટફોર્મ છંડી દઈ દૂર અંધારાના ગભારામાં ગૂમ થઇ ગઇ ત્યારે ફરી વાર એભેર રાત્રિની સર્વત્રાહી

ગંભીર કાળી નિઃશબ્દ છાયા ફરી વળી. તમરાંને અવાજ એ નિઃસ્તબ્ધતાને એથી યે વધારે ગંભીરતાના અધારા જળમાં કુઆડી દેવા લાગ્યો.

પ્લેટફોર્મ ઉપર બળતા ઝાંખા દીવાઓ ઉદાસીન ભાવે ચોમેર ઘેરી વળતા ઘોર અંધારા તરફ એકીટશે નજર નાખી રહ્યા.

ગાડીમાંથી જે મુસાફરો ઊતર્યા હતા તેમની પાસે સરસામાન ઝાઝો નહોતો. એમાંના ત્રણમાં એક સ્ત્રી અને બે પુરુષો હતા. પુરુષોને માથે મોટા કદની દીલી પાઘડીઓ હતી. સ્ત્રી અને પુરુષો : ત્રણેયે દીલા પાયગ્નમાં પહેર્યો હતા. ગતિએ એ લોકો શીખ જેવાં લાગતાં હતાં. પાયગ્નમાં ઉપરાંત સ્ત્રીના શરીર ઉપર પંજાબી પદ્ધતિનું એક પાતળું પહેરણુ અને માથે લીલા રંગનો ગોઠણો છેક નીચે સુધી ખૂલતો ગોઠેલો હતો. એની નીચે સ્ત્રીની વેણી પીઠ ઉપરથી છેક કમર સુધી લટકતી આવી રહી હતી. પગે એણે મોજડી પહેરી હતી.

બે પુરુષોમાં એક છોકરા જેવા અને બીજો આઘેડ વયનો હતો. કાળી દાદીની છટા ઉપરથી એની ચોક્કસ ઉંમર જણાતી નહોતી.

પૂતળાં રમકડાંવાળો એમના તરફ નજર કરીને જોઈ રહ્યો હતો. આજે એનાં રમકડાં વેચાયાં હોય એમ લાગતું નહોતું. એક વાર ઘંટડીનો રણકો કરી પેલાં ત્રણ જતાં હતાં તેમના તરફ એણે ચાલવા માંડ્યું. સ્ટેશનના દીવાના પ્રકાશમાં રમકડાં ચમકતાં હતાં. પેલી રમણી રમકડાં તરફ લાલસાભરી નજર ફેંકી ઊભી રહી એટલે સાથેના આઘેડ વયના પુરુષ રમકડાંવાળા તરફ ફરીને બોલ્યો, “આટલી રાતે ફેરી ? જા, ભાગ અલિંથી.”

રમકડાંવાળો દૂર ખસી ગયો. ત્રણે સ્ત્રી પુરુષો પોતાનો સરસામાન હાથે ઉપાડી દૂંદૂતાં દૂંદટતા મેકંડ કલાસના વેદદીંગ

રૂમમાં દાખલ થયાં. ઓરડામાં વચ્ચે ગોડવેલા એક ગોળ ટેબલ ઉપર એમણે પોતાનો સરસમાન ગોડગ્રો. પેલી સ્ત્રી ખૂબ ચંચળ હતી. ઓરડામાં આમતેમ આંટા મારતી ખુરશી ટેબલની ફરતે તે લટારવા લાગી. બીંત સાથે જડેલા આયનામાં પોતાનું સુંદર મુખ જોતી, સાથેના છોકરા જેવા લાગતા યુવાન તરફ પેલા મોટી ઉંમરના પુરુષની નજર ખહાર આંખ મારતી ઘડીકમાં એણે આખા ઓરડાને જીવનના ઉદ્ઘાસ, દીપ્તિ ને ગૌરવથી રેમાંચિત કરી મૂક્યો. ગાડીના લાંબા પ્રવાસના થાકથી કંટાળેલી એ જાણે અહિં આવીને મુક્તિનો આનંદ માણવા અધીરી થઈ ગઈ.

યુવક ઊંઘે લેવાઈ ગયો હતો. રમણીના આળાયટકા ચોખ્ખરીતે એ ઝીલી શક્યો નહિ. અને તે આસ્તે રહીને એક પાંકડા ઉપર સૂઈ ગયો. આઘેડ પુરુષે વાત્સલ્યભર્યું હસ્તે મોંએ રમણીને કહ્યું, “આખે રસ્તે ઊંઘ ઊંઘ કર્યું છે ને અમે જાગરણ કર્યું છે. હવે ઊંઘ આવે છે. અમને પંજવીશ નહિ. ચૂપચાપ ખેંચી રહેજો દીકરી, ગાડી આવવાને હજી થોડી વાર છે.”

રમણી આરામ ખુરશીમાં પડીને ટાંગા લલાવતી હસવા લાગી. દરેક બાબતમાં એને હસવું આવતું. ઓરડાની છત કે બીંત સામે જોઈને પણ એને હસવું આવે.

થોડો સમય પસાર થઈ ગયો. યુવાન છોકરાના નસકોરાં બોલાવવાના અવાજ તરફ એ વારંવાર કુતૂહલભરી નજર ફેંકવા લાગી. એકાએક એણે સ્ત્રીંગના બારણા તરફ નજર કરી. એની ચકળવકળ થયા કરતી આંખો સ્થિર થઈ. એ ટટાર ખેડી થઈ ગઈ. મોઢું ફેરવીને એણે જોયું કે એનો કાકો પણ ઊંઘમાં પડ્યો હતો. કદાચ એ જાગી પડે એ ધાસ્તીથી એણે પગમાંની મોજડો કાઢી નાખી ને બિલ્લીપગે એ બારણા તરફ ગઈ.

અહાર એમની પાસે જ પેલો રમકડાંવાળો પોતાની ટોપલી બાબુએ મૂકીને બેઠો હતો. નજીક જ આવેલી એટલી મોટી લાલચને એ રાકી શકી નહિં. એ સહેજ હતી. ભોંય સરસી ગંધી પડીને ધીમે રહીને બારણા નીચે થઈને અહાર લાથ સરકાવી એણે ટોપલી-માંથી એક કાચનું રમકડું અંદર તાણી લીધું. રમકડાંવાળાને કશી ખબર ન પડી.

પણ આ તો અણધાર્યું બની ગયું. એણે તો માન્યું હતું કે ચોરી કરતાં તે જરૂર પકડાઈ જશે. લાથ અહાર કાઢીને રમકડું લેતાં પેલો જોઈ જશે ને એ પોતાના લાથમાંથી રમકડું આંચકી લેવા એકદમ અંદર ઘૂસી આવશે. ધમાચકડી જામશે. પોતે કહેશે કે મેં કંઈ રમકડું લીધું નથી. હું તો આ બાબુ હતી. તેં મને રમકડું લેતાં જોઈ છે? કાણે લાથ અહાર કાઢીને રમકડું ઉપાડ્યું તે હું શું બાણું? પેલો રમકડાંવાળો ક્રોધે રડુરડુ થઈ જશે ત્યારે પોતે તેને રમકડું આપશે. સરખી ઉંમરનાં ક્રોધરોને પજવવામાં એને બહુ મઝા પડતી હતી.

મુખ ઉપરનું એનું હાસ્ય શમી ગયું. કાકા તરફ નજર ફેંકીને દરવાજો ખોલી એણે અહાર મેં કાઢ્યું. એણે જોયું કે રમકડાંવાળો ઘસઘસાટ ગંધતો હતો. એની આખી જામડી ચોરી જવામાં આવે તો ય એને ખબર પડે એમ નહોતું. સમસ્ત દિવસના કાળા પરિ-નમની એક કરુણ કલાન્તિની જાયા એના મેં ઉપર ફૂટી નીકળી હતી.

કાંઈ પણ એના જેવી અવસ્થાવાળું આ રીતે કેમ ગંધી શકે એ એની સમજમાં ન આવ્યું. નીચી વળીને એણે પોતાના મધુર કામળ સૂરે હાંક મારી “ફેરિયા.” ફેરીવાળો બેઠો થતાં એણે કહ્યું, “તારાં રમકડાં કોઈ હમણાં ચોરી જાય તો?”

ફેરીવાળો એની માતૃભાષામાં બોલ્યો, “ ચોરી ? માથું નહિં બાંગી નાખું તો ? ”

એ પછી એણે રખરનું એક પંખી બહાર કાઢીને એતું પેટ દબાવી સિસોટી વગાડી કહ્યું, “ લો, છ પૈસા. ”

છોકરી સહેજ હસીને જાગડી પાસે બેસીને બોલી, “ તારી વસ્તુઓ બધી ખરાબર છે ? જોઈ લે જોઈ ! ”

છોકરાએ એ તરફ નિશ્ચિંત આંખ ફેરવી કહ્યું, “ તમે લો ને ? શું જોઈએ છે ? આ પાકીટ લો, બે આના. ”

“ એ મારે નથી જોઈતું. ”

“ વારુ, આ ભમરડો લો, એનો એક આનો. જરીની દોરી લેવી છે ? સાત આને ગળ. આ ચકરડી લેવી હોય તો બે પૈસા, બે પૈસા. ”

“ ભમરડાને હું શું કરું ? હું તો છોકરી છું. ભમરડે તો છોકરા રમે ! ”

“ તો શું લેવું છે ? ચરીસો જોઈએ છે ? મોં જોવા માટે ? તમારું મોં દેખાવડું છે. ”

એના બોલવાની રીત જોઈને છોકરી એના સામું ટીકી રહી. ને પછી એકદમ હસી પડી. પછી કહ્યું, “ એ નહિ જોઈએ. તું તારું મોં જો. તારું મોં ખરાબ દેખાય છે. ”

“ તો પછી તમારે શું જોઈએ છે ? પાસે કેટલા પૈસા છે ? તે પ્રમાણે વસ્તુ દઉં. ”

“ પૈસા ? પૈસા મારી પાસે વળી કેવા ? ”

“ છોકરો એના મોં સામે જોઈ રહ્યો. એ પછી સહેજ હસીને બોલ્યો, “ તો બાપ મુશ્કેલી, જાવ ત્યારે અંદર જઈને ઊંઘી જાવ. નકામા આટલી વાર સુધી...”

છોકરી ખસી નહિ. અનેક પ્રકારની ચક્રચકિત ને મન લોભા-વનારી વસ્તુસૃષ્ટિમાં એનું મન મુગ્ધ થઈ ગયું હતું. ડાબા હાથની મૂડીમાં પકડી રાખેલ પેલું કાચનું રમકડું એણે છાતી સાથે સંતાડી રાખ્યું હતું. એને થતું હતું કે ચોરી કરીને લીધેલી વસ્તુ પાછી આપવી શી રીતે ?

છોકરાએ ફરી એના તરફ જોયું. આટલી બધી અવજા કર્યા પછી પણ જે ખસતી નહોતી એના પ્રત્યે એને મમતા જાગી. બંને જણ લગભગ સરખી ઉંમરનાં હતાં. એકને માટે આ વિશાલ ધરતી રૂપકોની કલ્પનાસૃષ્ટિ હતી, આનંદનું મોહમંદિર હતું, સ્વપ્નની અમરાપુરી હતી. જ્યારે બીજો હતો ધૂળ, કાંટા ને પથરાથી મટેલી ધરતીનો પૃથ્વી. આ પૃથ્વી એને માટે હતી, અસીમ દુઃખે ભરેલી, અસહ્ય અવહેલનામયી અને અનંત વેદનાની.

બંને પાસપાસે જ બેઠાં હતાં. એક નદી જાણે પોતાનો જલ-પ્રવાહ વિરાટ અરણ્યમાં હાલવીને સુકાઈ જતી હતી. એના સુંદર નયનોના બીંતરમાં દષ્ટિ નાખતો હોય એ રીતે છોકરાએ પૂછ્યું—
“ તમારું નામ શું ? ”

“ —નામ ? જાણવું છે ? શાંતિદેવી. તારું નામ ? ”

છોકરાએ સન્મુખ પથરાયેલ નિર્જન અને અંધારા સ્ટેશન પર અને રેલના પાટા તરફ નજર ફેંકી સહેજ હસી કહ્યું, “ નામ સાંભળીને તમારે શું કામ છે ? તમને તો એ ઝાઝો કાળ યાદ રહેવાનું નથી. ”

શાંતિ બોલી, “ તો મારું નામ કેમ જાણી લીધું ? કહે જલ્દી. ”

છોકરો છટકી ગયો. પોતાનું નામ કહીને એ નિહાટ રાત્રિના આલાપને વધારે ગાદ કરવાની ઇચ્છા નહોતી. વાત ઉઠાવવા

એણે કહ્યું, “કંઈ ખરીદ્યું નહિ ? કહો તો માનું શી રીતે પૂરું થતું હશે ? આજે આખા દહાડામાં કંઈજ વેચાયું નથી એમ કહીએ તો ચાલે. પણ તમારો મુલક કયો ?”

શાંતિ બોલી, “પંચાલમાં અમૃતસર.”

“આણી મેર કેમ આવવું થયું ?”

સાંભળતાં વેંત શાંતિનું મુખ શરમથી રાતું થઇ ગયું. એણે માથું નીચે ઢાળી દીધું. છોકરાએ જે સવાલ પૂછ્યો હતો તે જાણે કાંઈ નિકટતમ આત્મીય જનનો હોય એવી લાગણી એને થઇ આવી. નાની છોકરી, આટલી વારમાં એ હકીકત એ બૂલી ચે ગઇ હતી કે પોતાની સાથે આટલા આત્મીયભાવે વાત કરનાર છોકરો એક અજાણ્યો ગરીબ ફેરીવાળો હતો. એની સાથે રજા માત્ર પૂર્વપરિચય એને પોતાને નહોતો.

“કેમ ચૂપ બેસી રહ્યાં ?”

શાંતિ બોલી, “હું અહિં પહેલી વાર મારા કાકાની સંગાથે આવી છું. અને પેલો છોકરો, પેલો જે ઘરૂર ઘરૂર નાક બોલાવે છે તે ચે અમારી સાથે આવેલો છે. મારા કાકા એ છોકરાને નોકરી શોધી આપીને ઘર મંડાવી આપવા માટે તાતાનગર જાય છે. ત્યાં કાકા કંપનીના મોટા અફસર છે.”

છોકરો એની જાગડીમાં પડેલી વસ્તુઓ તરફ જોઇને કંઈ વિચાર કરવા લાગ્યો. એ પછી એક અલક્ષ્ય નિઃશ્વાસ નાખીને એ બોલ્યો, “હવે મારે જવું પડશે. સામા પ્લેટફોર્મ ઉપર ગાડી આવવાનો વખત થયો છે. અને સાંભળો, નામ જાણવાની તમને ઇચ્છા હતી ને ? માનું નામ છે ‘મદરો.’”

એટલું કહીને તે ઊભો થવા જતો હતો ત્યાં શાંતિ બોલી, “આટલી રાતે તારી વસ્તુઓ કાણ ખરીદવાનું છે ? હું એ અહિં એકલી બેઠી બેઠી શું કરીશ ?”

આ સવાલ અસાધારણ હતો. અર્ધા કલાકના પરિચયે આટલો મોટો હક્કદાવો આગળ કરી શકાતો હશે એ ખ્યાલ બદરીને આવી શકે એમ નહોતો. એને લાગ્યું કે શાંતિ ભારે સ્વાર્થીલી હતી. નાના છોકરાંને પટાવવાની રમતની માફક શાંતિ એને થોડી વાર હુલાડી રમાડીને એની ગાડીનો વખત થશે એટલે એના ધણી સાથે રસ્તે પંડી જશે અને પોતાને માટે નિર્જન, ઉદારીન સ્ટેશનનું અંધારું, ધરાકો માટેની વ્યર્થ શોધાશોધ અને થોડા નિઃશ્વાસ પાછળ રાખી જશે. અગાઉ કોઈ એક દિવસનો પ્રસંગ એને યાદ આવ્યો. ના એ બની જ શકે નહિ. ક્ષુબ્ધ અભિમાનપૂર્વક એ બોલ્યો, “જવ ભાઈ, તમે તમારા કાકા પાસે.”

“નથી જનું તું શું કરીશ કહે ? આ હું બેસી રહી.” કહીને શાંતિ રમકડાંની છાત્રડીની એક કોર પકડીને બેસી રહી.

બદરી બોલ્યો, “મને નુકસાની કાણુ આપશે ?”

શાંતિ બોલી, “તારી ચીજો. નુકસાન તારે જ આપવાનું.”

ફરીવાર બદરી શાંતિના મુખ સામે ટીકી રહ્યો. વિદેશવાસી છોકરીની દીર્ઘ, ગંભીર કાળી આંખમાં નિર્લિપ્ત દૃષ્ટિ નજરે પડતી હતી. એના માથાની વેણી ખોળામાં ખૂલી પડી હતી. કાન્તિભર્યા ભરાવદાર હાથોમાં સોનાની ચૂડીઓ ચમકતી હતી. ટચલી આંગળીએ હીરાજડિત વીંટી હતી અને એના બંને પગ ધૂળરેતીવાળા હોવાને કારણે હતા એથી યે વધારે સુંદર લાગતા હતા. શીત મુલકની વતની હોવાથી ઉર્જવળ મોં ઉપર રક્તની આભા ચમકતી હતી. અનેક મુસાફરગાડીઓમાં બદરીએ અનેક સુંદર સ્ત્રીઓ જોઈ હતી પરંતુ આટલા નિકટપણે આવી રૂપમતી નારી એની આંખે કદિ પડી નહોતી. આ કિશોરીના હાથને તરછોડી ચાલી જવાની સઘળી હિંમત બદરી ગુમાવી બેઠો હતો.

ઘણી વાર સુધી અદરી શાંતિની આંખમાં જોઈ રહ્યા પછી બોલ્યો, “હું તમને ઓળખું છું.”

“હટ્હટ, કાઈ દિ’ મને આ અગાઉ જોઈ’તી, જે ઓળખે છે?”

અભિભૂતભાવે અદરી બોલ્યો, “હા ઓળખું છું. ચોક્કસ ઓળખું છું. મેં તમને અગાઉ જોયાં છે.”

“ક્યાં જોઈ’તી વારુ?”

મસ્તક ફેરવી અદરી રેલના પાટા તરફ જોવા લાગ્યો. ક્યાં જોઈ’તી તે એ શી રીતે કહી શકવાનો હતો? સ્મરણપટના સામા કાંઠા સુધી એનું મન ઝાવાં મારી વળ્યું. સાગરઘેરી ધરતી અને તારલામધ્યું અનંત આભ: અધું એનાં સ્મરણમાં ફરી વળ્યું. પછી માથું ઝુકાવી બોલ્યો, “હાં, અરાઅર ઓળખું છું તમને- આંગળ જાણે તમને જોયાં છે.”

એના દૃઢ આત્મવિશ્વાસ તરફ જોઈને શાંતિ હસી. હસીને એ બોલી, “પણ આ જનમારામાં નહિ જોઈ હોય.”

જને જણા બેઠાં બેઠાં વાતે ચઢ્યાં. શાંતિ બોલી, “અમારું ઘર અમૃતસરમાં જલિયાન આગ પાસે જ છે. ત્યાંથી થોડે દૂર સરોવરમાં બાંધેલું સુવર્ણમંદિર આવે છે. મારા પિતા રેશમનો વેપાર કરે છે. એક વાર પિતા સાથે લાહોર જઈને મેં થોડા દોડાવવાની શરત પણ જોઈ હતી.” અદરી બોલ્યો, “મારું ઘર તો અહિં નજીકમાં ગોપાલા મહોલ્લામાં છે. મારો આપ દૂધનો ધધો કરે છે. મારા મામા ધરમશાળામાં દરવાન છે. એકવાર વરસાદમાં અમારું ઘર પડી ગયેલું. મારી મા ગાંડી છે. અહિં ચંપા નદીમાં અમે ઘણી વાર માછલાં પકડવા જઈએ છીએ.”

એક જણ થોભે ત્યાં ખીજું વાત ચલાવે. એમ કરતાં કરતાં એમની આત્મકથા ચાલવા લાગી. નવી વાતમાં નવું આશ્ચર્ય આવે. પાસે પાસે એક જણા એસીને પોતપોતાના હૃદયનાં દાર ખોલતાં પરસ્પરને અભિનંદિત કરવા લાગ્યાં. ફેરિયો અને ગૃહવધૂઃ વચ્ચે કોઈ જાતનું જુદાપણું રહ્યું નહિ. સમવયસ્કના નિઃસંકાચ આલાપપ્રલાપમાંથી આપોઆપ જ પરસ્પર ગંભીર પરિચય, પ્રીતિ, અને મૈત્રિ જન્મ્યાં અને લાગણીની આપલે થઈ.

એવામાં એકાએક કોઈ એક કૂતરાના કુગુણ ચિત્કારથી એમની વાતમાં લંગ પડ્યો. કંઈ ખાવાનું લેવા માટે ખિચારું કૂતરું પાટા ઉપર ગયું હશે; ત્યાં ચાલતી માલગાડીના પૈંડાની આડફેટમાં આવી ગયું. ચિત્કાર નાખતું કૂતરું એક બાજુના પ્લેટફોર્મ ઉપર ચઢ્યું. શાંતિએ જોયું કે એ એક પગે લંગડાતું લંગડાતું ભાગતું હતું અને એની પાછળ ધવાયેલા પગમાંથી ઝરઝર લોહી પડતું હતું.

ભય અને ઉત્તેજનાને લીધે વિચર્ણ મુખે ને ધાયલ દેહે એણે બદરી તરફ નજર ફેંકી. એનું સમસ્ત અંગ ધૂળરીઝોથી થરથર કંપતું હતું; પરંતુ આટલો મોટો ગમખવાર બનાવ બનવા છતાં માલગાડીનાં પૈંડાની ગતિ તો જાણે કંઈ જ ન બન્યું હોય એ રીતે અક્ષુબ્ધ હાથે પૂર્વવત્ મંથર વેગે ચાલુ રહી.

બદરી એના તરફ જોઈને જરા હસ્યો. બોલ્યો, “આવું તો ઘણી વાર બને છે! કેટલાં કૂતરાં આ રીતે.....પેલે દા'ડે એક ફૂલી પણ બોબો લઈને લાઈન ઓળંગતી વખતે—બસ, પલકવારમાં તેનો પગ પૈંડાના આરામાં આવી ગયો.”

શાંતિએ કંઈ હુંકારો દીધો નહિ. દૂર ક્યાંક જઈને પેલું કૂતરું હજી એ કરુણ ચિચિયારીઓ પાડતું હતું એ બાજુ શાંતિ તાકી રહી હતી. એણે વિચાર કર્યો; “નિધુર દુનિયાં! એક અસહાય પ્રાણી

સમસ્ત જીવન માટે લંગડું થઈ ગયું, કોઈ એ એ તરફ પાછું વળી નજરે ફેંકી નહિં. એનું જીવન શું આટલું બધું અનાદર થોડ્ય, અવહેલના લાયક હતું ! જે પ્રતિકાર કરી શકતું નથી, જેની વેદનાને કોઈ વાણી નથી એનું જીવન આટલું બધું ઉપેક્ષાને પાત્ર હશે ? ”

આંસુથી શાંતિની આંખ ભરાઈ ગઈ. એ ધા જાણે એના દેહ ઉપર ન થયો હોય, એ આઘાતે જાણે એની છાતી સજ્જડ નહિ થઈ ગઈ હોય ! પારકાના દુઃખનો જે અનુભવ કરી શકે છે તે ચિરદિન દુઃખી જ થતાં હોય છે. શાંતિ જીવનમાં સુખી થઈ શકનાર નથી.

બદરી બોલ્યો, “ બીજું યે ધણું છે. તમે જાણતાં નથી. અને કાણ એ જુએ છે ? અમે તો એ તરફ નજરે નાખતા નથી. ”

બોલણીના છેડાથી આંસુ લોઈ નાખી શાંતિ સરખી થઈને બેઠી એટલે બદરી એને સમજાવવા લાગ્યો કે આ જગતમાં કેટલી દિશામાં કેટલાં કરુણ દૃશ્ય જોવા મળે છે ! એના કરતાં એ ક્યાં યે વધારે નિષ્કુર, ક્યાં યે ભીષણ ને ક્યાં યે મર્મઘાતક હોય છે. બદરી બોલ્યો; “ તમારી માફક પોઆ કાળજીના થવા જઈએ તો દુનિયામાં અમારાથી ઊંચું યે નહિ રહેવાય. ”

બદરી પોતાની શિષ્યાને હજી યે વધારે સંભાષણ શિક્ષણ આપવા જતો હતો ત્યાં શાંતિના કાકાને એણે પાસે આવીને ઊભેલા જોયા ને એની વાત અટકી પડી.

કાકા શાંતિનો હાથ પકડીને ઊઠાડતાં બોલ્યા, “ ગાડી આવે છે. જલદી કપડાં બદલી લે. સોહનસિંહને ઊઠાડ, જા, અંદર જઈને. ”

શાંતિએ ઓરડામાં જઈને ધક્કો મારીને સોહનસિંહને જગાડ્યો ને કપડાં બદલવા નાવણિયામાં ગઈ. એકદમ રડી પડાશે એમ લાગવાથી એ ખૂબ ઠોંભીલી પડી ગઈ.

કાકા બદરીને ધમકાવવા લાગ્યા, “ ફરીવાર મારી ઠોકરીને પટાવીને રમકડાં વેચવા નીકળી આવ્યો ? બદમાસ ! ”

“ એ રીતે જ તો અમારા જેવા ગરીબ આદમીઓનો રોજગાર ચાલે સરદારજી ! ” એમ કહીને બદરી એની છાંયડી લઈને આવે જતો રહ્યો. કાકાએ એને બરાબર મનમાં ફસાવ્યું કે શાંતિ અને એની વચ્ચે કેવો મોટો તફાવત હતો. એ પોતે કેવો દયાપાત્ર હતો !

માલસામાન લઈને બધાં બીજા પ્લેટફોર્મ ઉપર જતાં રહ્યાં ત્યારે ભરબાંખરું થવા આવ્યું હતું. દુરથી શાંતિને જોઈને બદરી અવાક થઈ ગયો. આટલા વખતમાં તેનો કાકાકેરો બદલાઈ ગયો હતો ! પહેરણમાં એણે બેવડા મખમલ ઉપર સોનેરી કીંકના ભરતની ચોળી પહેરી હતી. રેશમનો પાયજામો, માથે આસમાની રંગની ઓઢણી ને પગે જરીની મોજડી એણે લગાવી હતી. શાંતિએ જરા વાર આસપાસ નજર ફેરવી જોઈ, પણ બદરી ઉપર એની નજર પડી નહિ. શું કામ પડે ? બદરી વિચારવા લાગ્યો, “ આ મોટા ઘરની કન્યા સાથે થોડી વાર પહેલાં એને થયેલ અનધિકાર ધનિષ્ઠતા પાછળ કંઈ યુક્તિ હતી ? ” એના ક્ષુદ્ર, દરિદ્ર જીવનમાં શાંતિ એને બીક્ષાના દાનરૂપે અંધુત્વનું ગૌરવ અને લગીરેક સદ્ભાવ્ય આપતી ગઈ ! પોતાની તુચ્છતા, ક્ષુદ્રતાનું ભાન એ કન્યા ગણે એના અંતરમાં જગૃત કરી ગઈ એ હવે પોતે શી રીતે છુપાવી શકવાનો હતો ? રાજકન્યા સાથે ફેરિયા બાળકને મૈત્રી ! એ બધો ભ્રમ હતો, મિથ્યા, અસંભવિત હતું અને આ વાત કાણ માનવાનું હતું ?

લાકડાનો આંતરો પાર કરીને બંદરી એ તરફ ગયો. નાની લાઇનની ગાડી હવે ઊપડવામાં હતી. બંદરી ફરવા લાગ્યો. તરેહ તરેહના અવાજો કરીને ગાડીના બુસાફરામાં પોતાનાં રમકડાં વેચવાની હવે એનામાં રુચિ નહોતી રહી. તે ઊભો રહ્યો. જોતજોતામાં એની આંખ સામેથી ગાડી સરકવા લાગી.

એ એક જગ્યાએ જઈને બેઠો. એના મોઢાની વાણી જાણે લુપ્ત થઈ ગઈ હતી. એને હશે ઉત્સાહ નહોતો. એ કલાન્ત, શ્રમિત થઈ ગયો. આ જુગુપ્સાજનક ફેરિયાગીરી હવે એ ઝાઝા દિ' કરી શકે એમ નહોતું. બંદરીને થયું કે પોતે ત્યાં ને ત્યાં સૂઈ જઈને થોડી વાર આંખ મીચી રાખે તો જ શાંતિ વળશે.

સામી બાજુની લાઇન ઉપર હવે ગાડી આવી પહોંચી હતી.

ત્રણ મિનિટ માત્ર ઊભી રહેશે. ઊંડ બંદરી, વખત નથી. તારા આ નિષ્કારણ અવસાદની કિંમત શી? એક પલકમાં કેાનું જીવન વ્યર્થ થઈ ગયું એ કેાણુ સમજવાનું હતું? તારા રખારી બાપની નિર્દય સમજને યાદ કરતો તું ઊંડ બંદરી. કેાણુ કહે છે કે તું કલાન્ત થઈ ગયો છે?

જાબડી લઈને બંદરી ફરી પાછો દોડતો ગાડી તરફ ઊપડ્યો.

લાકડાનો દાદરો ચઢી તે દોડતો નીચે ઊતરવા લાગ્યો. હાથ! એની માથા ઉપરની જાબડી નીચે પડી ગઈ. જાબડીમાંના બધાં પૂતળાં-રમકડાં વેરણુછેરણુ થઈ ગયાં. પાછળ આવનારાં કોઈએ પગ નીચે કચરતા ને ઠેબે ઉરાડતા ગયા, કોઈ ભાંડતા ગયા તો કોઈ સહાનુભૂતિના શબ્દો બોલતા ગયા.

એક એક કરીને એણે બધું બેગું ક્યું ત્યારે ઘંટો પડી ગયો હતો. જાબડી માથે મૂકીને તે ધીમે ધીમે નીચે ઊતરી આવ્યો. ગાડી

પાસે જતાં જ કોકે એને ઊભો રાખી એક પાકીટ સીગરેટ લીધી. પછી એક દિવાસળીની બાકસ લીધી.

“પૈસા આપો જલદી બાબુજી ?”

“અરે ઊભો રહે હવે જરા. મોટો લાટ સાહેબ ન જોયો હોય તો.” કહીને બાબુસાહેબ પાકીટ તોડીને અંદરથી એક સીગરેટ બહાર કાઢી દિવાસળી સળગાવી બોલ્યા, “કેટલા પૈસા ?”

“તેર પૈસા.”

“અરે ભાગ અહિંથી ખાંટુ ? બધા અગિયાર પૈસા લે છે ને તું જખરો ક્યાંનો તે પૈસો વધારે માગે છે ? બધા મળીને ત્રણ આના આપીશ.”

“હીક, ત્રણ આના આપો.”

બાબુસાહેબે એક રૂપિયો બહાર કાઢ્યો. રૂપિયો વટાવવા માટે જ સીગરેટ લેવાનો એમનો ધરિદો ન હોય જાણે ! બદરીને કાથળી બહાર કાઢીને રૂપિયાનું પરચુરણ ગણીગણીને આપવું પડ્યું. એક પાવલી ઘસાયલી હોવાનું કહી બાબુસાહેબે એ પાછી આપી છૂટા ચાર આના કઢાવ્યા.

એ ચાર ડગલાં આગળ ચાલ્યો એટલે કોકે પૂછ્યું, “એલ્યુ-મિનિયમના ચમચાનું શું લાઇશ ?”

શાંતિ એને એના ડબ્બામાંથી હાથની ધસારત કરીને બોલાવતી હતી તે બદરીની નજર બહાર નહોતું ગયું. એ તરફ એક નજર ફેંકી નિઃશ્વાસ નાખી બદરી બોલ્યો, “એ આના, લેવો છે ?”

“હીક મજબૂત ને ટકાઉ છે ને ? જ પૈસે આલવો છે ?”

એ વખતે સિસોટી વાગી. ઘરાક પાસે ચમચો રાખીને બદરી દોડ્યો શાંતિ પાસે. પૈસા લેવાનો વખત નહોતો. ગાડી હવે ઊપડી ચૂકી હતી.

તે શાંતિ પાસે ધણો મોડો પહોંચ્યો. એને બીજું કહેવાનું જે શું હતું ? નજીક પહોંચતાં જ આકુળવ્યાકુળ થતી શાંતિએ હાથ લાંબો કરી કાચની પૂતળી એની છાંયડીમાં ફેંકી દીધી. એ પછી હસી એણે કહ્યું, “ ચોરી કરી લીધી હતી. ”

છાંયડી ભોંય ઉપર નાખી કાણુ જાણે શાથી બદરી ગાડી સાથે દોડવા લાગ્યો—નાના બાળકની માફક. શાંતિ ઘાંટો પાડીને બોલી, “ ક્યાં હતો આટલી વાર ? આ, હા, હા, હા. થોભ થોભ. પડી જઈશ. દોડીશ નહિ—ગાંડાની પેટે. ”

ગાડી તે વખતે દોડતી હતી. બારી બહાર ડોકું કાઢી હસતી હસતી વિદેશી કન્યાએ કપાળે હાથ જોડી એને વિદાય નમસ્કાર પાઠવ્યા.

પાછો આવીને બદરીએ પૂતળી તરફ જોયું. શાંતિના હાથની ગરમીથી તે હજીય બીની અને ઊની હતી. મનમાં મનમાં એણે પ્રતિજ્ઞા કરી કે એ પૂતળી એ કાંઈ દિ' વેચશે નહિ. એની ધાસ પાંદડાંની ઝૂંપડીની ખપાટોમાં બદરી એ પૂતળીને સાચવીને સંતાડી રાખશે. અને એ વાતની કાંઈને એ ગંધ સરખી જે નહિ આવવા દેશે કે એ પૂતળી એના જીવનની મોટામાં મોટી વ્યર્થતાનું ચિહ્ન હતી.

ગાડી જે દિશામાં અદસ્ય થઈ ગઈ હતી તે દિશા તરફ બદરીએ આશાતુર મીટ માંડી. કશું માલમ પડ્યું નહિ—માત્ર એ આવેલા જંગલની સીમા ઉપર આવતી ઉપાનો પ્રસન્ન રક્તાભ રંગ ઊધડી રહ્યો હતો.

નવા દિવસની ફેરી શરુ કરવા માટે બદરી એનું મોંવાળુ લઇને વગાડવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો, પરંતુ એમાં એનો હાથ માત્ર ધ્રુજવા લાગ્યો, મોંવાળું વાગ્યું નહિ.

પ્રબોધકુમાર સંન્યાસ

મુક્તિ

ગૃહસ્થધરની વહુ હોવા છતાં જે દિવસે કલકત્તા શહેરના મોટા રસ્તા ઉપર પાનના બીડાં વેચવા મુક્તિ બેઠી તે દિવસે એને જેટલો મંકાવ થયો હતો એના કરતાં આશ્ચર્ય વધારે થયું. આર વરસે વિવાહિત થયા પછી ધણી સાથે કલકત્તા શહેરની એક સાંકડી ગલીમાં પ્રવેશ કર્યા પછી છ વરસમાં એકવાર પણ મુક્તિને એ ગલીની બહાર આવવાને પ્રસંગ પડ્યો નહોતો. એના ખોરડા જેવા અંધારા ઘરમાં બધો વખત પુરાર્થ રહેવાને લીધે એને એવો મહાવરો પડી ગયો હતો કે બહારની દુનિયામાં ક્યાંયે પ્રકાશ અને પવન જેવી ચીજ હશે એ વાત એના મનમાં યે આવતી નહતી. આજે એકાએક ઝાં ઝાં ધખતા તડકામાં તે બહાર આવી પડી ત્યારે એ જાણે દિશા ભૂલી થઈ ગઈ ન હોય એવું એને લાગવા માંડ્યું. એની અંધારાથી ટેવાઈ ગયેલી આંખો અજવાળામાં અંગ્રાઈ જવા લાગી.

અહિં એવો સવાલ થશે કે અંગાળી ગૃહસ્થધરના પરદામાં રહેનારી મુક્તિને માટે બજારની પાનવાળી થવાનું કેમ થયું ? બ્રહ્માને

આ વસ્તુ વિચિત્ર ને અસંભવિત લાગશે. પણ એવું નથી. મારી વાતમાં વિશ્વાસ ન પડતો હોય તો હું સાક્ષી રજૂ કરવા તૈયાર છું— મુક્તિને કલકત્તા શહેરમાં ધણીએ પાન વેચતી દેખી છે.

મુક્તિ અત્યંત અવહેલના ને અનાદરનો અનુભવ કરી કરીને મોટી થઇ હતી. એક તો તે ગરીબ ઘરની છોડી. એ ઉપરાંત એ જ્યારે ખૂબ નાની હતી ત્યારે એની મા મરી ગયેલી એટલે લાડકોડ એના ભાગ્યમાં એને અનુભવવાનાં આવ્યાં જ નહિ.

નાની છોકરીને મહાને મુક્તિના બાપે ફરીવાર લગ્ન કર્યું, પણ છોકરીને એને લીધે કંઈ સુખ મળ્યું નહિં. કારણ કે સાંકયની છોડીને લાડપાન કરાવવા જેટલી ઉદારતા મુક્તિની સાવકી માના દિલમાં નહોતી.

મુક્તિ બીકમાં ને બીકમાં જ દા'ડા ગાળતી. શક્ય હોય ત્યાં સુધી તે પોતાની જાતને છુપાવતી ફરતી, કારણ કે જ્યાં પણ સાવકી માની આંખ એના ઉપર પડતી ત્યાં એને માટે માર જ હતો, લાડ નહોતાં. પોતાને છુપાવી રાખવાની મુક્તિમાં એટલી બધી ટેવ પડી ગઇ કે વિવાહ પછી પણ એ એના ધણી પાસે દિલ ખોલી શકી નહિં. ધણી પણ એના પ્રત્યે એવો કાંઈ પ્રેમભાવ પ્રદર્શિત કરવાનું શીખ્યો નહોતો. એમાં એ બિચારાનો વાંક નહોતો. પ્રેમ કરવાનું એના હાડમાં જ નહોતું.

મુક્તિનો ધણી કલકત્તામાં કાંઈ ઑફિસમાં સાધારણ પગારની નોકરી કરતો હતો. એ આ દુનિયામાં વધારે કશાની ઝંખના યે નહોતો રાખતો. થોડામાં જ એ સંતોષ અનુભવતો. અને એ થોડું યે નહિ મળે તો ઉત્તેજિત થઇ જવાનું તેજ પણ એનામાં નહોતું. એ બિચારો સાંવ સીધો માણસ હતો. એનું આ સીધાપણું એટલું મોટું હતું કે ગમે તેવી ઉત્તેજના પણ એને લગીરે ચંચળ કરી શકતી નહોતી.

આ ઉપરાંત એ હતો નકલચાંદ બાવાજીનો ચેલો. એના જેવો ગુરુ-ભક્ત ચેલો આ કળિકાળમાં મળવો દુર્લભ. મન સ્થિર કરવા માટે એ પોતાના ગુરુજીની સલાહથી સખત ગાંજો પીતો. ગાંજો પીવાની એની માત્રા એટલી બધી વધી ગઈ કે લોકો કહેવા લાગ્યા કે ચિત્ત એકાગ્ર કરવાની વિદ્યામાં ચેલો ગુરુને ય ટપી જશે.

નકલચાંદ બાવાજી આંખો મીચી દઇને ઉપદેશ આપતા કે કામિની કંચનનો મોહ ખૂબ ભયંકર. માછલી જેમ જળમાં લોભાઇને ભરાઇ પડે તે એ જળથી જ મૃત્યુ પામે એમ માનવી પણ એ રીતે આ કામિની કાંચનની માયાજળમાં લોભાઇને પડે અને નરકમાં ડૂબી મરે છે.

મુકિતનો ધણી ગુરુનો આ ઉપદેશ ગદ્ગદ હૈયે તે હાથ જોડીને સાંભળતો. અને એનું પાલન કરવા યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરતો. કંચનની બાબતમાં તો એને બહુ કંઈ ચિંતા કરવા જેવું નહોતું. એનું ખેંચાણ હતું જ નહિ. કારણ કે એ વસ્તુ આવવાનો રસ્તો જ એનો ભુંસાઈ ગયો હતો. પરંતુ કામિનીનું તો એવું નહોતું. એ તો રાતદિન આંખ સામે ઝળહળાટ કરતી ઊભી હતી. એટલા વારતે મુકિતનો ધણી જેટલો વખત ઘરમાં રહેતો એટલો વખત કામિનીજળથી બચવા માટે ચિત્ત એકાગ્ર કરવા ગુરુએ બતાવેલા મહા ઔષધનું ખૂબ ભક્તિ ભર્યું હૈયે પાન કરતો. તે મનમાં એની તારીફ કરતો—આ દ્રવ્યનો ગુણ કેવો આશ્ચર્યજનક છે ! માણસનો આવડો મોટો શત્રુ કામિની પણ આ દ્રવ્યના ગુણથી આંખની સામેથી બિલકુલ ધોવાઇને સાફ થઇ જાય છે ! એનું ચિન્હ પણ રહેતું નથી. શું ખુમારીની મસ્તી એ મગજમાં ભરી દે છે ! આવી સુલભ વસ્તુ સંસારમાં હોવા છતાં માણસ શું કામ સંસારની ખામમાં ડૂબી મરતો હશે એ એને માટે સનાતન કાયડો હતો. એ કંઈ સામાન્ય વસ્તુ હતી ! યોગ સાધનાની અતિમ અવસ્થા કહેવાય એવી સમાધિ આ દ્રવ્યના સેવનથી ક્ષણમાત્રમાં હસ્તામલકવત્ થઈ જાય છે. જરાયે ધાંધલ નહિ, ઘોંઘાટ

નહિ-આવડું મોટું જગત પણ ક્યાં જે અદશ્ય થઈ જાય ! એ પોતે મહા ભાગ્યવાન હતો કે એને નકલચાંદ આવાજી મળી ગયા. એટલે તો આ ભવયાત્રા એની સફળ થઈ; નહિ તો એની શી દુર્દશા થાત ! માણસો કેવા મૂરખ છે ? આવડો મોટો મહાત્મા જીવતો-જગતો હોવા છતાં લોકો રે અન્ન, રે વસ્ત્ર કરતા હવાતિયાં મારી મારીને મરે છે ! નકલચાંદ આવાજીના ચરણોનો આસરો લેતાં એ બધી ધમાધમી કેવી શમી જાય !

આવા વિચાર કરતાં કરતાં વિશ્વસંસારમાં માનવજાતિની દુર્દશાથી એનું મન કાતર થઈ જતું ત્યારે ‘આ બધી બધા પડે ઝાલમમાં’ બોલીને એ ગુરુએ બતાવેલી મન મારણની ઔષધિનું પાન કરવા લાગી જતો.

આવી તરેહના માણસ સાથે મુક્તિને ઘર માંડવું પશું હતું. પોતાના ધણીનું અસ્તિત્વ છે એવો અનુભવ કરવાનો ય સુયોગ એને સાંપડતો નહોતો. ધણીનો એના પ્રત્યે આદર તો હતો જ નહિ. પણ એના ઉપર ધણીનો અત્યાચાર થતો હોત તોયે એના મન ઉપર પોતાના સ્વામીની એક પ્રકારની છાપ પડત. જ્યાં કેવળ ઉપેક્ષા કે ઉદાસીનવૃત્તિ હોય ત્યાં એક માનવીનો અન્ય માનવી પ્રત્યે કોઈ પ્રકારનો સંબંધ જ જામી શકતો નથી. આ ઉપરાંત મુક્તિ એકલા ઘરનું એકલું માણસ જ હતી. એને ઘરમાં કોઈની સંગ સોજતે નહોતી. એટલે સાથીસંગીહીન એ નારી પોતાની અંદર જ એટલી સંકેતચાર્ધ ગઈ હતી કે સાધનસંપત્તિ વિનાનું એનું દુઃખી ઘર પણ એને મોટું મોટું લાગતું હતું. દિવસ પછી દિવસ વધ્યા જતા હતા. રોજનું કામકાજ તે એક પછી એક એમ પતાવી દેતી. એમાં એને આનંદ નહોતો; દુઃખે નહોતું. એ જાણે સાંચાની પૂતળીની માફક હાલતી ચાલતી જીવતી હતી.

એવામાં અચાનક એક દિવસે એક સામાન્ય માતૃતીનું હૃદય એને મળ્યું. એ હતી વામાની મા-વામાની મા લોકોના ધરમાં પરચુરણ કામકાજ કરીને પેટિયું કાઢતી. જે ગરીબ પોળામાં મુક્તિ રહેતી હતી તે પોળામાં વામાની મા એકલી ‘કામવાળી બાઈ’ હતી—તે સવારસાંજ પોળાને નાકે બેસીને પાન વેચતી ને અપોરે ઝપાટાબંધ લોકોના ધરમાં કામકાજ કરી વળતી. કોઈ કંઈ વધારાનું કામ સોંપતું તો તે ગરજ ઊઠતી. એના એવા તેજબી સ્વભાવને લીધે કોઈ એની સાથે ઝઘડો કરવાનું સાહસ નહોતું કરતું.

વામાની મા સાથે કામકાજના સંબંધ સિવાય પોળામાં કોઈ ને કોઈ પ્રકારનો સંપર્ક નહોતો. કામ પતાવી દહને એ રસ્તે પડતી. કોઈ સામે જોવા યે ન થોભતી. સેંજ થોભીને એ વાત કરવાનો સમય પણ એને મળતો નહોતો. આથી કેટલાય વખતને અંતે પણ મુક્તિના નિઃસંગી જીવન ઉપર વામાની મા પોતાની છાયા ફેલાવી શકી નહોતી. પણ એક દિવસે એને એવો પ્રસંગ આગ્યો.

એક દિવસ મુક્તિને તાવ ચઢ્યો. તે એકલી પડી રહી હતી. તે દિવસે એના ધણીને રમ્મ હતી; પણ એના ગુરુના અડામાં કંઈ ઊજવણી હતી, એટલે તે સવારનો વહેલો જ ત્યાં પહોંચી ગયો હતો. મુક્તિ તરફ પાછું વળીને જોવાની યે એને કુરસદ નહોતી. એ પછી એ દિવસ સુધી તે ધર તરફ ફરક્યો ય નહિ. ઉત્સવના ઉલ્લાસમાં બાવાજીના ચેલાઓએ એટલું બધું ચિત્ત સ્થિર કરી દીધું કે એ જોઈને આજીબાજીના લોકોની આંખો એમના તરફ સ્થિર થઈ જવાનો પ્રસંગ ઊભો થયો—ભોંયે પડેલા ત્યાંથી એ દિવસ સુધી ઊડવાની ય કોઈની શક્તિ ન રહી એવા એ લોકો લડુ બની ગયેલા.

અંધારા ઓરડામાં ગંદી પથારીમાં ટૂંટિયું વાળીને મુક્તિ પડી રહી હતી. તરસથી એનો કંઈ શોષાઈ જતો હતો, પણ ઊડીને પાણી

પી આવવાની હિંમત પણ એનામાં રહી નહોતી. એ મૂંગી મૂંગી તરસે શેકાઈ જતી ઊંચે છત તરફ ફાટફાટ આંખે જોતી પડી રહી હતી.

વામાની મા કામકાજ કરવા આવી ત્યારે એણે મુકિતને ધણી ખૂબ મારી પણ એણે કશે જવાબ ન આપ્યો. એટલે એ એના ઓરડામાં દાખલ થઈ. મુકિતએ એને જોઈ, પણ પાણી માગવાની એની હિંમત નહિ ચાલી. મરી જાય ત્યાં સુધી તે વગર પાણીએ પડી રહેત પણ વામાની માના એક કામથી એનામાં હિંમત આવી.

મુકિતના ઓશીકા પાસે બેસીને વામાની મા બોલી, “ઓ મા, તાવ ચઢ્યો દેખું?” કહીને એણે પોતાનો બીનો હાથ સાડોના ઢેંડા વતી લૂછી નાખી મુકિતના કપાળ ઉપર મૂક્યો.

એ સ્નેહયુક્ત સ્પર્શ મુકિતના સમસ્ત અંગમાં આનંદની ઝલુ-ઝલાટી વ્યાપી ગઈ. કેવો સ્નિગ્ધ શીતળ સ્પર્શ! મુકિત ધણીવાર સુધી લહેરથી આંખ બંધ કરી પડી રહી. એના મનમાં થયું કે એ સ્પર્શ વાટે થઈને જીવનમાં પહેલીવાર એને એવી વસ્તુ મળી હતી કે જેની અનુભૂતિ એને કદિ થઈ નહોતી. વામાની માએ હાથ ઉપાડી લીધા પછી પણ ધણીવાર સુધી મુકિતના ભૂખ્યા દુખ્યા કપાળ ઉપર એ સ્નિગ્ધ સ્પર્શની ઝલુઝલાટી રહ્યા કરી.

આટલી વાર પછી મુકિતએ વામાની મા પાસે પાણી માગ્યું, પણ એનો કંઠ એટલો સૂકાઈ ગયો હતો કે હોઠમાંથી શબ્દો બહાર નીકળી શક્યા નહિ-માત્ર હોઠ ફફડવાનો એક ધીમો કંપારો એના શીર્ષ મુખ ઉપર રમી રહ્યો.

વામાની મા સમજી ગઈ. એણે કહ્યું, “પાણી પીવું છે. બહેન?”

સહેજ મસ્તક હલાવી મુકિતએ હા પાડી.

વામાની મા એકદમ પાણી લઈ આવી. એના હાથમાંથી પાણીનો ખ્યાલો લેવા જેટલી ઠીલ પણ એનાથી ખમાય એમ ન હોય એવી રીતે મુકિત સફાળી બેડી થઈ ગઈ. વામાની મા એક જોડો નિઃશ્વાસ નાંખી બોલી, “એન મારી, તારા મોઢામાં ટીપું પાણી રેડનારે કાઠ નથી !”

એ દિવસ પછી વામાની મા મુકિતના ઘરમાં કામકાજ કરી રહ્યા પછી નાસી છૂટી શકતી નહોતી. કામ થઈ રહ્યા પછી પણ રોજ એ ઘડી બે ઘડી બેડા વિના રહેતી નહિ.

વામાની સાથે મુકિતના ચહેરાને કાઠ વાતે મળતાપણું નહોતું. તેમ છતાં કેાણુ જાણે શાથી વામાની માના દિલમાં એવું વસી ગયું હતું કે વામાના ચહેરાને મુકિતનો ચહેરો મળતો આવતો હતો. જાણે સરખો જ ચહેરો ! એવી જ આંખો, એવું જ મોં અને એવો જ અવાજનો રણુકો-અધું જ એવું ! વામા આજ કેટલાય વખતથી એને રાતી મૂકીને ચાલી ગઈ હતી. એનો ચહેરો હવે સ્પષ્ટપણે એના મનમાં ઊડતો નહોતો. મુકિતને એ કેટલાય વખતથી જોતી આવી હતી; પણ નવાઇની વાત તો એ હતી કે આટલા દહાડા સુધી એના ખ્યાલમાં નહિ આવ્યું કે મુકિત એની વામાને મળતી આવતી હતી. મુકિતની માંદગીમાં એકદમ એ ખ્યાલ એના મનમાં શાથી આવી ગયો એ કેાણુ કહી શકે ? શરૂ શરૂમાં મુકિતના ચહેરા ઉપર એને ભિન્નતાની આછી પાતળી રેખા માલમ પડતી હતી તે થે વખત જતાં જૂંસાઈ ગઈ. મુકિતને વામાની મા જેટલી વાર જોતી તેટલી વાર એને થતું કે મારી વામા આવડી મોટી થઈ ગઈ ! આ ખ્યાલનું રટણ કરતાં કરતાં એની વામા દુનિયામાં નહોતી એ ખ્યાલ વામાની માના મનમાંથી નીકળી ગયો.

વામાની મા સાથે પરિચય થતાં મુક્તિનું ખીડાયેલું હૃદય ધીમે ધીમે ઊઘડવા લાગ્યું. અને એની સુગંધિ એના અંતસ્તલની ગલીફ-ચીઓમાં ફેલાઈ પથરાઈ ને એના અંગ સમસ્તને જગૃત કરવા લાગી. વામાની મા આગળ હવે મુક્તિને લગીરે સંક્રાંત્ય થતો નહોતો. એ હવે એની પાસે પોતાની મરજી મુજબ હક્કદાવો કરતી. કામનો વખત પૂરો થઈ ગયા પછી પણ મુક્તિ એનો છેડો ખેંચી પોતાને ત્યાં ખેસાડી રાખતી. એ મોડી આવતી તો ગુરસો કરતી અને પાછી જતી રહેતી હોય તો છણકા પણ કરી લેતી.

વામાની મા પણ મુક્તિથી ખરાખર અંધાઈ ગઈ હતી. મુક્તિને પોતાની છાતી સરસી ચાંપી રાખે એવી ઇચ્છા થઈ આવતી હતી. એની પોતાની પાસે જે કંઈ થોડુંથોડું હતું તે આપીને ય એને કળ વળતી નહોતી. મુક્તિને એ હજી ય વધારે આપવા માગતી હતી. પોતાનું સાર સર્વસ્વ આપવા ઇચ્છતી હતી. આસપાસથી ભેગી કરેલી કંઈ પણ વાત મુક્તિને કહ્યા વિના એને કળ ન વળતી. આંખે ચઢતી ટાઈ સારી ચીજ મુક્તિને નહિ આપી દે ત્યાં સુધી એને હૈયાજખ વળતો નહિ.

ખોવાયલું ધન પાછું મળે ત્યારે માણસ એને ખેવડા જતનથી સાચવે. વામાને માટે એની મા જે જે નહોતી કરી શકી તે હવે એ મુક્તિ માટે કરવા લાગી. મુક્તિ પાસે વધારે વખત ખેસવા મળે એટલા માટે વામાની માએ ખે ત્રણ ધરનું કામ છોડી દીધું ને જે ધર બાકી રહ્યાં હતાં તેમના કામમાં પણ હવે એ શિથિલતા બતાવવા લાગી. એનું મન મુક્તિ ઉપર જ ચોંટી રહેતું. જ્યારે પણ ધડી વખત મળે એટલે મુક્તિ પાસે જઈ આવ્યા વગર એને એન પડતું નહિ. અને એની પાસે ખેડી હોય ત્યારે જાઉં જાઉં કરતાં પણ એ ચીટકી રહેતી ને કામનો વખત વહી જતો એટલે એને ધર-વાળાંનો તીરસ્કાર પણ સહન કરવો પડતો. ખપોર ટાંકણે એને ધણે

ઘેર કામ કરી પરવારવાનું રહેતું તો પણ ગમે ત્યારે વચ્ચેથી ગાથું મારીને રોજ એ મુકિતનું માથું હોળી એટલો ગૂંથી આપતી અને એની પાનની દુકાને ન્યારે ધરાકોની બીડ નહોતી રહેતી ત્યારે પગના અંગૂઠામાં દોરે ભરાવી એ મુકિતને માટે વેણી ગૂંથતી. એમાં ધણીવાર એ એટલી મશગૂલ થઈ જતી કે ધરાક ખૂમાખૂમ કરે ત્યારે એનો ધ્યાનભંગ થતો.

મુકિત ઉપર રનેહ કરવાનો એક પ્રકારનો વામાની માનો જીલમ પણ એને સહન કરવો પડતો. માથું હોળતી વખતે વામાની મા મુકિતના વાગમાં એટલું બધું તેલ નાખી દેતી અને અબોડો એટલો સખત તાણી બાંધતી કે મુકિત એથી અકળાઈ બેઠતી. પણ એ બધું ય મુકિતને એક પ્રકારનો આનંદ આપતું. અને એવા આનંદનો લોભ રોજ રોજ મુકિતના દિલમાં પણ વધવા લાગ્યો.

સાંજનો વખત બહુ મજેથી પસાર થતો. વામાની મા પરીની અનેક વાતો જાણે. મુકિત સાંજને સમે રોજ એની પાસે બેસીને એ વાતો સાંભળતી. સ્વપ્નનગરીની એ બધી વાતો સંધ્યાની ઘેરી આદર ઉપર એક નૂતન સૃષ્ટિ સરજી કાઢતી હતી. એ સૃષ્ટિને બચ, ભાવના, આશા, પ્રેમ વગેરે મુકિતના હૃદયને એક પછી એક એલાં ખવરાવતાં હતાં. અનેક સંકટો પાર કરીને પાંખાળા ઘોડા ઉપર સવાર થયેલો તરુણ રાજકુમાર એની પ્રિયતમા રાજકુમારીને લઈને નાસી જતો હોય છે—પાંખાળા ઘોડાની પવનવેગી ગતિને લીધે ભયભીત થઈ જતી રાજકુમારી રાજપુત્રના ગળા ફરતે હાથ વીંટી એને બાઝી પડે છે—એ બધી વાતો ન્યારે મુકિત સાંભળતી ત્યારે એમાં એનું મન એવી ડૂબકીઓ ખાતું કે એને એમ થઈ આવતું કે પોતે જ તે રાજકુમારી હતી. એની કલ્પનાના રાજકુમારને આલિંગન કરવા જતી એની છાતી ધડધડ થતી હતી. અને ન્યારે રાજકુમારી રાજકુમારના વિરહદુઃખથી વનેવનમાં રેતી કકળતી

રવડતી રઝળતી હોય છે તે વખતે તે રાજકુમારીનું રૂદન મુક્તિના હૈયામાંથી ઊઠતું હોય એમ એને થતું હતું. એ પછી છેવટે, મિલનને દિવસે રાજકુમાર રથમાં બેસીને રાજકુમારી પાસે જઈને ‘રાજકુમારી આવો’ એમ બોલતો ત્યારે મુક્તિનું હૈયું તે રાજકુમારના રથમાં દોડીને બેસી જતું હતું. મુક્તિ એકલી પડતી ત્યારે એ બધી સાંભળેલી વાત ફરી એ વાગોળીને તાજ કરી મનમાં એના આનંદના ઝલકારા અનુભવ્યા કરતી—એનું નૂતનપણું જાણે કદિ ઓછું જ થતું નહોતું.

એ રીતે સુખદુઃખે મુક્તિના દિવસો જતા હતા, પણ એવામાં એવી ઘટના બની કે ‘અધુ’ ઊલટપાલટ થઈ ગયું. ગામનો જોગી જોગટો એ ન્યાય નક્કર્યાંદ આવાજને પણ લાગુ પડવા વિના રહ્યો નહિ. જોગીના જોગટા થયા એટલે ખૂબ આપદા પડવા લાગી. રોજ એમની આમદાની ઘટવા લાગી. છેવટે, એવું ‘અન્યુ’ કે જે ભકતો ભાણા જમીને કૃતાર્થ થવા આવતા હતા તેમને ગાંઝના પણ સાંસાં પડવા લાગ્યાં. હવે એમનાં ચિત્ત પૂર્વવત્ સ્થિર થતાં નહોતાં. ભજન ભોજનમાં પણ પંચાત પડવા લાગી. આથી ભકતો ખીજ આવાજની શોધમાં એક પછી એક એમ રસ્તે પડવા લાગ્યા. નવા ચેલા પણ મુંડાના નહોતા, જૂના હતા તેયે આમ ઓસરી જવા લાગ્યા.

પણ મુક્તિનો ધણી આવાજને છેવટ સુધી વળગી રહ્યો—એણે આવાજના ચરણ છોડ્યા નહિ. મન સ્થિર કરવાની ગૂટિકા અટકી પડતાં એનું ચિત્ત પણ ભમવા લાગ્યું હતું તોય આવાજને છોડી જવાની ઇચ્છા ન થઈ. આ ભવની તો વિસાત શી ? પરભવ માટે તો આટલી ધાલાવેલી હતી ! એટલે એ પરભવ પ્રત્યે એને આટલું ‘અધુ’ આકર્ષણ હતું. એ વિચાર કરતો, ‘આવાજની કૃપાથી સ્વર્ગનો અર્થોએક રસ્તો તો કપાઈ ગયો છે હવે શેષ પંથ સુધી પહોંચવું જ પડશે. આવાજને નહિ છોડાય.’

બાવાજીને પણ એ ન હોત તો નહિ ચાલત. એ બગરમાંથી દાળઆટો લાવી આપે, ધૂણી ધખાવી આપે, કંઈ કામકાજ કરે અને સવારસાંજ પગથીંપી ચે કરે. આથી એ એલો છટકી જવા ન પામે એ તરફ બાવાજી ખૂબ સાવધાન રહેતા. આવા એ એલાનો ખભો આબડીને બાવાજીએ એક દિવસ કહ્યું, ‘ મે જોયું કે તારા અંતરમાં સાચી માટી છે. દોંગીઓ બધા લાગી ગયા છે. ચાલ, હું તારો ઉપાય કરી દઉં. ’

મુકિતનો ધણી ગુરુના આ શબ્દોથી બિલકુલ ગદ્ગદ થઈ ગયો. તે અગાઉથી જ જાણતો હતો; મહાપુરુષો કઠોર પરીક્ષાને અતે સ્વર્ગે પહોંચવાના પ્રચ્છન્ન ગુપ્ત રસ્તાની ભાળ આપતા હોય છે. એટલા વાસ્તે તો તે આ રીતે આટલા દિવસ નકલચાંદ બાવાજીના ચરણ પકડીને બેઠો રહ્યો હતો ! હવે એ કઠોર પરીક્ષા પાર કર્યાનું અભિમાન એના મનમાં જગૃષ્ઠ. એના આનંદમાં તે લાંબો સટ થઈને ભોંચે પડી બાવાજીના ચરણ પકડી રહ્યો.

એ પછી એક દિવસ સમસ્ત શરીરને ભરમથો બૂખડું બનાવી દઈ ગુરુદેવનો દોરીલોટો પકડી ગુરુની પાછળ પાછળ કલકત્તા છોડીને ચાલ્યો ગયો. મુકિતનો ખ્યાલ એના મનમાં અચાનક આવી ગયો ખરો, પણ તે એના ધર્મપંથની અવરોધક હતી—મુકિતલાભનો અંતરાય હતી. એટલા માટે એના ખ્યાલને મગજમાંથી ધોઈ નાખવા માટે ગાંજો સળગાવી દમ મારવા બેસી ગયો. પોતાના જવાના સમાચાર એને આપવા જતાં વળી કોઈ જાળમાં ફસાઈ પડાશે એ બીકે એ ખબર કહેવા ચે ન ગયો. કોઈ માણસ મારફત સમાચાર મોકલી આપ્યા.

વામાની મા એટલું જ જાણતી હતી કે મુકિતને ધણી હતો. એની સાથે એને કોઈ પરિચય થયો નહોતો. તે જ્યારે મુકિત પાસે જતી ત્યારે એનો ધણી બહાર હોય અને અકસ્માત ક્યારેક ભેગો થઈ જતો

તો પોતાની બાબતમાં થઈને એ પસાર થઈ જતો. આથી મુક્તિનો ધણી નાસી ગયાનો સદેહ પણ વામાની માના મનમાં પેદા થઈ શક્યો નહિ.

મુક્તિએ પણ એને કશું કીધું ક્યું નહિ. કહેવાકરવાની કોઈ તાકીદે નહોતી. એનું મન એટલું પોતું હતું કે અધા પ્રકારની અવસ્થા નિઃશબ્દે સહી લેવાનો એને સ્વભાવ પડી ગયો હતો. કોઈ પણ દુઃખ એની સન્મુખ આવીને ખડું થતું ત્યારે તે દિઝમુદ જેવી થઈને જોઈ રહેતી. દુઃખ સમસ્તને પોતાના વક્ષસ્તલમાં દબાવી દઈ તે કાળ-પાષાણમયી થઈ રહેતી.

ધણીનો એક પ્રકારનો જીવનમાં સાથ કે સથવારો હોય છે એવો અનુભવ કરવાનો લક્ષણો મુક્તિને કદી મળ્યો નહોતો. એટલે ધણી એને છોડીને જતો રહ્યાની ખબર એને મળી ત્યારે એણે પોતાને બિલકુલ નિરાધાર હોવાનો અનુભવ કર્યો એવું ન અન્યું. વામાની મા સાથે એના જે પ્રકારે દિવસો જતા હતા એ રીતે એ પછી પણ પસાર થવા લાગ્યા.

પણ બીજી એક બાબત એની અસર જણાવા લાગી. ધણી ચાલ્યો ગયાના આરેક દિવસ પછી અગ્નર કરવા જવા માટે વામાની માએ મુક્તિ પાસે પૈસા માગતાં એણે જવાબ આપ્યો, ‘અગ્નર કરવાની જરૂર નથી.’

વામાની મા જવાબ સાંભળીને અવાજ બની મુક્તિ તરફ ટગર ટગર જોઈ જ રહી.

મુક્તિ બીજું કંઈ બોલી નહિ. એને કહેવાની વાતનો છંડો જાણે અહિં જ આવી ગયો. પૈસા નથી એટલે અગ્નર થશે નહિ.

વામાની મા પરંતુ આ વાતને ઊડાવી દઈ શકી નહિ. એણે એક પછી એક સવાલ પૂછીને અસલ વાત જાણી લીધી.

વાસાની માને આઘાત થયો. એક ગૃહસ્થ પોતાની સ્ત્રીને આ રીતે તરછોડીને શી રીતે નાસી જઈ શકે ? એટલે તે મુકિતને વારં-વાર પ્રશ્ન પૂછવા લાગી, ‘કહે ને ? કંઈ ટંટોઝધડો થયો હતો ?’

મુકિત ગમે તેટલું ‘ના’ કહે તો પણ વામાની મા એ વાતને કાને ધરી શકી નહિ. એ તો એમ ઈચ્છતી હતી કે પોતાના સંવાલનો મુકિત ‘હા’ કહીને જવાબ આપે. ત્યાં સુધી એ નિશ્ચિંત થઈ શકે એમ નહોતી.

એ પછી દિવસો પછી દિવસો પસાર થવા લાગ્યા અને વામાની માને અંદરથી ખાતરી થઈ કે ઝંઘડો કરીને માણસ આટલા બધા દિવસ ધર છોડીને રહી શકે નહિ ત્યારે એ દીર્ઘ નિશ્વાસ નાખીને થૂપ બેસી રહી. એને પોતાના જીવનનો પ્રસંગ યાદ આવ્યો. પોતાની દીકરી વામાને તે જાતી સરસી લઈને રસ્તા ઉપર નિઃસહાય એકલી ફેંકાઈ ગઈ હતી એ વાત એને યાદ આવી. એ કેવી બીષણુ નિરાધારતા હતી ! જાણે કોઈ બાળુ કિનારો દેખાતો નહોતો. આજે મુકિતની પણ એવી જ દશા હતી. એ ખ્યાલથી એનું અંતર કંપી ઊઠ્યું. એક ખોટી શંકાથી એના ધણીએ એને છોડી દીધી હતી તે વખતે એને ધણી ઉપર ગુસ્સો નહોતો ચડ્યો. ગમે તેવો પણ પોતાનો ધણી ને ! એ વખતે એણે પોતાના ધણીને ધિક્કાર્યો નહોતો; પોતાને જ એણે ધિક્કારી હતી. પરંતુ આજે મુકિતની અવસ્થા બેઠને એ ધરનીના બધા ધણી ઉપર હાડોહાડ સળગી ઊઠી.

લગન થયા પછી મુકિતની એના પિયેરથી કોઈએ ભાગ ખમ્પર લીધી નહોતી. મુકિતની સાવકી મા પોતાનો ગૃહસંસાર સારી પેઠે જમાવી બેઠી હતી. પોતાના ઊંચાંછોરાંથી એણે એનો મંસાર એટલો સભર ભરી દીધો હતો કે મુકિતને માટે ત્યાં આજુ માત્ર સ્થાન રહ્યું નહોતું. એ ઉપરાંત ગરીબનું ઘર. જેને બહાર કાઢી મૂકવામાં આવ્યું હોય તેને બોલાવીને પોતાના શેટલામાં ભાગ પાડવા દેવાની ઉદારતા

સાધુઓમાં પણ દુર્લભ હોય છે તો મુક્તિની સાવકી મા તો કાણુ બિચારી ?

આપના ઘર તરફ મુક્તિને કાંઈ ખેંચાણુ નહોતું. ત્યાં એનું પોતાનું કહી શકાય એવું કાંઈ નહોતું. એટલે વામાની માએ પિયેર જવાની વાત મુક્તિને કરી ત્યારે એણે જવાબ આપ્યો, “ ત્યાં મારું કાંઈ નથી, વામાની મા ? ”

મુક્તિ પાસે સંઘરેલો પાંચ પૈસો પણ નહોતો. ઘરેણું પણ નહોતાં. સૌભાગ્યસૂચક પિત્તળની બે ચૂડી હાથમાં હતી. વામાની માની જે આવક હતી એવામાં એનું પેટિયું માંડ નીકળતું. એટલે એની એકની આવક ઉપર બે જણનું નભે એમ નહોતું. વામાની મા મનમાં મનમાં બોલતી, “ મેં તો અનેક ઉપવાસ કર્યા છે. ઉપવાસ મને સદી ગયા છે. ” એ પોતે વચ્ચે વચ્ચે ઉપવાસ કરવા લાગી. મુક્તિ ખાવાનું પૂછતી ત્યારે એ કહેતી, “ આજે બહેન મારે ઉપવાસ છે. ” એ પછી મુક્તિએ જ્યારે જાણ્યું કે પંચાંગમાં જ્યારે વારતહેવારનો દિવસ નહોતો ત્યારે પણ વામાની મા ઉપવાસી રહેતી હતી ત્યારે તે ખૂબ વીમાસણમાં પડી ગઈ. એ કહેવા લાગી, “ તું જ્યારે આ રીતે ઉપવાસ કરે છે તો હું પણ તારી સાથે ઉપવાસ કરીશ. ”

વામાની મા એકદમ જીલ કરડી ગઈ, “ ઓ મા ! એવું તે થાય ! તું સધવા સ્ત્રી છે. મારે તો ઉપવાસ કરવાની જરૂર હોય છે. એનાથી શરીર સાગું રહે. ઘરડું માણસ. વધારે ખાવા જઈએ તો રોગ પેદા થાય. ”

વામાની માનું અન્નપાણી ખાવું પડે છે એ જોઈને મુક્તિ પોતાના ભાગ્યને ધિક્કારવા લાગી એટલે એણે કહ્યું કે મુક્તિને એ જે કંઈ આપતી હતી તે બ્રહ્માનું જ આપતી હતી—જમાઇ જ્યારે પાછો આવશે ત્યારે બ્યાજ સાથે બધુંએ પાછું લેશે.

પરંતુ એમની અવસ્થા બગડતી ચાલી. માત્ર પેટ ભરણીની જોગવાઈ કરવાની હોય તો તો માણસ ગમે તે રીતે એટલું મેળવી લે. પણ એકલું પેટ કંઈ થોડું ભરવાનું હોય છે ? પહેરવાનાં કપડાં વગેરેને મુક્તિ સીવીસાંધીને પોતાની લાજઆયરુ ઠાંકતી. પણ છેવટે એ પણ પહેરવા જેવાં ન રહ્યાં. ધરના ભાડાવાળો તગાદો કરતો હતો. મોદી આવીને આગલા લેણીની વસૂલાત માટે કંઈ કંઈ સંભળાવી જતો હતો. સંચાનું પાણી અપવિત્ર માનતો હોવાને કારણે મુક્તિનો ધણી એક માણસ પાસે ગંગાજળ મંગાવતો હતો. તે એક દિવસ માગણા પેટે ધરમાંથી ત્રાંબાનો ધડો ખેંચી ગયો. એ રીતે ચારે બાજુથી એને સંતાપ થવા લાગ્યો. નિકુંપાય, નિઃસહાય ગણીને કોઈ એના પ્રત્યે રહેમ બતાવતું નહોતું.

છેવટે બીજો કોઈ રસ્તો રહ્યો નહિ ત્યારે વામાની માએ એને એક દિવસ કહ્યું, “ એક કામ કરીશ મા ? મારી સાથે પાન વેચવા આવીશ ? ”

સવારે ઓફિસના ટાઈમે વામાની માની પાનની દુકાને ખૂબ જીડ જામતી. તે એકલી બધાને પાન બનાવી આપી શકતી નહોતી. ઉતાવળનો વખત. બાણુ લોકો એ ઘડી ગેલા રહીને પાન લે એવું બનતું નહિ. એટલે ઘણા પાન ખાનારા ચાટ્યા જતા. એટલે વામાની માના મનમાં થયું કે એ વખતે મુક્તિ આવીને એને મદદ કરે તો ઘણું સરળ થઈ જાય.

હૂંબતો માણસ તણખલું પણ પકડે. પાન વેચવાની વાત મુક્તિએ એવી અવસ્થામાં સ્વીકારી.

મોટા રસ્તાની ધાર ઉપર એક મોટા ઘરને નાનકડો વરંડો હતો. એના એક ખૂણામાં વામાની માની પાનની દુકાન હતી. દુકાનમાં કંઈ ભારે સરંજામ નહોતો. વામાની માની પડખે એક

જગા બનાવી મુક્તિ ત્યાં પાન વેચવા બેઠી. ફાટ્યાં તૂટ્યાં ને મેલાં થેલાં કપડાં પહેરી કપાળ સુધી ઘૂમટો તાણેલી મુક્તિપાન વેચવા લાગી.

રાજપથની વિશાળતામાં પોતે જાણે એક બિંદુ હોય એ રીતે સંક્રાન્તિને મુક્તિ બેસતી. પરંતુ તો પણ એ પાન વેચવા બેઠી એટલે અડખે પડખે ચાંચલ્યનું એક આંદોલન જાગ્યું. અનેકની ઉત્સુક આંખો એના ઉપર પડવા લાગી. ઑફિસના બાથરૂમો એની દુકાન આગળ એવી બીડ કરવા લાગ્યા કે એ બીડને જોવા વાસ્તે ખીજા લોકોની બીડ વધવા લાગી. મુક્તિના હાથનું પાન ખાવા માટે હુંસાતુરંસી થવા લાગી. પાન લીધા વગર કોઈ ખસતું નહિ. અને પોતાને પાન મળી ગયા પછી પોતાના સાથીદારને પાન મળે ત્યાં સુધી લોકો ઊભા રહેતા. એવું ચે બનતું કે સાથીદારની રાહ જોવામાં પોતાનું પાન ખલાસ થઈ જતું એટલે ખીજું પાન લેવાનું થતું. એમ કરવામાં સમય અને નાણાનો અપવ્યય થતો એની દરકાર બાથુ લોકોને નહોતી.

લોકોની આટલી બધી બીડને લીધે મુક્તિને ઘણો ક્ષોભ થતો પણ એ સમજી શકી નહિ કે એ બીડનું કારણ પોતે હતી. એ તો માનતી કે રોજ એવું જ થતું હશે.

દુકાન આગળ ઊભા રહીને ઘરાકો ઘણો શોર મચાવતા. મુક્તિના કાને એમની વાતચીત પડતી.

બીડ ખતમ થઈ ગઈ એટલે મુક્તિ અલસભાવે રસ્તા તરફ જોતી બેસી રહી કોઈ માણસ જતો હોય એના ઉપર એ પોતાની નજર ઠેરવતી ને એ દેખાતો બંધ થાય ત્યાં સુધી એની ચાલ સાથે પોતાની નજર દોડાવતી. એ અદૃશ્ય થાય એટલે ખીજા ઉપર નજર ચોંટાડે. એ રીતે એ એક પછી એક માણસોની હાર જોવા લાગી. રાત્રે ઊંઘમાં એની નજર સામે માણસોની કતારો દેખાવા લાગી.

રસ્તે જતા લોક એના તરફ ચાહી ચાહીને જોયા કરતા હતા એ વસ્તુ થોડા વખતમાં જ મુક્તિને સમજાઈ ગઈ. એક દિવસે કોઈ

એક માણસની સતૃષ્ણ દૃષ્ટિ મારફત એના મનમાં એ ખ્યાલ જાગત થયો ત્યારે એને લાગ્યું કે એના ઉપર પડતી માણસોની દૃષ્ટિને કોઈ અંત નહોતો. એ સ્તબ્ધ બની ગઈ.

જે માણસ મારફત એને આ લાન થયું તે માણસ એના સ્મરણ પટ ઉપર ક્રાંતરાઈ રહ્યો.

એની સાથે મુકિતની પહેલી નજર મળી તે સમો અપોરનો હતો. રસ્તા ઉપર અવરજવરની ધાંધળ ઓછી થઈ ગઈ હતી. મુકિતના મનમાં પણ એક પ્રકારનો અલસભાવ ધુમ્મસની માફક છપાઈ ગયો હતો. એ બેસીને ધીમે ધીમે પાન જોઈવતી હતી. એકા-એક બહાર નજર પડતાં એણે જોયું કે સામા ફૂટપાથ ઉપરથી કોઈની અનિમેષ દૃષ્ટિ એના મુખ ઉપર ચોંટી ગઈ હતી. શરમિંદી પડીને મુકિતએ પોતાની આંખ ઢાળી દીધી. થોડીવાર પછી અન્યમનસ્ક-ભાવે મુકિતએ ફરી પાછી બહાર નજર ફેંકી ત્યારે એણે જોયું કે પેલી નજર હજી પણ અનન્યભાવે એના પોતા તરફ ટીકી રહી હતી. એના મનમાં થવા લાગ્યું કે એ જ નજર કેટલે દૂરથી, કેટલા દિવસોને અંતે એની શોધમાં પંથપર્યાટન કરીને આજે એના હૃદયને તીરે આવી પહોંચી હતી.

ઓફિસના આણુઓ ન્યારે ભીડ જમાવતા ત્યારે નજર લેંચી કરવાનો મોકો મુકિતે નહોતો મળતો. ઉપર ઉપર એની નજર પડતી ત્યાં માણસોનો સમૂહ નજરે પડતો. નોખો પડીને કોઈ માણસ ખ્યાલમાં આવતો નહિ. પણ અપોરની શાંત પળોમાં ન્યારે પેલી નજર એના ઉપર ચોંટતી ત્યારે સકળ વિશ્વની એ એક માત્ર નજર હતી એમ એને લાગતું. રસ્તા ઉપર તે એટલા માણસો જોતી કે કોઈને યાદ રાખવાનું બનતું નહિ. પરંતુ પેલો એક માણસ સકળ જનસમૂહથી નોખો પડીને અપોરી વખતે એકલો આવીને બેઠો રહેતો એને એ શી રીતે બૂલી શકવાની હતી ? ખીજા બધાને હડસેલી

દધને તે મુક્તિના નિર્જન મનની ઉપર દિનપ્રતિદિન પોતાની છાયા પ્રસારવા લાગ્યો.

મુક્તિના અન્નપાણી ને લૂગડાંલત્તાની વ્યવસ્થા થવા લાગી એટલે વામાની મા ખૂબ રાજ થઈ. પણ મુક્તિને જોઈને મનમાં મનમાં એ બોલતી, “ આ રીતે કંઈ છોકરી ઘરભાંગી થઈ રહેશે ? ” કોઈ કોઈ વાર એને મનમાં ભારે ઉદ્વેગ થતો. એને થતું કદાચ એના કરમે જ છોકરીની આ દશા થઈ હતી. હતભાગી પોતે જ્યાં જ્યાં ગઈ અને જોતે આશ્રય આપ્યો એ બધા ભાંગી પરવાર્યાં હતાં ! મુક્તિનો ખ્યાલ કરતાં એની આંખ ભરાઈ જતી.

વામાની મા શાંત બેસી શકી નહિ. એ છાનીમાની મુક્તિના ધણીની શોધ કરાવવા લાગી. નકલચાંદ બાવાજીના જે પુરાણ શિષ્યો હતા તેમને ત્યાં જઈને અનેકવાર નાસીપાસ થયા પછી એક વાર એણે બાવાજીને પત્તો મેળવ્યો. એ પછી સહેજસાજ લખી વાંચી જાણતા એક માણસની ખૂબ કાકલૂદીને અંતે એક કાગળ લખાવીને બાવાજીને ઠેકાણે રવાના કર્યો, હવે તે જવાબની રાહ જોતી હતી.

મુક્તિનો મનનો માણસ મનમાં જ રહી ગયો. તે પોતાની કને આવીને કોઈ દિવસ વાત કરશે એવી કલ્પના પણ મુક્તિ કરી શકી નહિ.

એક દિવસ વામાની મા બજારમાં પાન ખરીદવા કે કોણ જાણે શું કરવા ગઈ હતી. મુક્તિ એકલી બેઠી હતી. પેલો એકાએક આવીને બોલ્યો, “ મુક્તિ ચાલ ! ”

‘કોણ’ કહેવું કરી મુક્તિએ સામે જોયું.

એના મનમાં પડ્યો પડ્યો, “ મુક્તિ ચાલ. ” એ અવાજ જાણે એણે સ્વપ્નમાં સાંભળ્યો હતો. એનો અવાજ સહજ સરળ પરિચિત અવાજના જેવો અવાજ હતો. સ્વપ્નમાં માણસ કેવો

અસહાય થઇ પડે છે !—સ્વપ્ન ઘટનાનો પ્રવાહ માણસને કોણ જાણે ક્યાં તાણી જતો હોય છે એનો હિસાબ રહેતો નથી. જગૃતાવસ્થામાં મુક્તિની દશા જાણે એવી થઈ પડી. ક્યાં જવું પડશે—શું કામ જવું પડશે—આ બધા પ્રશ્નના સંશયે એના મન ઉપર કશી અસર પહોંચાડી નહિ. એના કાન ઉપર તો માત્ર તે આહવાહનનો ધ્વનિ અથડાયો. એ ધ્વનિનો નશો એના મનના ઊંડાણમાં જઈ પહોંચ્યો. એના મનમાં થવા લાગ્યું કે એ ધ્વનિ, વામાની માને મોંએ સાંભળેલી પરીકથામાં આવતા રાજકુમારના કંઠના ધ્વનિ જેવો હતો. ‘રાજકુમારી, ચાલો !’ અનેક દિવસોના વિરહને અંતે, અનેક દુઃખોને અંતે, રાજપુત્રે તો આવીને અભાગિની રાજકન્યાને ખોલાવી લીધી હતી ! મુક્તિના મનઃ ચક્ષુ સમક્ષ ઝળાંઝળાં કરતો તે રાજપુત્ર અને તેનો રથ પુષ્પની કળીની માફક ફૂટી નીકળ્યા. એનું ધબકતું હૃદય તે રાજપુત્રના રથમાં જઈને ખેસી ગયું. મુક્તિ દુકાન છોડીને બહાર નીકળી આવી.

એ પછી નમતે પો’રે રાજપથની એક ધારે એકલી ઊભી ઊભી તે ચારે તરફ આકૂળ નેત્રે જોઈ રહી હતી તે વખતે એનો રાજપુત્ર કે એનો રથ ક્યાંયે નહોતા. એની દૃષ્ટિ સન્મુખ સૂર્યનો પ્રકાશ ઝગારા મારતો હતો. રાજપુત્રનું રૂપ ધરીને કોઈ માયાવી રાક્ષસે એને ભુલાવામાં નાખી હતી. એનું આખું અંગ બળ્યું બળ્યું થઈ રહ્યું.

વામાની મા એકલી દુકાનમાં ખેસીને કંઈ કંઈ વિચારે ચઢી ગઈ હતી. આજે એને મુક્તિના ધણીનો કાગળ મળ્યો હતો. એણે લખ્યું હતું, કે એને તીરથધરમ કરવાનું બહુ પરવડે એવું નહોતું રહ્યું. પણ હાથમાં નાણું નહોતું એટલે લીખ માગીને વાટખરચી ભેગી કરતો હતો. ટિકિટ ભેગાં નાણાં ભેગાં થશે એટલે ઘેર પાછો આવશે. વામાની મા ટિકિટના પૈસા કેટલા થતા હશે તે અને અહિંથી એ એકલી શકાય કે નહિ તેનો વિચાર કરતી ખેડી હતી. એવામાં

મુક્તિ આવી પહોંચી. એના તરફ જોઈને ઉત્કંઠિત ભાવે વામાની માએ પૂછ્યું, “ ક્યાં ગઈતી બેન ? ”

મુક્તિ એની ટગરટગર થતી આંખમાંથી અંગારા વેરતી ગરજ ગઈ, “ જમને ઘેર ! ”

વજ્રાઘાત થયો હોય એમ વામાની મા મુક્તિની આગ બળતી આંખો તરફ જોઈ રહી. મુક્તિના ઘણીનો કાગળ એના હાથમાંથી પડી ગયો.

એ વખતે કાઈ પાન ખરીદનાર ઘરાકે મોટે સાદે ઘાંટો પાઓ, “ એક પૈસાનું પાન. ”

મહિલાશ્વ ગંગોપાધ્યાય.

સુલોચનાની કથા

સાંજ પડી ગઈ છે. કલકત્તાની સૂકિયા સ્ટ્રીટમાં થઈને જઈ છું. દવાખાનું ખોલવામાં મોકુલું થઈ ગયું હોવાથી ઉતાવળે પગે જતો હતો. એવામાં એક રહેવાના મકાનના રવેશના થાંભલાના પડછાયાને જાંચે એક સ્ત્રીને જોઈને હું એકદમ ચમકી ઊભો રહી ગયો.

આ જાણે પેલી સુલોચનાની મા નહિ ? જો કે મેં એને ઘણાં વરસો થયાં જોઈ નહોતી છતાં જાણે પહેલાં જોવી જ દેખાતી હતી. પણ એ શું સંભવિત હતું કે આટલાં લાંબાં વરસો પછી સુલોચનાની મા જીવતી હોય અને તે પણ પાછી આ કલકત્તા શહેરમાં જ !

સહેજ મોટે સાદે મેં એને બોલાવી-સાંભળો છો કે ? સાંભળો છો કે ? જે વૃદ્ધાએ મારી હાંક સાંભળીને મારા તરફ પીક ફેરવીને જોયું તેણે જાણે પોતાને જ કોઈ ખૂબ મારતું હોય એમ સમજીને પાછું ફરી મારા તરફ જોયું ત્યારે આશ્ચર્યસહ મને ખાતરી થઈ કે

એ આઇ—સુલોચનાની મા—નજીક આવી. પહેલાં તો તે મને ઓળખી સકી નહિ, પછી ઓળખાણ આપી ત્યારે દાંત વિનાના મોં ઉપર હાસ્ય ફૂટી નીકળ્યું ને તે ‘ ઓ તું જદુ! આહા! કેટલા વંખને તને જોયો ? ’ એવું કંઈ બોલી.

મારાં ચર્મચક્ષુ આગળથી છવીસ સત્તાવીસ વરસના પરદાની સ્વપ્નગળ ખસી પડી. ગયા મહાયુદ્ધ પહેલાં કેટલાંક વરસ અગાઉનું કલકત્તા શહેર. થોડાની દ્રામો હમણા જ અંધ થઇ હતી. તે જમાનાની રૂપવતી આધુનિક છોકરીઓમાં મારી નજરે જે સર્વશ્રેષ્ઠ લાગતી અને જેને એ પછી થોડા સમયમાં જ જીવનના જનસમુદ્ધમાં ખોઇ નાખી હતી, તે કન્યાની આ મા હતી.

તે જમાનાની છોકરીઓની વાળ બાંધવાની અને કપડાં પહેરવાની ઢબજબ હાલના જમાનાથી જુદી હતી. પણ જે ખરેખાર સુંદરરૂપી હોય છે તેના શરીર પર ચાલ્ય તેવાં વસ્ત્રો, ચાલ્ય તેવી પહેરવેશની ઢબ કે ચાલ્ય તેવી ટાપટીપ શોભી ઊઠે છે. અને સુલોચના ધરાર સુંદર કન્યા હતી. એનો દીર્ઘ, કામળ, ચંપાવણોં સહેજ પીળ-ચટ્ટો ચૌવનદીપ્ત દેહ, લીંબુની ફાડ જેવી કાળી ભમર આંખો, લાંબા કાળા વાળની લોટો, સૌંદર્યભર્યા હાથ અને મુખ, કલકત્તાની શેરીઓમાં ભમતાં ભમતાં, કે આગ ખગીયાઓમાં એકલો ફરતાં કેટલીકી યે વાર મેં કદ્દપનાની આંખોએ નિહાળેલાં ! પ્રથમ ચૌવનના નશામાં કેટલીકી યે મેંધલી રાતે પહેલી ઝંઘ ઊડી ગયા પછી જેની મુખચળખી મનમાં મનમાં મૂર્તિમંત થતી તે સુલોચનાની વતનમાં પાછો ફર્યા પછી આજ કેટલાંક વરસોથી કાઇ ખબરઅંતર મળી નહોતી. ધીરે ધીરે તે વિસ્મૃતિના અધારામાં અલોપ થઇ ગઇ હતી. ખબર નહિ પડી આજે પુરાણા યુગની એ છોકરી ૧૯૩૦ ના કલકત્તામાં ક્યાંથી પાછી આવી તેની.

એ એક પ્રેમકથા છે. જો કે એ પ્રેમકથાનો નાયક હું નથી. માંડીને જ વાત કહેવી ઠીક છે. દરેક યુગમાં છોકરીઓ જે રીતે પ્રેમ કરતી, પ્રેમ કરીને દુઃખી થતી, મૂંગે મોઢે સહન કરતી, અમોઘની પેઠે કણકણ કરીને ચિંતાથી પોતાના દેહને જલાવી દેતી—આટલું રૂપસૌંદર્ય હોવા છતાં સુલોચના, છોકરીઓની એ પરપરાગત કમન-સીખીમાંથી છટકી શકી નહોતી એ હું જાણતો હતો.

જવા દઉં એ અધી વાત. ચાલુ વાત જ કહું.

સુલોચનાની મા ખૂબ વૃદ્ધ થઈ ગઈ હતી એ એને જોઈને જ હું સમજી ગયો હતો. પણ સુલોચનાની મા બીખ કેમ માગતી હતી ? સુલોચના ક્યાં ? કારણ કે એની મા તો ખરેખર બીખ માગતી જણાઈ. થાંભલાની બાજુમાં એસીને રસ્તે આવતા માણસો પાસે તે પાછ પૈસો માગતી હતી એ મેં નજરે જોયું હતું. પૂર્વપરિચિત હોવાનું સમજી લેવાથી વૃદ્ધા મારી પાસેથી બીખ માગતાં સંકાચાયેલી. એનો સંકાચભાવ દૂર કરવા માટે મેં કહ્યું, ‘અહિં આટલામાં જ ક્યાંક તમારું મકાન લાગે છે નહિ ? બજારમાં વસ્તુ ખરીદ કરવા નીકળ્યાં હતાં ? તબિયત બરાબર છે ને ?’

‘સારી ને ખરાબ બાબા ! તારી તો સારી છે ને ?’

એનો જવાબ સારો લાગ્યો નહિ એટલે જે વાત મારા મોંમાં તજે ઉપર થતી હતી તે પૂછી નાખી. વિચાર કરતાં લાગ્યું કે હમણું સુલોચનાની ઉંચર ચાલીસ એતાલીશ જેટલી થઈ હોવી જોઈ એ. એટલે એની વાત કાઢવામાં દોષ શો ? તે હવે કાંઈની લજ્જાપ્રણયિની તો નહિ જ રહી હોય.

તમારી દીકરી ક્યાં ?

‘તે જ તો કહું છું તને બાબા ? તે શું કંઈ હવે જીવતી છે ? તે હોય તો મારે આજે.....વૃદ્ધા રડી પડી.

હું આ જવાબ સાંભળવા માટે બિલકુલ તૈયાર નહોતો. મૂઢની માફક ખોલી ઊઠ્યો, હાથ !

બંને થોડીવાર ચૂપચાપ બેઠાં રહ્યાં. પછી હું જ ખોલ્યો, ‘હાલમાં ક્યાં રહો છો ?’

‘રસ્તા ઉપર—સરકારનો રસ્તો.’

હું બધું સમજી ગયો. વાત સાંભળીને ઘણું દુઃખ થયું. દુઃખ થયું પણ જરૂર તરફની મમતાને કારણે નહિ. જરૂરને થોડા પૈસા આપીને વિદાય કરવાના વિચારે હતો ત્યાં તે જ ખોલી ઊડીઃ “તમારો ભેટો થયો એ બહુ સાગું થયું ભાઈ. મારે માથે બધું ઓરાડી દઈને હતભાગી તો જતી રહી. એનો તો છૂટકારો થયો. પણ એના બે છોકરા—એક વરસ સોળનો ને બીજો ચૌદનો—એ બંનેનો ઉપાડો લેવામાં આ ઉંમરે મારી શી દુર્દશા થઈ હશે એ તો જરા વિચારી જુઓ. એક ઓરાડી રાખીને રહું છું—હમણાં જ ભાડું ન આપી શકવાને લીધે સોમવારે ઓરાડીમાંથી લાંકી કાઢવાનું કહે છે. એટલે જ કહું છું કે રોડ વગર બીજે ક્યાં જવાની છું ?”

“સુલોચના ક્યારે મરી ગઈ ?”

“ચૌદ વરસ થયાં. ખોળામાં છોકરો બે મહિનાનો હતો ત્યારથી એને ઊછેરો છે.”

એકાએક મને એક વાત યાદ આવી ગઈ. સુલોચનાને હું ફીક ઝાળખતો હતો પણ એના ધરકુટુંબની વાત મારે માટે એક રહસ્યવૃત્તાંત જેવી હતી. કેટલુંક સમજતો, કેટલુંક વળી સમજી શકતો નહોતો. એનું એક કારણ એ પણ હતું કે મારી ઉંમર તે વખતે ઓછી હતી. રૂપમતી સુલોચના મારી નજરે નારીત્વના ગહન રહસ્યના પ્રતીક સમાન લાંબા કાળથી રહી છે. એ રહસ્ય સ્ફોટ થવાનો

આ સુયોગ હતો. એની મા પાસેથી મારે મન અગ્નણી રહેલી એની રહસ્યકથા સાંભળવાની મારા મનમાં ભારે આતુરતા પેદા થઈ.

વૃદ્ધાને મેં કહ્યું; “તમે કાલે સાંજે પાંચ વાગે શ્રદ્ધાનંદ પાર્કમાં મારી રાહ જોતાં ઊભાં રહેજો. હું ત્યાં આવીશ. ઘરભાડાની સવડ પણ્ય કરતો આવીશ.”

વૃદ્ધાએ મારો કેડો છોડ્યો નહિ. એની ઓરડી જોવા મારે જવું પડ્યું. ઓરડી જોઈને મનમાં થયું કે એવા રહેઠાણમાં માણસ નહિ રહી શકે. ગાય બગદ રહે તો ય એમને અડચણ પડે. ખેડા ઘાટના મકાનમાં ભોંય તળીએ અંધારા ફૂવા જેવું ખોરડું. પેસવા નીકળવા માટે એક જ બારણું. બીજી બારી કે બારણું કશું જ નહિ. આ ભાદ્ર માસની ભેજવાળી સખત ગરમીમાં એ ઘરમાં રહેનારને થું થું હશે!

સુલોચનાના છોકરાઓ થોડી વાર પછી આવ્યા. બંને છોકરા ખૂબ સુંદર હતા. સુલોચનાનાં મોં આંખ બૂલાઈ ગયાં હતાં. આમને-પાસ કરીને નાંના છોકરાને-જોઈને સુલોચનાની રમ્ય સુંદર મૂર્તિ સ્પષ્ટ સ્વરૂપે મારા મન સમક્ષ ખડી થઈ. તપાસ કરતાં ખચર પડી કે એક, રામલીલાવાળાઓની ટોળીમાં કૃષ્ણને પાક લેતો હતો ને બીજો ગાવા બગ્ગવવાનું કરતો.

હાય અભાગી સુલોચના.....

તે જમાનાની શોખીન યુવતી, તે જમાનાની સ્માર્ટ અને અતિ આધુનિક છોકરી સુલોચનાની મા અને છોકરીનું આ ઘર કેવું હતું! એમાનો સરસામાન કેવો હતો! તૂટેલી કાથાની દોરડીવાળી પથારી, જે ત્રણ સાદડી અને કલાઈ ઊતરી ગયેલ એક ભાંગેલ લોટો, જે ત્રણ માટીનાં હાલ્લાં અને દોરી ઉપર ફાટલાતૂટલાં બેત્રણ લૂગડાં! એક ભાંગેલી પાટ હતી એના ઉપર અને છોકરા સૂઈ રહેતા અને

વૃદ્ધા સૂતી એક જૂની ચારપાઈ ઉપર. આવા ઘરમાં યે એને કાણુ રહેવા દે એમ હતું ? એમાંથી યે કહે છે કે ઘરવાળો એમને હાંકી કાઢવા માગતો હતો.

આ દર્દીકથા આગળ લંબાવું એના કરતાં સુલોચના કાણુ હતી અને મારે એની સાથે કંઈ જાનનો પરિચય હતો તે વાત જ કહું.

૨

૧૯૦૬ ની સાલમાં વતનની શાળામાંથી એન્ડ્રુસની પરીક્ષા પસાર કરીને હું કલકત્તા કોલેજમાં દાખલ થવા આગ્યો. અચ્ચુ ચૅટર્જી સ્ટ્રીટમાં અમારા ગામના વતની મારા મિત્રના પિતા કુટુંબ સાથે રહેતા હતા એમને ત્યાં હું રહેવા લાગ્યો. મારા મિત્રના મોટા ભાઈ બી. એ. માં હતા એમની મુલાકાતે પ્રકાશચંદ્ર અસુ નામના એમના એક મિત્ર અમારે ત્યાં વારંવાર આવતા જતા હતા. એ પ્રકાશબાબુ બહુ અદ્વલુત તરેહના માણસ હતા. બંગલગંતી દિલચાલમાં એમણે માથાડૂબ ભાગ લીધેલો ત્યારે પોલિસના હાથનો ભારે માર ખાઈને એમને ઇસ્પીતાલમાં અને જેલમાં રહેવું પડેલું. એમણે સ્વહસ્તે કાઢના ઉપર બોંબ ફેંક્યાનું મેં સાંભળ્યું નહોતું. પણ અલિપુર બોંબ ફેંસના મામલા દરમ્યાન પોલિસે થોડા દિવસ એમનો પીછો પકડ્યો હતો. શરીરે ખૂબ બલિષ્ઠ, દીર્ઘ ચહેરો, મોઢાના ભાવ ઉપર શુદ્ધિમત્તા અને મનનશીલતાની રેખા ખૂબ સ્પષ્ટ રીતે અંકાયેલી માલમ પડતી હતી. પ્રેસિડન્સી કોલેજના બી. એ. ના વર્ગની શિષ્યવૃત્તિ જીતનાર સ્કૉલર હતા-અને તે પણ મહા મેધાવિ સ્કૉલર.

અમે લોકો પ્રકાશદાને ખૂબ માન આપતા. તેઓ ઘેર આવે એટલે ઘરની છોકરીઓ પણ ખુશખુશાલ થઈ જતી. પ્રકાશદા માટે ફલાણું ખાવાનું બનાવવાનું, પ્રકાશદા માટે બનાવવાની ચા ક્યાં, ખુરશી ઉપર બિઠાવાનું ઓશીકું ક્યાં, વગેરેની ધમાલ મચી રહેતી.

મિની વળી પોતાનું ઊની કામ પ્રકાશદાને બતાવવા દોડે. પ્રકાશદાએ જાણે ઘર આખાને મંત્રમુગ્ધ કરી નાખ્યું હતું. પ્રકાશદાની વિરુદ્ધ ઘરમાં કોઈને હરફ ઉચ્ચારવાનો પણ અધિકાર નહોતો. બુલેચૂકે કોઈ કંઈ ખોલી પડે તો ઘર આખું એની સામે એકદમ મોરચો માંડે.

પ્રકાશદાની સાથે વચ્ચે વચ્ચે સતીશરાય નામનો કોઈ મિત્ર અમારે ત્યાં આવતો. મેડિકલ કોલેજનો લાણુનારો. મોટી મોટી આંખો ને સ્થાલમ ચહેરો. એ બધા ભારે સ્ફૂર્તિઆજ ને રમૂજ લોક હતા. ઘરમાં આવતાં આવતાંમાં ઘર આખું હાસ્ય, ગાયન અને વાતચીતથી ગળવી મૂકે. કોઈ કોઈ વાર વળી મારા મિત્રના મોટાભાઈના ઓરડાને અંદરથી બંધ કરીને ગંભીર મસલતો ચલાવે. તે વખતે આરીમાંથી ડોકિયું કરવાની પણ અમને મનાઈ હતી.

મારી કુતૂહળવૃત્તિ ન દબાવી શકવાથી એક દિવસ મેં શરદને પૂછ્યું: “ભાઈ, આ લોકો ઓરડામાં ભરાઈને શું બુસબુસ ચલાવે છે?”

શરદે છાનામાના જવાબ આપ્યો. “કોઈને કહીશ નહિ ભાઈ, એ બધા અરાજકવાદી-એનાર્કિસ્ટો છે.”

“તારા મોટા ભાઈ પણ?”

“હા, એ લોકોએ દાદાને એમના દળમાં દાખલ કર્યા છે.”

સાંભળીને મને મનમાં કુતૂહળ અને ઉત્તેજનાની લાગણી થઈ આવી. એનાર્કિસ્ટની સાથે એક ઘરમાં વસવાટ કરું છું એનો ખ્યાલ આવતાં બીક પણ લાગવા માંડી.

એ ઘરમાં એક દિવસ પહેલી જ વાર મેં સુલોચનાની માને જોઈ. મારા ઓરડામાં ખેસીને હું વાંચતો હતો. એવામાં કોઈ એક

પ્રૌદાએ અંદર ડોકિયું કરીને પૂછ્યું: “ પ્રકાશ અહિં ક્યારે આવ્યો હતો જાણે છે ? આજે આવવાની કંઈ એણે વાત કરી હતી ? ”

પૂછનાર સ્ત્રીનાં વસ્ત્રો સાદાં હતાં. ઉંમર પાંત્રીસ છત્રીસથી વધારે ન હોતી. શરીરનો વાન એકદમ ઊજળો એટલે ઉંમર થવા છતાં પણ એનો ચહેરો આકર્ષક ને નમેરો હતો. પ્રકાશબાણુ થોડી વારમાં આવવા જોઈએ એવું મેં એને કહ્યું એટલે એ મારા ઓરડામાં જ બેઠી. મને એણે પૂછ્યું, “ તમે શું કરો છો ? ”

“ કોલેજમાં પહેલા વરસમાં છું. ”

“ આ તમારું ઘર છે ? ”

“ મારા મિત્રનું ઘર છે. હું ય અહિં રહું છું. ઘરમાં જૈરાં છે. ચાલોને અંદર એમની પાસે. અહિં શું કામ બેસી રહેવું ? ”

આમ સુલોચનાની મા સાથે અમારા ઘરના સ્ત્રી વર્ગને પણ પરિચય થઈ ગયો. પરંતુ સુલોચનાની મા પ્રકાશદાની મુલાકાત લેવા શિવાય બીજે કોઈ પ્રસંગે અમારે ત્યાં અમને મળવા મૂકવા કદી આવતી નહિં. એ વસ્તુ મારા ધ્યાનમાં આવી. ઘરમાં સ્ત્રીવર્ગે પણ આ જાતની ચર્ચા કરવા માંડી હતી. એ બાઈ પ્રકાશદા પાસે પૈસા લેવા આવતી હતી એ વાત પણ પહોળી થઈ ગઈ. ધીમે ધીમે તે અમારી હાજરીમાં જ પ્રકાશદાને કહેતી, “ ઓ પ્રકાશ, બાબા, આ મહિને બીજા દશ રૂપિયા નહિ આપશો તો છોકરીની ચોપડીઓ ખરીદાશે નહિ, વર્ગમાં માસ્તર એને વદે. ચોપડી વગર નિશાળે જાય શી રીતે ? ”

મારા મિત્રને મેં એક દિવસ કહ્યું, “ એ બાઈને છોકરી છે એ વાત તો આટલા દિવસ સાંભળી નહિ ? એ લોકો પ્રકાશદાનાં કંઈ સંબંધી છે ? પ્રકાશદા એમને પૈસા શું કામ આપે છે ?

મિત્રે કહ્યું, “ એની એક છોડી અહિં નિશાળમાં ભણે છે એટલું હું જાણું છું. મેં સાંભળ્યું છે કે છોકરી સધવા છે પણ એના ધણીને ત્યાં જતી નથી. માદીકરી ક્યાંક ધર લઈને રહે છે. પ્રકાશદા અને સતીશદા બેઉ મળીને ખરચ આપે છે. મોટાભાઈ તે દિવસે માને આ બધી વાત કરતા હતા.

“ પણ પ્રકાશદા ને સતીશદા પૈસા આપે શું કરવા ? ”

“ એ લોકો એનાર્કિસ્ટો-અરાજકવાદીઓ ખરા ને ? દેશ અને દળની સેવા એમનું વ્રત હોય છે-ખાસ કરીને પ્રકાશદાનું. મોટાભાઈ કહે છે કે પ્રકાશદાને ઘેરથી જે પૈસા મળે છે એનો મોટો ભાગ એ લોકોને એઓ આપી દે છે. પોતે ધણીવાર મોટા-ભાઈ પાસે પૈસા ઉઠીતા માગવા આવે છે. પોતે એએક ટયુશનો પણ કરે છે. એ પૈસા પણ એ લોકોને એ આપી દે છે.

ધીમે ધીમે મને ખ્યાલ આવવા લાગ્યો કે પ્રૌઢા જુદે જુદે બહાને ને ખોટી યુક્તિઓ કરીને પ્રકાશજાણુ પાસે નાણાં કઢાવી જતી. અને બધી જ વખત છોકરીનું બકાનું ને એની એ કાકલૂદી. “ આજે મારી છોકરીને આ જોઈએ છે, આજે વળી અમુક જોઈએ છે. ” એમ ‘કંઈને કંઈ જોઈએ છે’ ની લપ લઈને પ્રકાશદાને ધૂતવા આવી જ હોય. પ્રકાશદા એ કલ્પતરુ જેવા. ‘ના’ બોલતાં કદી સાંભળ્યા નથી. પ્રૌઢા ઉપર હાડેહાડ ગુસ્સો ચઢ્યો. હું પ્રૌઢા કહું છું પણ સુલોચનાની મા તે કાળે પ્રૌઢા દેખાતી નહોતી.

કેટલીયે વાર હું વિચાર કરતો કે પ્રકાશદાને કહું કે એ તમને ઊકાં ભણાવીને વખતે કવખતે ધૂતી જાય છે. એમને આપો છો શું કામ ? પણ પ્રકાશદા મારે માટે બહુ શ્રદ્ધેય ને માનાર્હ વ્યક્તિ હતા. કોઈ દિવસ મેં ફાડીને એ વાત નહિં કરી શક્યો.

અહિં એકવાર સુલોચના એની મા સાથે આવી.

જોધને અવાક થઇ ગયો. અત્યંત સ્વરુપવાન હતી. ગામડા ગામમાંથી તાજુ જ આવેલી. એના જેવું સ્વરૂપ મેં કાઈ દિ' જોયું નહોતું. તે વખતે તેની ઉંમર સોળસ-તર વરસની હશે. પીઠ ઉપર લાંબા કેશનો ગુટકો હિંચોળા ખાતો હતો. એની આંખ પણ એવી જ જાદુભરી હતી. શરીરનો રંગ ઉજળો હતો તેવું જ એનું સ્વાસ્થ્ય પણ અદેખાઈ ઉપજાવે એટલું સરસ હતું. અનિન્ય સુંદર મુખશ્રી !

અમારા ઘરની કન્યાઓ સાથે સ્વાભાવિકપણે જ જાણે એની ગોઠિયાગીરી બંધાઈ ચૂકી. એ પછી તે વારંવાર આવતી જતી. પ્રકાશબાણુ આવવાના હોય એ અરસામાં જ એ મોટે ભાગે આવતી અને એમની જ સાથે મોટે ભાગે વાતચીત કરતી. પ્રકાશબાણુ ખુરશીમાં બેઠા હોય ત્યારે તે, ખુરશીને ટેક પાછળ બેસી રહેતી અને પ્રકાશબાણુ જ્યાં સુધી અમારા ઘરમાં હોય ત્યાં સુધીમાં એમનો સાથ છોડીને બીજા સાથે વાતચીત કરતી એ ભાગ્યેજ માલમ પડતી.

પ્રકાશબાણુ ચાલ્યા ગયા પછી એની અમારી સાથે ધિંગામસ્તી શરૂ થાય. એના મનમાં અમારી માણસ તરીકેની ગણતરી થે નહિ હોય. બેઠકખાનામાં બેઠો બેઠો હું વાંચતો હોઉં ને અચાનક પેલી આવી ચડે. હાથમાંથી એકદમ ચોપડી આંચકી લઈ રસ્તે પડી જાય. કોઇવાર વળી પાછળથી આવીને બંને હાથે આપણી આંખ દબાવી દે. કોઇકોઇ વાર ભૂતપરીની વાત સાંભળવાનો એને અભરખો થઇ આવે. ત્યારે વળી તેને માટે જક લઇને પજવે. બિલકુલ વાંચવા નહિ દે. વાંચવા દેવાનું તો હીક પણ રોજ નવાનવા તોફાન મસ્તીના તુફાની હું તો હેરાન પરેશાન થઈ જતો.

પરંતુ પ્રકાશબાણુ હોય ત્યારે સુલોચના બિલકુલ ડાહીડમરી લાગતી. તે વખતે એ જુદી જ મૂર્તિ બની જતી. ધીર, સ્થિર,

બહુ હસવું નહિ, બકબકાટ નહિ, જાણે ભારે લજ્જાળુ; આંખ મોંના ભાવ પણ વીડાયુક્ત.

પ્રકાશબાબુ સુલોચનાને 'સુ' કહીને બોલાવતા એટલે અમે પણ એ જ નામે એને બોલાવતા. એકવાર સુલોચનાએ વાંધો લીધો. શરદને એણે કહ્યું, "પ્રકાશદા જે બોલે એ તમે શા માટે બોલો છો ? મને એ નામથી બોલાવશો નહિ. મારા કાનને એ સાંતું નથી લાગતું." મને એ સાંભળી થણો ગુસ્સો ચઢ્યો. સુલોચનાની આવી આખા-બોલી વાત મને અસહ્ય લાગી. છોકરી બહુ અભિમાની ને ચાલ્યાજ હોય એવું મને લાગ્યું. ગુસ્સાના તોરમાં જ મેં એ એને કહી નાંખ્યું, "તો તું એ અમારી સાથે હળવા મળવા આવીશ નહિ."

● સુલોચના સાથે અમારે આવા ઝગડા રોજ ચાલ્યા કરતા. આનો અર્થ એમ નથી કે તે અમારે ત્યાં રોજ આવતી. મહિનામાં માંડ દશબાર દહાડે એ આવતી હશે. પ્રકાશદા અમારે ત્યાં જે દિવસે આવતા તે દિવસ સિવાય કોઈ દિ' સુલોચના અમારે ત્યાં આવશે એવો અમનો સ્વપ્ને ય ખ્યાલ આવતો નહોતો.

બીજી એક વાત મારા ધ્યાન ઉપર આવી. સતીશદા તરફ સુલોચના અણગમો બતાવતી હતી. જે કે મારો મિત્ર શરદ તો કહેતો હતો કે સુલોચનાનું ઘરભાડુ ને ઘરખર્ચ સતીશદા જ આપતો હતો. આમ છતાં સતીશદા સુલોચનાની આંખમાં કણીની માફક શાથી ખૂંચતો હતો તે મને સમજાતું નહોતું.

એક દિવસની વાત કહું. તે દિવસે સતીશદા અમારે ત્યાં આવ્યા પહેલાં જ સુલોચના એની મા સાથે અમારે ત્યાં આવી પહેાંચી હતી. સુલોચનાની મા સતીશ આવ્યો એટલે બોલી, "સતીશ, તું અમને દક્ષિણેશ્વર ફરવા લઈ જઈશ ભાઈ ?" સુલોચના પણ બોલી, "હાં, મામા, (સુલોચના સતીશને મામા કહીને બોલાવતી હતી.) ચાલો, હું ચે આવીશ."

સતીશદાને તો ગણે જીવતાં સ્વર્ગ મળી ગયું ! એના મેં ઉપરના લાવ જોતાં એવું જ જણાતું હતું. ખુશખુશાલ મેંએ સતીશ બોલ્યો, “ હા, હા, ચાલો. દક્ષિણેશ્વર થઈને આપણે બરાનગરમાં સ્વામી અવધુતાનદેનો આશ્રમ પણ જોઈ આવીશું—ગંગા કંઠે એ પણ એક જોવા જેવી સ્થળ છે. ”

સુલોચનાએ પણ કહ્યું; “ બહુ મજા પડશે મામા એક ગાડી બોલાવો. ” સતીશદા ગાડી લાવવા ગયો એવામાં પ્રકાશબાબુ આવી ચઢ્યા. પોતાની સાથે જવા માટે સુલોચનાએ એમને બહુ આગ્રહ કર્યો. એ પોતે જવા માટે કેમ તૈયાર ન થયા તેની મને ખબર નથી, પણ એને લીધે સુલોચનાએ પણ એની માને કહી દીધું કે પોતે પણ ક્યાંય જવાની નથી. માને જવું હોય તો ભલે એકલી જાય. એ વખતે સતીશદા ગાડી લઈને આવી પહોંચ્યા; પરંતુ કાર્યક્રમના રંગમાં ભંગ પડેલો જોઈને એમનો ઉત્સાહ ઓસરી ગયો. સુલોચનાને જવા માટે પ્રકાશબાબુએ ખૂબ આગ્રહ કર્યો; એટલું જ નહિ પણ છેવટે એ ગુસ્સે પણ થઈ ગયા, પણ કેમે કરી સુલોચના એકની બે ન થઈ. છેવટે બિચારા સતીશદાને સુલોચનાની માને લઈને જ મજા વગરની સહેલ કરવા જવું પડ્યું. અમારા ઘરની છોકરીઓમાંથી પણ કોઈ કોઈ સાથે ગઈ હતી તો ય સુલોચનાએ એમની સાથે જવા હા બોલી નહિ.

સુખદુઃખની આવી નાની મોટી ઘટનાઓથી ભરેલાં બે વરસ પસાર થઈ ગયાં અને છેવટે ૧૯૦૮ ની સાલમાં અમારો માણો વિખેરાઈ ગયો. મેં કોલેજની હોસ્ટેલમાં રહેવાનું રાખ્યું. સુલોચના સાથેનો સંબંધ કપાઈ ગયો. મારી વિદ્યાર્થી અવસ્થાના બાકીના કાળ દરમિયાન એક દિવસ પણ સુલોચના કે એની મા મારી નજરે પડી નહિ. સતીશબાબુને પણ મેં ક્યારેય જોયા નહિ. એમને ન જોવાનું કારણ પણ હતું. પોલિસના દબાણથી જ અમારો માણો વીંખાઈ ગયો હતો.

પ્રકાશદા સંબંધે એટલી માહિતી મળી કે મારા કૉલેજના ત્રીજા વરસમાં એઓ ગિલકુલ ભટકતા થઇ ગયા હતા. કોઈએ એમને એ પછી ક્યાંય જોયા નહોતા. લોકવાયકા મારફત ધણે વરસે એટલું જાણી શકાયું કે પૂર્વ અંગાળમાં ક્યાંક ‘સ્વદેવી ધાડ’ પાડવાના પ્રયત્નમાં પોલિસની ગોળી વાગતાં એઓ મરી ગયા હતા.

એ પછીનાં પાંચ છ વરસની વાત. કૉલેજ પૂરી કરીને હું કલકત્તાથી દૂર એક જગ્યાએ નોકરી કરતો હતો. હાવરા સ્ટેશનેથી એક રમને દિવસે ઊતરીને હું ઘર તરફ જતો હતો. તે જમાનામાં નોર્થ સિયાલદહ સ્ટેશન થયું નહોતું. નોર્થ સિયાલદહ સ્ટેશનના ઉતારુઓ માટે ભાડાની ગાડીઓનો અડો જમે છે ત્યાં તે વખતે ચા, શરબતવાળાની હોટેલો હતી. ત્યાં થઇને જતાં હું એકાદી હોટેલમાં શરબત પીવા એકો ત્યારે મારી સામે મેં જોયું કે એક છોકરા સાથે સુંદર વસ્ત્રોમાં સજ્જ થયેલી કોઈ રૂપસી રમણી શરબત પીતી હતી. છાનાછાના મેં એએકવાર એ રમણી તરફ નજર નાંખી-ઉંમર એની આવીસ તેવીસ માંડ હશે-આંખ જાણે એના ઉપરથી ખસવા જ નહિ કરે ! છોકરી અપૂર્વ રૂપસી હતી ! હું એકલો જ એના તરફ ટીકી રહ્યો નહોતો. મેં જોયું કે મારી જેમ આસપાસના બધા એના તરફ મીટી રહ્યા હતા.

અચાનક મને આશ્ચર્યચકિત કરી નાખતી તે છોકરી મારી સામે આવીને ખડી થઇ. હસતે મોઢે તે બોલી; “ અરે, જદુદા જાણે ! ” કહીને એણે નમીને મારી ચરણરજ લીધી. મને ઓળખતાં વાર ન લાગી. મેં એ કહ્યું; “ સુલોચના, નહિ ? અહિં ક્યાં છે ? હમણાં શું કરો છો ? ”

સુલોચનાએ મારા એકે પ્રશ્નનો જવાબ આપ્યા વિના એકદમ મને પૂછ્યું, “ પ્રકાશદાની કંઈ ખબર જાણ્યો છો ? ”

પ્રકાશદાના મરણના સમાચાર તે પહેલાં મને મળ્યા હતા પણ એ વાત મેં એને ન કરી.

સુલોચના મારે કેડો મૂકતી નહોતી. પહેલાંના અમારા પરિચિતોમાં અમુક કેમ છે, ફલાણા હાલ ક્યાં છે, શું કરે છે, અમારે દોસ્ત શરદ ક્યાં છે ને એનો મોટો ભાઈ વિનોદ શું કામધંધો કરે છે, એ લોકોનાં લગન થયાં છે કે નહિ એવા ઘણા ય પ્રશ્નો એ એક પછી એક પૂછવા લાગી. મારા હાથ ખેંચતી ખેંચતી એ કહેવા લાગી, “ ઘણા વખતે મળ્યા. નાસ્તોપાણી કરાવો જોઈ ? ચાલો, રાય મહાશયની હોટેલમાં. ”

તે ગત દિવસોની પેઠે પૂર્વવત્ જ નિઃસંકાય વ્યવહાર સુલોચનાનો. છોકરી હોવા છતાં છોકરાની માફક જ પ્રેક્ષ્ય હરવુંફરવું. આમ છતાં એણે પહેરેલી નીલરંગી રેશમી સાડી, ઊંચા પ્રકારનું બ્લાઉઝ, ગળામાં સોનાની સેર, હાથમાં સોનાની બંગડીઓ ને કાંડા ઘડિયાળ વગેરે જોતાં એમ લાગ્યું કે હવે એની દશા ફરી ગઈ હતી. સુલોચનાની શોખવૃત્તિ તરફ મારામાં રનેહ જાગ્યો. આવી રૂપાળી છોકરી શોખસાહેબી નહિ કરે, તેલ પાવડર નહિ વાપરે તો એ બધી ચીજો વાપરવાનું કેાણુ ? સુલોચનાના ચારુ દેહ ઉપર સાડી, બ્લાઉઝ અને બલંકાર આખાદ ઊડી નીકળતાં હતાં—જાણે સુલોચનાને શોભાવવાને બદલે એ એમને શોભાવતી હતી.

મેં કહ્યું, “ અરે છોડ ભાઈ છોડ. હાથ પકડીને ખેંચતાણુ મા કર. રાય મહાશયની હોટેલ શું લાગી, ચાલ દ્રામમાં ખેતી જ, તને કોલેજ સ્ટ્રીટને નાકે નેશનલ હોટેલમાં લઈ જાઉં. ” પણ સાથેના છોકરાએ વાંધો ઊઠાવ્યો; નહિ તો સુલોચના તો એકે પગે તૈયાર જ હતી!

ઘડિયાળમાં જોઈને ઊંકરો ખેલ્યો, “ ગાડીને હવે વાર નથી. હવે ક્યાં લાભી ? ચાલો, જઈએ.” ઊંકરો જાણે સુલોચના ઉપર અધિકાર ચલાવતો હોય એવું લાગ્યું; મને ગુસ્સો ચડ્યો. તું ક્યાંથી ઊતરી પડ્યો આપુ ? સુલોચનાને અમે નાનપણથી ઝોળખીએ છીએ. તું તો ત્યારે જન્મેલો પણ નહિ હોય. આજે આવી પહોંચ્યો સુલોચનાને ઘડિયાળ બતાવી ટાઈમ કહેવા માટે ! સુલોચના ખુબ સુશીલ ઊંકરી નહોતી એ અમારી માન્યતા પહેલેથી જ હતી. આજે એ માન્યતા વધારે મજબૂત થઈ. ખિચારા પ્રકાશદા ! ઊંકરીઓના સ્નેહનું એટલું જ તો મૂલ ! અને તેમાંયે સુલોચના જેવી ઊંકરીઓનું. અશ્રદ્ધાથી મારું મન ભરાઈ ગયું. સુલોચનાને લઈને ઊંકરો રેશન તરફ રવાના થઈ ગયો.

જતાં જતાં મારા તરફ ફરીને સુલોચના ખેલ્લી, “ દમદમા તરફ અમારું રહેકાણુ છે આજકાલ. તે તરફ એક દિવસ આવજો માએ ઘેર છે. ખિસ્કીટના કારખાનાની પાછળ નરેન પાલની વાડીમાં—”

કહેવાની જરૂર નથી કે દમદમામાં નરેશ પાલની વાડી શોધીને એ લોકોને મળવા જવાની સગવડ કે સમય મને મળ્યાં નહિ.

એકાદ વરસ પછી યુરોપીય યુદ્ધ શરૂ થવાને આગલે વરસે ૧૯૧૩ ની સાલમાં સાંજુકના હું એસ્પેનેડ રોડને નાકે દ્રામની રાહ જોતો ઊભો હતો. એક દ્રામ મારી સામે આવીને ઊભી રહી. અચાનક મારી નજર પડી કે દ્રામમાં પહેલા વર્ગની એકક ઉપર સુલોચના એકલી બેઠી હતી જરા ય વિચાર ક્યાં વિના હું તરત જ દ્રામ ઉપર ચઢી ગયો ને સુલોચના પાસે જઈને બેસી ગયો. પ્રથમ તો સુલોચના ચમકી ઊઠી. પછી મને ઝોળખ્યો એટલે ખૂબ રાજ થઈ. પછી કહ્યું, “ ચમકાવી મારી ? મને થયું એકદમ મારી પાસે ધક ફરને કાણુ બેસી ગયું ! લો, ખુબ સારુ થયું. કેટલાયે

દિવસથી મળાયું નહોતું. તે સિયાલદહ રોડેને મળેલી. ઊભા થાવ. પ્રણામ કરી લઉં. ”

વાત કરતાં કરતાં નાક આગળ દ્રામ આવી પહોંચી. સુલોચના બોલી, “ અહિં ઊતરો જલ્દી દા, છોકરા માટે થોડું ખરીદી લઉં. ” આશ્ચર્યચકિત આંખે હું એના તરફ તાકી રહ્યો હતો એ જોઇને સુલોચના શરમાઈ ગઈ ને કહ્યું; વરસેકથી મારા પતિ આવ્યા છે. હમણાં હું બે ઘેસા કમાઉં છું એટલે હવે બધાં આવશે. આજ દિન સુધી જીવતાંમૃત્યુની ખબર નહોતી કાઠી. ”

“ આજકાલ શું કરે છે ? ”

“ હમણા તો ઈસ્પતાલમાં નર્સપણું કરું છું. આટલા દિવસ નર્સની હોસ્ટેલમાં હતી—હવે મારા પતિ આવ્યા હોવાથી ઘર માંડીને રહું છું—વરસ અગાઉ તમે મને મળ્યા ત્યારથી હું એ રીતે રહું છું. ચાલો ને આજે, મારા દીકરાને તો જોઈ આવજો. ”

“ ના, આજ રહેવા દે. વળી કોઈ દિ’ વાત. ચાલ, આ પીવી છે સુલોચના ? ”

“ કહું છું સાંભળો. તમે છોકરાના મામા થાવ. જો જો, ખાલી હાથે તમારાથી છોકરાને રમાડવા નહિ અવાય. એને એકાદ હાર કેમ નહિ આપો ? ”

સુલોચનાની વાત સાંભળી મને રોસ ચઢી, હમ બીડાવીને ઘેસા લેવામાં સુલોચના એની માની માફક જ હોંશિમાર ચઇ ગયેલી લાગી. હું મામેા થાઉં તો ય આજકાલની બજારુ રીત પ્રમાણે તો રૂપિયો રોડો આપીને લોકો છોકરાનું મોંદિખુ કરી આવે. તો હું ક્યાંનો તે હાર આપી આવું ? મેં કહ્યું, “ હમણા તારે ત્યાં નહિ આવી શકું. બહો કામમાં છું. ”

દ્રમમાંથી કિતરીને અમે એક ગેસપત્નીના થાંભલા પાસે બિભાં રહ્યાં. ગેસપત્નીના અજવાળામાં સુલોચનાને જોઈને ખરેખર, હું મુગ્ધ થઈ ગયો. એના જેવી સુંદરીને લઈને કોઈ ચાની હોટેલમાં દાખલ થતાં પણ સંકોચ થાય. અને તેમાં ય એ ખ્યાલમાં રાખવું જોઈએ કે એ સમો ૧૯૧૩ ની સાલનો હતો. તે ટાણે સ્ત્રી ધોટે રસ્તે બહુ ફરાફર નહોતી કરતી. થયું પણ તેમ જ. હોટેલમાં લોકો એના સામું જ જોઈ રહ્યા. અને મૂંગી રહેવાનું તો સુલોચના જાણતી જ નહોતી. હું ખૂબ અકળાઈ ગયો.

મને એણે કહ્યું, “ ભાણેજ જોવા ય નહિ આવે. કે ? કંઈ આપવું પડે તેથી કે ? આપવું નથી એ કહેતાં શરમ આવે છે નહિ ? આવવું જ પડશે. જાઓ, હું આમંત્રણ આપું છું આવતે શનિવારે આવવાનું—એમની સાથે પણ યોગબાણુ કરાવી આપીશ. ”

સુલોચનાની બધી વાતો રહસ્યભરી હતી. આટલા દિ' એનો ઘણી ક્યાં છુપાઈ રહ્યો હતો, ને હવે ક્યાંથી આવીને હાજર થઈ ગયો ? એ પૂછવાની મને ઘણી ઇચ્છા થવા છતાં વાત મનમાં દબાવી રાખી. હું એ પણ જાણતો હતો કે સુલોચના જૂડી વાત કહે એવી નહોતી. પહેલાં પણ એને વિશે મેં એ જોયું હતું કે સાચું બોલવાથી એને નુકસાન થાય એવું હોય એવે પ્રસંગે પણ એ જૂઠું નહોતી બોલતી. એટલે એના પતિના ઉદ્દેશથી મને કોઈ પ્રકારની શંકા ગઈ નહિ.

આ વગેરે પતાવી લઈ હું એને ગાડીમાં મૂકવા ગયો. ગાડીના ડ્રામાં એકા પછી પોતાની ખાલી બેંચ તરફ લાથ લાંબો કરી તેણે મને કહ્યું, “ આવો એસો, જરૂર દા. ”

મેં કહ્યું, “ આજે નહિ સુલોચના. માફ કર. મારે ઘણું કામ છે. ”

ગર્વિત સ્વરે સુલોચના બોલી, ‘ના, રહેવા દીધું કામ હોય તો, મારી સાથે આવવું જ પડશે. તમારી સાથે કેટલી વાત કરવાની છે ? રસ્તા ઉપર મળ્યા એટલે વાત થઈ જતી હશે ? પહેલાંના દિવસોની વાત બીજા કોની સાથે કરીશ ?’

પછી અચાનક આગ્રહપૂર્વક એણે પૂછ્યું, ‘વારુ, પ્રકાશદાના કંઈ ખરખર જાણો છો ?’

મેં કહ્યું, ‘ના, શી ખર મને ?’ મનમાં મનમાં હું બોલ્યો, એ ખર જાણીને તને લાભે હવે શું થવાનો છે ?

‘જીવતા તો ચોક્કસ હશે, પણ પોલિસની બીકથી સંતાઈ રહ્યા હશે એમ લાગે છે. એમની વાત કહે એવો તમારા સિવાય બીજો કોણ છે કહો જો ?’

‘કેમ, સતીશ દા ક્યાં ગયો ?’

‘મામા ? મામા તો વિવાહ કરીને દેશમાં સરસ દુનિયાદારી સંસારી થઈ ગયા છે. એમના જેવો માણસ બીજું વધારે શું કરવાનો હતો ? બધા કંઈ પ્રકાશદા જેવા દીકા શું ?’

ગાડી ઊપડવાનો ઘંટ બજ્યો. આશ્ચર્ય પામતી હેય તેમ સુલોચના બોલી, ‘ખરેખર, નહિ આવવાના કેમ જદુ દા ? ચાલો આવો. ’

કહીને એ મારો હાથ ઝાલવા ગઈ.

પણ મારું જવાનું ન બન્યું. કારણ કે મારે એ રાતે જ મારી કામગીરી ઉપર પહોંચવાનું હતું. સુલોચના સાથે જતાં ગાડી ચૂકાય એમ હતું. ત્યારે મને શી ખર કે સુલોચનાને મારું એ છેલ્લું મળવાનું હતું ! સત્તર અદાર વરસ અગાઉની એ વાત બધી.

૪

સુલોચનાની મા પાર્કમાં આવી.

તેને ઘરભાડાના રૂપિયા આપીને મેં કહ્યું, ‘ હવે કહો, તે તમારી વાત ? તમારું ધણું હું જાણતો નથી. જે જાણું છું તે પણ આછું પાતળું. બધું માંડીને કહો ? ’

વખત થઇ ગયો હતો. પાર્કમાં છોકરાં હીંચકે ઝોલા ખાતાં હતાં, કચ્ચાચ્ચ કરતાં હતાં, ચણા મમરા ખરીફતાં હતાં.

સુલોચનાની મા પાસેથી જે વાત મેં તે દિવસે જાણી તે જેવી કરુણ હતી તેવી જ જીવંતની ગંભીર અનુભૂતિની બાજુએથી જોઇએ તો અપૂર્વ હતી.

સુલોચનાની મા પોતાની દીકરી સાથે નાની ઉંમરમાં વિધવા થઇ ગઇ હતી. એમનું વતન બર્ફવાન જીલ્લામાં. સુલોચનાની આઠ વર્ષની ઉંમરે નજીકના કોઈ ગામમાં એના વિવાહ કરવામાં આવેલા. અને ધણીની ઉંમર ત્યારે ત્રીસ બત્રીસની વરસની. ધણીનો દેખાવ સારો નહોતો. એ કારણે નાની છોકરી એની પાસે જવા તૈયાર નહોતી. ધણી એનો હતો મૂર્ખ અને ગમાર, આઠ દસ વરસની સ્ત્રી કાબૂમાં નહોતી રહેતી એટલે એણે એના ઉપર માર વગેરેના અત્યાચાર કરવા માંડ્યા. પરીણામે એની મા વતનની જમીન, ઘર વગેરે વેચી સાટીને દીકરીને હાથ ઝાલી કલકત્તાના બજારમાં આવીને બેસી રહી. સુલોચના ત્યારે દસ વરસની. માનો ખ્યાલ હતો દીકરીને બાણાવી ગણાવી રણતી કમાતી કરવાનો.

પરંતુ તે જમાનામાં છોકરીઓને બાણાવનાર ગણાવનાર કે સ્વતંત્રપણે છોકરીઓ પોતાની જીવિકા ઉપાર્જન કરે એવું શિક્ષણ આપનાર તરફ સમાજ સારી નજરે જોતો ન હતો. દીકરીને લઇને મા ધણી જગોએ રવડી વળી. હાથમાં પાંચ પૈસાનો જીવ હશે તે સાફ

થઈ ગયો, પણ કોઈ સગવડ મળી નહિ. બીજી બાજુ માને બીજી પણ ઉપાધિ હતી. છોકરી ભારે દેખાવડી. દશ વરસનો હતો તોય તેર ચૌદ વરસની ભરાઉ કાઠાની લાગતી-ફુપ્ટ લોકાની નજર છોકરી ઉપર પડી.

એક દિવસ સાંજને સમે ઘેર આવી માએ દીકરીને કહ્યું, ‘ ચાલ, આજે ગંગામાં જઈને માદીકરી ડૂબી મરીએ, અહિં કોઈ ધારઆધાર છે નહિ. માન રક્ષા થઈ શકતી નથી. ગરીબનું કોઈ ખેલી નથી. ’

છોકરી તરત તૈયાર થઈ !

રાતે નવ વાગે દીકરીએ માને પૂછ્યું, ‘ આપણે ક્યારે ડૂબી મરીશું મા ? ચાલ, અન્નપૂર્ણાને ઘાટે જઈએ. ’ મા ખેલી, ‘ હમણા એ ઘાટે ધણું માણસો હશે. થોડી વારે જઈશું. ’

રાતે દશને સુમારે બાગબગરના અન્નપૂર્ણાના ઓવારાનાં પગથિયાં ઊતરતાં ઊતરતાં ધીમે સૂરે મા દીકરીને પૂછે છે, ‘ કેમ રે, જવાશે ને ? ખોલ અગાઉથી, ડૂબાશે કે ? ’

છોકરીને જરા ય ભય નહોતો. એણે મક્કમપણે જવાબ આપ્યો, ‘ તું સાથે હશે એટલે બરાબર ડૂબાશે. ’

બરાબર એજ વખતે યામિની ઘોષ નામનો કોઈ જુવાન, ઓફિસનો કારકૂન, ઘાટની નજીકમાં જ બાજુએ ખેતીને હવા ખાતો હતો. એણે આવીને પૂછ્યું, ‘ આપ લોકા આટલી મોડી રાતે અહિં કેમ આવ્યાં છો ? અહિં શું કામ આવ્યાં છો ? પાણી તરફ કેમ જાવ છો ? આપનું ઘર ક્યાં છે ? ’

યામિની ઘોષના ઉતાવળા સવાલોથી ગભરાઈ ગયેલી નાની સુલોચના રડી પડી. માએ માંડીને બધી વાત કરી એટલે યામિની એમને તે રાતે પોતાને ઘેર લઈ ગયો.

પંદરેક દિવસ ત્યાં માદીકરીના મઝેથી પસાર થઇ ગયા. યામિની ધણે ભલે માણસ હતો, પણ યામિનીને મોઢે એ લોકોની વાત સાંભળીને એનો એક મિત્ર એમને જોવા સારુ આવ્યો એ આવ્યો. ઘરમાંથી પછી નીકળે જ શું કામ ? એનું આવવું નિત્યનૈમિત્તિક કર્મ જેવું થઇ પડ્યું. સુલોચના પણ બધાંની નજર આગળ બહાર હરતી ફરતી હતી. તે વખતે તો તે નાની બાળકી હતી !

એક દિવસ સુલોચનાએ એની માને કહ્યું, ‘ પેલો અહિં આવે છે તે માણસ સારો નથી લાગતો—મને ધરેણુનો દાખડો બતાવીને લલચાવે છે કે મારી સાથે આવીશ ? તને એ ધરેણું આપીશ—હું એની સામે હવે બેઠી રહેનાર નથી.

માએ કહ્યું, ‘ હતભાગી છોડી, તું ય ત્યારે બધાની નજર આગળ શું કામ રવડતી ફરે છે ? ઘરમાં જ બેસી રહે. જેની તેની પાસે જખશ નહિ. આપણે ગરીબ માણસ, આપણને કેટલું દુઃખ છે તે તું બાણે છે ? ’

યામિનીને બીજે એક સતીશ રાય કરીને દોસ્ત હતો. માદીકરીને દુઃખી માણસો બાણીને સતીશ એમને પોતાને ઘેર લઇ ગયો ખરો પણ ત્યાંય ગોલમાલ થઇ પડી. સતીશ પોતે જ સુલોચના પાછળ ઘેલો થઈ ગયો. એટલું જ નહિ પણ સુલોચના વિવાહિત હતી એમ બાણીતી હોવા છતાં સતીશની માએ છોકરા સાથે સુલોચનાને પરણાવવાનું સુલોચનાની માને કહ્યું. પેલી રાજી થઈ ગઈ. પણ સુલોચનાએ એને ધમકાવી કાઢી. માને એણે કહ્યું, ‘ છોકરીના વિવાહ કેટલીવાર થાય ? તારું મગજ ખરાબ થઈ ગયું છે. મને તારે હવે આગળ બાણાવવા કરવાનું નથી. તું મને મારે સાસરે પહોંચાડી દે. ત્યાં મરું કે જીવું. બહુ થયું હવે—’

ત્યાં એક દિવસ પ્રકાશદા આવી પહોંચ્યા.

પ્રકાશદા સતીશના મિત્ર અને છાત્રમંડળમાં જાણીતા સ્વદેશવાદી હતા. પોલિસની મહેરબાનીથી એમની એનાર્કિસ્ટ-ત્રાસવાદી તરીકેની ખ્યાતિ પણ જામી હતો. પ્રકાશદાએ સુલોચનાની સઘળી આપવીતી જાણી લીધી અને એમના જ પ્રયત્નથી સુલોચના શાળામાં દાખલ થઈ. પ્રકાશદા કોઈ કોઈ વાર એના અભ્યાસની માહિતી જાણવા આવતા.

આ જાજુ સતીશ ભારે અધીરો થઈ ખેડો. એક જ ઘરમાં રહેવાનું, લગવામગવાનું. એક જ ઘરમાં એટલે એકબીજાની નજરે ન ચઢે એમ તો અને નહિ. સતીશ સુલોચનાને અનેક તરફની કીમતી વસ્તુઓ લાવી આપતો. સાજુ, અત્તર સારાં કપડાં વગેરે. સુલોચના સતીશને કહેતી, ‘મામા આ અધું શું કામ લાવી આપો છો? તમે ભારે સ્વાર્થી લાગો છો. એ અધું હું લેવાની નથી.’

માને તે કહેતી, ‘આ ઉંમરે મેં ઘણા પુરુષો એઈ કાઢ્યા. પ્રકાશદાના જેવો સાધુચરિત લજી સુધી કોઈ નજરે ચઢ્યો નથી. એઓ કોઈ જુદીજ કાઠિના માણસ છે. એ માણસ નથી, દેવ છે.’

સતીશ એને કીમતી કપડાં આપતો. એકવાર પૂનના તહેવારમાં ખનારસી સાડી પણ આપી. પણ પ્રકાશદાએ એને જાડા સૂતરની સ્વદેશી સાડી આપી. પ્રકાશદાની આપેલી એ ખરચયડી સાડી પહેરીને સુલોચના કેટલી દરખાતી? પ્રકાશદાની આપેલી જાડી સાડી પહેરીને એ રોજ નિશાળે જતી.

એક દિવસે એણે પ્રકાશદાને સતીશની અધી વર્તણૂક ખુદલી રીતે કહી સંભળાવી. પ્રકાશદાએ કહ્યું, ‘તો અહિં તમારા લોકનું રહેવું યોગ્ય નથી. ‘અહિં રહેવાથી તારું ભણવાનું અગડશે. બીજે જામીને રહો. તમારા ખરચખૂટણની હું વ્યવસ્થા કરી દઈશ.’

સુલોચનાનો દૂરનો કાઠ ઝનેવી કલકત્તામાં પરિવાર સાથે રહેતો હતો. સુલોચના એના માળામાં જઈ ને રહેવા લાગી. જતી વખતે સતીશની આપેલી સાડી વગેરે એ એને ત્યાં જ મૂકતી ગઈ અને પ્રકાશદાની ખરબચડી સાડી પહેરીને નવા મકાનમાં 'ગઈ. આને કારણે સતીશને ભારે અપમાન થયા જેવું લાગ્યું અને કેટલાયે દિવસો સુધી પ્રકાશદાને સુદ્ધાં મળવામૂકવાનું એણે છોડી દીધું. માએ દીકરીને કહ્યું, 'કેમ સતીશદાને આટલો ઝઘો અડાવી આવી? એને દુઃખ દીધા જેવું નહિ થાય?'

સુલોચના બોલી, 'અડાવી નહિ આવીએ ત્યાં સુધી સતીશ મામાને લાન આવે એમ નથી મા. તું જોતી નથી મારી પાછળ એ કેવો પાગલ થઈ પડ્યો છે? એની આપેલી ચીજોને હવે હું અડનાર નથી.'

એ પછી યે સતીશ તો એમને નવે ઠેકાણે આવજા કરતો. વસ્તુઓ આપવાનું પણ ચૂકતો નહિ. સુલોચના કહેતી, 'મામા, ફરી કેમ અહિં આવ્યા છો? તમે ભારે સ્વાર્થી' લાગો છો. તમારો સ્વાર્થ સાધવા માટે આ બધું કરો છો એટલે મને સારું લાગતું નથી. પ્રકાશદા જુઓ ને?'

એક દિવસે સતીશે સુલોચનાને કહ્યું, અચ્છા, હું શું કરું તો તું ખુશી થાય સુલોચના? બોલ, હું તે પ્રમાણે જ કરીશ.'

સુલોચનાએ કહ્યું, 'તમે લગન કરી નાખો મામા. એટલે મને ખૂબ આનંદ થશે. મને રાજી કરવા જ જો તમે માગતા હો તો 'કાઈ સારી કન્યા શોધી કાઢીને એની સાથે વિવાહ કરી લો એકદમ.'

એમને નવં ઠેકાણે પ્રકાશદા બહુ આવતાજતા નહિ. ત્યાં બહુ જતા નહિ તેથી જ તેઓ અમારે ત્યાં આવવાના હોય ત્યારે સુલોચના એની મા સાથે ત્યાં આવતી.

એ વખતે અલિપુર ખોળકેસ શરૂ થયો. શી રીતે પ્રકાશદા એમાં સ'ડોવાયા તે સુલોચનાની મા મને બરાબર કહી શકી નહિ. સુલોચના એમના વિના ખૂબ તરફડવા લાગી એટલે એક દિવસ એની મા પ્રકાશદાના સમાચાર જાણવા કોલેજમાં સુધ્ધાં તપાસ કરી આવી. કોલેજમાં પણ એઓ ઘણા વખતથી આવ્યા નહોતા.

એ મહિના પછી હાંડી ભરીને રસગુલ્લાં વર્ધને પ્રકાશદા એમને ત્યાં હાજર થયા. ખબર મળતાં જ સુલોચના દોડતી બહાર આવી લાગી. 'ક્યા ગયા હતા પ્રકાશદા આટલા દિ? તમારું મોં કેમ સુકાઈ ગયું છે પ્રકાશદા?'

'એ વાત મા પૂછીશ સૂ? એ સિવાય મારું અર્ધિં આ છેલ્લીવારકું આવવાનું. હું સ્વદેશી મંડળનો સભાસદ છું. પોલિસ પડખાયાની માફક મારી કેડે લાગી છે. હવે કદાચ હું નહિ આવી શકું. જતી વખતે એક વાત પૂછી જાઉં સૂ? એમે અને કે આપણું આ મળવાનું છેલ્લું જ હશે. તું મને કદી ભૂલી તો નહિ જાય કે સૂ? બોલ, મેન મારી?'

'તમે મને બહુ જ ગમે છે મોટાભાઈ. જો મારે ઘણી ન હોત તો તમારી હજીયે વધુ નિકટ આવી હત. તમારા ચરણ પકડીને કહું છું કે તો તો તમારા આ આપત્તિને ટાળે તમારી સાથે ચાલી નીકળત-તમને એકલા નહિ જવા દેત-'

કહીને તે રોષ પડી.

સુલોચનાની માએ કહ્યું, 'દીકરી મારી કોઈ દિ' રોષ નથી. આ કેટલે વખતે રોષ હશે!'

જતી વખતે પ્રકાશદા પાસેની વચન લીધું કે પોલિસ ખટલામાંથી પરવારી જતાં પોતે સૌથી પહેલા અર્ધિં આવીને સુલોચનાને

સીધા મળી જાય. પણ પ્રકાશના તો ગયા તે ગયા; કદી પાછા આવ્યા નહિ.’

મેં કહ્યું, ‘એ પછી આપ લોકોનું શું થયું?’

‘એ પછી પ્રકાશ તો ચાલી ગયો. સાંભળો ત્યારે પૂરી વાત. તમને સાચી યે કદાચ નહિ લાગે. આ કલકત્તા શહેરમાં એ અભાગી છોકરીનું આગ જેવું રૂપ લઇને વસવામાં શું દુઃખ પડ્યું છે! એને જોઈ તો હતી ને?’

જોઈ હતી જ તો વળી! ફરીવાર વીસપાંચ વરસે શ્રદ્ધાનંદ પાર્કમાં બપોરના ઝળહળતા પ્રકાશમાં અપૂર્વ સુંદર કિશોરીમૂર્તિ સુલોચના મારાં મનઃચક્ષુ સમિય આવીને ખડી થઈ ગઈ. એની એ ચક્રવર્તી થતી તેજની આંખો, ઘનઘન કેશરાશિ, વાત કરવાનો એ ગદુછ લટકો, ગુલાબી લાસ્ય, અને સૌથી વધારે એવી એની અનિઘ સુંદર મુખશ્રી.....

તે વખતે સુલોચનાને ઝોળખી શક્યો નહિ. પરિચયને અભાવે તે વખતે સુલોચનાને હું ચારિત્ર્યહીન, ઉચ્છ્રંખલ પ્રકૃતિની છોકરી સજ્જતો હતો—હું જ નહિ પણ અમારા તે વખતના ઘરનો સ્ત્રી સમુદાય પણ આ અભિપ્રાય જ ધરાવતો હતો. હું મનમાં મનમાં પરલોકગત સુલોચનાની માફી માગવા લાગ્યો.

સુલોચનાની મા ખેલી, ‘છોડી રાજ રહી—પ્રકાશ ગયા પછી. ખારી ખેલીને રસ્તા તરફ, ગળે એની રાધ જોતી હોય એમ જોઈ રહેતી. સતીશને તો એ જોઈ જ શકતી નહોતી. ખીજી બાજુ જે ઘરમાં અમે વસતાં હતાં તે ઘરના માલિકે અમે ભાડુ આપી નહિ શક્યાં એટલે રાખવાની ના પાડી. એ ઘર છોડીને કાલીઘાટે જઈ એક નાની ખેલી ભાડે લીધી. એક દિવસ ત્યાં કોક રાખના મેનેજરે દશ લગ્નરૂપિયાની લાલચ આપી. છોકરીનું શરીર સોને

મદી દેવાની વાત કરી. છોકરી ખોલી, ‘મા વાળ અધા મારા કાપી નાખું. નહિ તો હવે સહન થશે નહિ.’ હું ઘરમાં નહોતી ત્યારે ગુંડાની એક ટોળકીએ ઘર ઘેરી લીધું. તમને વાત બનાવટી લાગશે. પણ એ કાલીઘાટના ઘરને ઘેરી વળ્યા. અંગ્રેજી રાજના અમલમાં પણ. છોકરીએ માથાના વાળમાં કેરેસીન છાંટ્યું. દિવાસળી સળગાવતી હતી ત્યાં હું જઈ પહોંચી. રાડારાડ કરી મૂકી. લોકો ભેગા થઈ ગયા અને ગુંડાની ટોળી નાસી છૂટી.

મેં પૂછ્યું, ‘સતીશદા તમારે ત્યાં નહોતો આવતો ?’

‘આવતો ખરો. છોકરીથી જાનોમાનો મારા હાથમાં રૂપિયા મૂકા જતો. છોડી પણ એની સાથે બહુ નિબુર વર્તણૂક ચલાવતી હતી. મોટેથી એક સારો ટસબુન પણ એને માટે નહોતી કાઢતી. એ જો ચિટ્ટી લખતો તો શરૂશરૂમાં તો એ લીટી જવાબ લખતી પણ પાછળથી તો તે યે અંધ કર્યું. મને કહેતી, ‘નહિ મા, એને અહિં આવવા નહિ દેતી. એ મારી પાછળ લાગ્યો છે-દિવાનો થઈને. કૂતરાંની પેડ આપણે એના પૈસા શું કામ ખાવા જોઈએ ? એ આપણો કેડો મૂક્યા વિના વિવાહ કરવાનો નથી.’

‘એવામાં મહોલ્લાના એક ભલા દાકતરે પોતે ખૂબ મહેનત કરીને સુલોચનાની મેડિકલ કોલેજમાં નર્સનો અભ્યાસક્રમ શીખવા માટે ભરતી કરાવી. પાસ થયા પછી એણે પેલા દાકતરના દવાખાનામાં જ કામ શરૂ કર્યું. થોડા દિવસ બાદ મારી પાસે આવીને એણે કહ્યું, ‘મા, આ દુનિયામાં અધા એક જાતના જ છે. ત્યાં હવે મારાથી કામ થઈ શકશે નહિ. છોડી દઈને આવતી રહી છું.’”

એ મહિના પછી ડેમ્પબેલ હસ્પિટાલમાં કામ મળ્યું. મા હસ્પિટાલના દરવાજેથી રાતે અગિયાર વાગે છોકરીને સંગાથે ઘેર તેડી જતી. ત્યાં પણ ઘણી હાડમારી વેડવી પડી. હસ્પિટાલની નર્સ

મુલોચનાના સ્વરૂપની મહેક ત્યાં પણ ચોમેર પ્રસરી ગઈ. છાત્ર-મંડળમાં તો તે પ્રલોભનનું પાત્ર થઈ પડી. રોજ એને ફેટલી લાલ-ચોથી સાવધાન રહીને કામ કરવું પડતું ! ગુંડાના લાથમાં જતી એ ફેટલી વાર બચી ગયેલી ! એક દિવસ એણે એની માને કહ્યું, ' પ્રકાશદા પાછા આવીને આ જોશે તો એમને સારું નહિ લાગે. એ જોઈને નારાજ થાય એવું કામ હું કદી કરવાની નથી. તું એક ચોરડી રાખીને રહે. હું ઇસ્પીતાલમાં હોસ્પેલમાં રહીશ. '

એ પ્રમાણે જ થયું. હોસ્પેલમાં એ માણસો જ એની મુલાકાત લઈ શકે એવો પ્રબંધ થયો. એક એનો ધણી અને બીજો પ્રકાશદા. એને આશા હતી કે પ્રકાશદા અચાનક એક દિ' આવી ચડશે.

મેં એની માને પૂછ્યું, ' ડીક પણ એ પછી કોઈ વારે પ્રકાશદાનો કાગળપત્ર આવ્યો તો ? '

ડોશીએ દીર્ઘ નિશ્વાસ નાખી કહ્યું, ' કદી નહિ. ઝાંડી પ્રકાશદાનું નામ સાંભળતાં ગાંડીથેલી થઈ જતી. એ તો માન્યા જ કરતી કે પ્રકાશ એક દિવસ આવશે જ. મને ફેટલી વાર એણે એ વિશે કહ્યું હતું ? પ્રકાશ જોઈને રાજ થશે એ હેતુથી તો એણે એનો ધણી આવ્યા પછી અતિથિગૃહ શરૂ કર્યું હતું. '

સાંભળીને હું નવાઈ પામી ગયો. ' અતિથિગૃહ ! એ કેવી જાતનું ? '

' ઝાંડીનો એક પ્રકારનો તરંગ ! હોસ્પેલમાં એણે વાલી તરીકે પ્રકાશનું નામ લખાવ્યું. બીજા બાજુ પ્રકાશને ખુશી કરવા માટે અતિથિગૃહ ઉઘાડ્યું ! પ્રકાશ તો તે વખતે મરીને પ્રેત થઈ ગયો હતો. '

' એના ધણીને એ ખોલાવી લાવી ખરી ત્યારે ? '

‘અમે બોલાવ્યો નહોતો ભાઈ, કેમપણે ધરપીતાલમાં એના સસરાના ગામમાંથી એક દરદી આવ્યો હતો. તેણે જઈને એને સાસરે ખર્ચ કરી. એનો ધણી આવી પહોંચ્યો. આવીને મારી માગી. અમે એને જગા કરી આપી. એમ માનીને કે ધણી વગર એને બહાર ડગલે ને પગલે આપણ ઊભી થતી હતી. એ પછી એણે નોકરી ઊંડી સ્વતંત્ર પ્રેક્ટીસ શરૂ કરી. એ પૈસા આવડે થવા લાગી. એ ઊંકરા પણ થયા. જમાઈને વતનમાં દેવું હતું તે પણ વાળી દીધું. એવામાં એક દિવસ આવીને એણે ખર્ચ આપ્યા જે પ્રકાશ ગોળી વાગવાથી મરી ગયો હતો. સાંભળતાં જ ઊંડી મારી બેલાન થઈ ગઈ. ત્યાંથી એને છાતીનો રોગ લાગુ પડ્યો. એમાં ને એમાં છેવટે મરી ગઈ. ખર્ચ જાણ્યા પછી એ માંડ છ માસ જીવી હશે.’

અમે ‘ને ધણીવાર સુધી બોલ્યા ચાલ્યા વગર ખેસી રહ્યાં.

અન્યમનસ્ક ભાવે વ્રદ્ધા બોલી, ‘સન્યાસી થઈ જઈશ એમ માનીને મેં દીકરીને આઠ વરસની ઉંમરે પરણાવી દીધેલી. એ તો ક્યાં ચે જતું રહ્યું અને આજે ૬૫ વરસે પણ હું દુનિયાના બંધન-માંથી છૂટી નથી. એણે એના ધણીને માણસ બનાવ્યો. એનો દારૂ ઊંડાવ્યો અને એ મરી ગઈ. જમાઈ પણ મરી ગયો. હવે હું જે મરી જઈ તો ઊંકરા બે નિરાધાર થઈ પડે ક્યાં જઈને ઊભા રહે ? રસ્તો-સરકારી રસ્તો.’

મારા તરફ જોઈને એ બોલી, ‘અમારી સ્થિતિ ધણી સારી થઈ હતી. એ તમે જોઈ નહોતી. ઘર પણ સારું સજ્જવટવાળું હતું. સુલોચનાની પ્રેક્ટીસ સારી ચાલતી હતી. પૈસા કમાઈને ઠોંડે વધાર્યો હતો. ઊંડી શોખીન ખૂબ હતી તે તો તમે પણ જોયું હતું. મેલું કે અણુધડ એનાથી જોયું ચે નહોતું જતું. હાં, એક વાત યાદ આવી. સુલોચના મરી ગયા કેડે જમાઈના હાથમાં ધણી પૈસા આવેલા. એણે ધીરધારમાં બે હજાર રૂપિયા જમીન ગીરવે રાખીને એક

જણુને આપેલા. પછી તે યે મરી પરવાર્યો. એનું ખાતું પડ્યું છે
હજી. એ ચાલે કે ભાઈ ? ’

ડોશીને મેં કહ્યું, ‘ ચૌદ વરસ પછી તે ખાતાનો હવે કશો
અર્થ નથી, સિવાય કે સંઘરી રાખીને એક ઉપાધિ વધેલી રહે. ’

એકએક મને એક વાત યાદ આવી ગઈ. મેં કહ્યું, ‘ સુલોચના
સાથે એકવાર મેં એક કોકરને જોયો હતો. એ કાણ હતો
જાણો છો ? ’

ડોશી બોલી, ‘ ગોળ ને શામળા ચહેરાવાળો હતો તે ? એ
એનો દિવર હતો. બાવીસેક વરસનો હતો. અમારે ત્યાં રહીને
ભણતો હતો. ’

મારી કેટલા દિવસની ભૂલ ભાંગી ગઈ ? મેં સુલોચના વિશે
કેવો ખરાબ ખ્યાલ ઝાંધ્યો હતો ?

સુલોચના જે જમાનામાં છૂટથી હરતીફરતી હતી તે જમાનામાં
કોકરીઓની એ પ્રકારની રહેણી કાઠ પસંદ કરતું નહોતું; એટલે
એને વિશે લોકો ગમે તેવી વાતો કરતા. એ તરુણીનો સચેતન
અંતરાત્મા પોતાના અંતરતમ સ્નેહના પાત્રની વૃથા આશામાં તેના
એકનિષ્ઠ ધ્યાનમાં ને ધ્યાનમાં આશાના ઝાંઝવા પાછળ દિવસ પછી
દિવસ ઝૂંપ્યા કર્યો. કેમ્પબેલ ઈસ્પીતાલની સામે ટ્રામમાં આવતાં જતાં
અભાગી સુલોચનાની વાત મારા મનમાં જગી ઊઠતી અને અંતરમાં
ગમગીનીનું વાદળું છવાઈ વળતું.

વિભૂતિભૂષણ અંદાપાધ્યાય

કુળવાનનો દીકરો

અનંત ગુહનો જન્મ થયો ત્યારે ગુહ વંશની અચળ લક્ષ્મી રીતસર સચળ થઇ ગઈ. સમાજમાં એક વખત એમના કુળની અને ધનની ખ્યાતિ સરખી હતી; પરંતુ અનંતના દાદાએ અનેક પ્રકારના સાચા ખોટા ધંધાની જાળમાં ફસાઈને ઘણાં નાણાં ગુમાવ્યાં હતાં. એમનો પુત્ર આદિનાથ પાર્શ્વપાર્શ્વની ગણતરી કરે એવો માણસ હતો. ન્યાં પૈસો ખરચવા જેવો હોય ત્યાં તે પાર્શ્વ ખરચીને ચલાવી લેતો. પરંતુ આમ કરવા છતાં પણ ભાંગ્યા કુળની દશા સુધરી નહિ. અનંત મોટો થયો ત્યારે એણે જોયું કે એને વારસામાં ભાંગેલું એક ઘર, સાધારણ જરજરીન અને અતિશય કુળવાન કુટુંબ: એટલું મળ્યું હતું.

નસીબની આવી અવળી બલિહારીને લીધે અનંતની મા ભાંગી પડવા જેવી થઇ ગઈ હતી. જે ઘર પેઢીઓથી દાસદાસીઓની વસતીથી ભર્યું ભર્યું ને એમના કલરવથી ગાજી રહેતું તે આજે

નિરવ સતું સતું થઇ ગયું હતું ! ધરનાંને પોતાનું કામ જાતે કરવું પડતું હતું. આખો દિવસ છોકરાને કેડમાં રાખીને ફર્યા કરવું પડતું. આથી એમની વિરક્તીનો પાર નહોતો. પણ આદિનાથ સહેલાઈથી અકળાઈ ઊઠે એ પ્રકારનો આદમી નહોતો. તે હંમેશાં હસીને પોતાની સ્ત્રીને કહેતો, ‘ ગિત્તી, જે છોકરાને કેડમાં લઇને ફરવામાં તું આટલી બધી અકળાઇ જાય છે તે ગયેલી લક્ષ્મીને પાછી તાણી લાવવાનો છે. એની હથેળી જોઈ છે ! એને સારી રીતે ઊછેરીને મોટા કરવો જોઈશે. ’

અનંતને મોટા કરવામાં બહુ સારી કાળજી લેવામાં આવી. એની માના શરીર ઉપર જે એ ચાર ધરેણું હતાં તે વેચી સાટીને અને ધર ગીરવે મૂકીને અનંતને કલકત્તા રહીને લણવાના ખરચની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી. પોતાની જ આવકમાંથી ભવિષ્યમાં એને ગીરવે મૂકાયેલા પોતાના ભાંગેલા ધરને બદલે નવું ધર ચણાવવું પડશે અને માના એ ચાર ધરેણાની જગાએ ઢગલાબંધ નવાં ધરેણા ધડાવવાં પડશે એ વાત અનંત સારી રીતે સમજતો હતો. લણવા ગણવામાંથી એને મળતા અવકાશના વખતમાં શી રીતે પૈસો કમાઇ શકાશે એ સંબંધના વિચારો જ એનું મન ઘેરી લેતા હતા. રજામાં એ ઘેર જતો ત્યારે માઆપ એની સાથે એ સંબંધે જ વાતો કર્યા કરતાં.

મા કહેતી, “ હવે તું બી. એ. પાસ કરી લે એટલી વાર. પછી જોજે, કેવા ધરમાંથી વહુ લાવું છું તે ? આખું ધર સળવી દે એટલો સામાન અસંખ્ય, કન્યાનું શરીર આખું ઢંકાઇ જાય એટલાં ધરેણાં અને થાળ ભરાય એટલા રૂપિયા જે આપ નહિ આપી શકે તેણે મારા છોકરા તરફ નજર નાખવાની ય તરફી લેવાની નથી. ”

દીકરો વળી વિવેક કરવા જતાં કહેતો, “ હાં, તારા દીકરાને એટલું બધું આપવા કાણ નવરો ખેડો છે ! બી. એ. પાસની કિંમત

બહુ ને ? આજકાલ કલકત્તાની એક ગલીમાં દશ પંદર બી. એ. પાસ કરેલા તો રવડતા ફરતા હોય છે. ”

મા કહેતી, “ તે ભલે હોય. પણ બધાનાં કુળ કંઈ તારા જેવાં હોય છે શું ? આપણા કુળમાં એક છોકરો જન્મવાવો અને બેકમાં દશ હજાર રૂપિયા જમા કરાવવા એ સરખું કામ છે. એનાથી ઓછું લઈને આ ઘરમાં કોઈ વહુ આવી નથી, જાણે છે ? તારા દાદાનો ધધો શાથી કુલ ચર્મ ગયો હતો ? મારા લગન કરાવવામાં. પણ એમના મોઢામાંથી કોઈ દિ’ કોઈ એ એને કારણે હાથ નીકળતી સાંભળી નથી. એ લોકો તો જેવા જેવાં કામ કરી ગયા, જેવા જેવાં. ”

અનંતને માની વાતમાં ઘણો વિશ્વાસ હોવાથી પોતાની જાતને એ બહુમૂલ્ય સંપત્તિ માનતો થઈ ગયો હતો.

યથાકાળે એ બી. એ. પાસ થયો. એ પછી એની મા મહા-લક્ષ્મીએ ચારે બાજુ કન્યા શોધવાની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી દીધી. કન્યાના બાપની રૂપિયાની કાચળી પહેલી એની નજરે ચડતી. એની પાછળ બીજું બધું ઢંકાઈ જતું.

બંગ દેશમાં કનક કન્યાનો દુકાળ કોઈ દિ’ પડ્યો નથી. જરૂરિયાત પ્રમાણે ક્યાંક ને ક્યાંકથી આવી મળે. એટલે ધનવાન કન્યાના બાપની ઘણી ભાળ મળવા લાગી.

એક જગાએ વાતચીત થવા લાગી. છોકરી દેખવે કરવે કમ નહિ. ઉંમર તેર ચૌદ વરસની. મહાલક્ષ્મી બોલી, “ તેર ચૌદ કહે એનો અર્થ સોળ સત્તર વરસની સમજવી. ગિલકુલ પાકી ઢાંઢ હશે. એવડી બધી મોટી ઉંમરની કન્યા નહિ જોઈએ. એ તો છોકરાને વશ કરી લે. ”

આદિનાથે કહ્યું, “ આ વંશનાં છોકરાઓ કદી ખાયડીનો છેડો ઝાલીને ચાલ્યા હોવાનું સાંભળ્યું છે ? આપવા લેવામાં ગાકું અટકી નહિ પડે તો કન્યાની ઉંમરનો વાંધો આપણને નથી. ”

કન્યાનો આપ રાજી થયો. મહાલક્ષ્મી પણ આનંદમાં આવીને અધીરી થવા લાગી. એના હાથમાં હોત તો તે લગનના દિવસે મારઝૂડ કરીને નજીક તાણી લાવત. પણ એ એના હાથની વાત નહોતી એટલે વાંકડાના રૂપિયા હાથમાં આવતાં વેંત પોતે કેવાં કેવાં ધરેણાં ઘડાવશે તેની કલ્પના કરવામાં દિવસો પસાર કરવા લાગી.

પતિએ કરેલી વાત સાચી પડી. આ છોકરો જ ગયેલ લક્ષ્મીને પાછી લાવવાનો ખસૂસ. કન્યાનો આપ પાંચ હજાર નગદ અને ધરેણાંગાંઠા વગેરેમાં બીજા પાંચ હજાર આપવા તૈયાર થયો હતો. એને છોડીમાં એકની એક જ હતી એટલે આપવા કરવામાં આપ બરાબર રીતે જાળવશે.

પણ માણસ ઘડે ને વિધિ ભાંગે. વસ્તુતઃ જો બન્યું એની સાથે મહાલક્ષ્મીએ પોતાના મનમાં જો ચિત્ર દોરી રાખ્યું હતું એને કશો ભોગ મેળ ખાધો નહિ. નક્કી થયેલી તિથિએ ખેંડવાળાં વગડાવતો આદિનાથ વરયાત્રા લઇને પુત્રનું લગન કરવા રવાના થયો. મહાલક્ષ્મી પડોશણા સાથે મોટે બિજામે જન પાછી વળે ત્યારે વહુ ભાતની તૈયારીઓ કરવા લાગી. કુળને શોભે એ રીતે વહુભાતનો જમણુવાર કરવો પડશે જેથી પાડપાડોશીઓને દેખાડી શકાય કે એ તો ભાંગ્યું ભાંગ્યું પણ ભર્ય.

લગન થઈ ગયાં. વહુને લઇને વરરાજા આજે પાછા ફરવાના. સગાંવહાલાં ઘરમાં આઘાપાંખાં થવા લાગ્યાં. વધૂને ગૃહપ્રવેશ કરાવવાની ક્રિયા સર્વાંગ સંપૂર્ણ થાય એ તરફ મહાલક્ષ્મીનું બધું મન એકાગ્ર થયું હતું. બહાર ભૂંગળ શરણાઇઓ રહી રહીને બિંચે સાદે રણુકી બેઠતી હતી. વધૂ ગૃહપ્રવેશ કરે તે વખતે એકી સાથે સર્વોચ્ચ સૂરે એ રણુકી બેઠશે.

મહાલક્ષ્મીના પિયેરથી એના નાનાભાઈની વહુ એક નાની છોકરી સાથે આવી હતી. ત્યાંથી બીજું કાંઈ ખાસ આવ્યું નહોતું.

નણુંદ બોળાઈને વાતો થવા લાગી, ‘હે’ બોન, વહુ દેખવે બહુ સુંદર નથી એ વાત સાચી છે?’

મહાલક્ષ્મી એકદમ ગરમ થઈ ગઈ. ‘કંઈ બધા મોંની એવી વાત કરે છે? એ કોઈ જોઈ આવી છે?’

ભાભી બોલી, ‘એવી તો ફેટલી જે વાતો લોકો ચલાવે, એણે ગરમ થયે કેમ પાલવે? ઘણાને મોટે સાંભળ્યું એટલે થયું કે વહુમાં કંઈ ને કંઈ ખોડખાપણુ હશે.’

એટલે તો મહાલક્ષ્મીનો ગુસ્સો વળી વધી ગયો. ખૂબ ઝાંઝમાં આવીને એ બોલી ઊઠી, ‘કેમ મારો છોકરો કંઈ કાણુઆળો છે? એને પાંચ હજાર રૂપિયા મળે એવું નથી કંઈ? એનું કુળ કંઈ નાંચું છે? અમારા જેવું કુળવાન ઘર આ તરફ બીજું એકે તો બતાવો? પદમણીના જેવી કન્યા દઈને દશ હજાર રૂપિયા રોકડા આપતા તો લોકો આ ઘરમાં દોડ્યા આવે. મારા છોકરાના લગનમાં જ કેમ છિદ્ર નજરે પડે છે? આ કુટુંબમાં બીજા કોઈનાં લગન થતાં જોયાં નથી? આ ઘરમાં દશ હજારથી ઓછું આપીને કોઈ આપની બેટી કદી આવી છે?’

એ વખતે બહાર બેડવાળાં ને ભૂંગળા શરણાઈનો એકદમ હુલુ પ્વનિ થતાં ઘરમાંની અધી કચબચ ને ઘાંટાઘાંટી શમી ગઈ. અધાં ઊંચે શ્વાસે વહુને જોવા બહાર દોડી ગયાં.

વધૂના ગૃહપ્રવેશની ધમાલમાં મહાલક્ષ્મી પોતાના ઘણીને વરની રકમ વિશે પૂછવાનો મોકો મેળવી શકી નહિ. વહુ દેખવે અતિ સુંદર નહોતી; તો જે ખરાબે નહોતી. છોકરાનું મોં ભારેભારે લાગતું હતું. મહાલક્ષ્મીએ એ જોઈ વિચાર કર્યો, ‘કન્યા ખૂબ સુંદર નહિ મળી એથી છોકરો નારાજ થઈ ગયો લાગે છે.’ પછી મનમાં હસીને બોલી, ‘ઐસા માણસનું વળી રૂપ ફેટલા દિ’? બે ત્રણ બોળા

ભરાતાં પદમણી ને ખેતી કરનારી વચ્ચે રૂપમાં કાંઈ તફાવત રહેતો નથી. મારી પોતાની જ વાત લો ને ?’

પાડપાડોશી વધુ જોઈને મીઠાં મોં કરી વિદાય થયાં ત્યારે મહાલક્ષ્મીને નવરાશ મળી. ઝોરડામાં જઈને જુએ છે તો આદિનાથ ગંભીર મોં કરીને સૂતો પડ્યો હતો. કંઈ અશુભની આશંકા જાગતાં મહાલક્ષ્મીનું હૃદય ધડકી ઊઠ્યું. નજીક જઈ ને પૂછ્યું, ‘કેમ, આમ સૂનમૂન સૂઈ રહ્યા છો ?’

આદિનાથ ખોલ્યો, ‘સાંભળીશ તો ખૂમાટા પાડીને ફળિયું બધું માથે કરીશ. પણ હું કહું છું, લોકો આગળ પોતાની મૂર્ખાઈ પહોળી કરવામાં ફાયદો શો ? ચૂપચાપ ખેતી રહેવું જ ઠીક છે.’

બીજા થઈને મહાલક્ષ્મીએ પૂછ્યું, ‘શું થયું છે તે તો પહેલા કહો ?’

આદિનાથે કહ્યું, ‘પક્ષાની રકમ મળી નથી.’

મહાલક્ષ્મી નખશીખ સળગી ઊઠી. ચિત્કાર કરતી એ ગરજ ઊઠી, ‘તો એ બધા મોંની વહુને લઈ શું કરવા આવ્યા ? વરને ઊઠાડી દેવાયો નહિ ?’

આદિનાથ ખોલ્યો, ‘એવું શી રીતે થાય ? કન્યાનો માપ પડેલો ખાટલો. મારો હાથ ઝાલી આંખમાં પાણી લાવીને એ કાક-લદી કરવા લાગ્યો કે ત્રણ મહિનામાં પલ્લાના પાંચ હજાર રૂપિયા પોતે જોખી દેશે. રૂપિયા નહિ આપી શકે તો કન્ય પાછી લઈ જવાનું એણે કહ્યું છે અને આપણે છોકરાને ખીજી કન્યા પરણાવી આપવા છટાં, એ વાત પણ એણે પોતાને મોઢે મને કહી છે, ખીજું શું કરી શકું ? બિલકુલ કસાઈની માફક, છોકરાને ઊઠાડી શક્યો નહિ. મોટા ઘરની સાલધરાણુ જાગવી રાખવા જતાં ઘણીવાર છેતરાઈ એ

જવાય. ધરેણું વગેરે જે જે આપવાની બોલી થયેલી તે અધું અરાઅર આપ્યું છે. ’

ઊંચે સાદે મહાલક્ષ્મી બોલી, ‘ તમે એ અધુંને ઘોઘ પીજો. દીકરાની વહુ શરીર ઉપર ઢગલો ધરેણા લાદીને ફરશે. જોઈને હું તો સજડ જ થઈ જઈશ. હાથમાંની ચૂડી રાખીને બાકીનું અધું વેચી સાટીને દીકરાને ભણાવ્યો. કીધું કે છોકરો મોટો થઈ સૌ સારાં વાનાં કરશે. પણ આવા ગમાર ક્યાંના તમે ? છિ છિ, ગળે ફાંસો ધાલવાનું મને મન થઈ આવે છે. અધું નકામું, નબોદિયાની છોકરીને કાલે ને કાલે હું ઝાડુ મારીને હાંકી કાઢું. ’

વિરકતીભર્યે સ્વરે આદિનાથે કહ્યું, ‘ એવી ઉતાવળે શી છે ? ત્રણ મહિનામાં રૂપિયા નહિ ધરી દે તો એક શું એકવીસ ઝાડુ મારીને એને હાંકી કાઢજો જા. ’

મહાલક્ષ્મી બોલી, ‘ સામેવાળે બોલી પાળી છે જે આપણે પાળીશું ? ’

ગમે એટલી ગાજવીજ કરવા છતાં ધણી વિરુદ્ધ જઈને મહાલક્ષ્મી વહુને કંઈ કરી શકી નહિ, અબ્યાઝબ્યા વાતાવરણમાં વહુભાતની વિધિપતી ગઈ. વધૂ પોતાની સ્થિતિ સારી પેડે સમજી ગઈ. પણ ભાગ્ય ઉપર ભરોસો રાખવા સિવાય બીજો કોઈ આરો ઉગારો નહોતો. આપને એણે રોતો કકળતો કાગળ લખ્યો કે ત્રણ મહિનાની મુદતમાં એ રકમની જોગવાઈ કરી દે, નહિ તો એના કૂચા કપાળની દુર્ગતિને આડો આંક રહેવાનો નથી.

પણ દુર્ગતિ તો અંગાળી કન્યા જનમથી માંડીને મરણ પર્યંત કપાળે લખાવી લાવી હોય છે. નવવધૂ લલિતા એનાથી વંચિત રહી નહોતી. અનંત એને કંઈ ભારે સતાવતો નહોતો; તેમ એના પ્રત્યે પ્રેમ પણ અતાવતો નહિ. સાસુનાં વચ્ચે જ અધાંથી વધારે કાતિલ

હતાં, પણ આંખમાંથી આંસુ સારવા સિવાય બાલિકાને મોંએથી એને માટે કશો જવાબ નહિ હતો. શ્વસુર સાથે તો એને કંઈ સંબંધે નહોતો. પક્ષાની રકમમાં છેતરીને જે વધૂએ એમના કુળવાન ધરમાં પ્રવેશ કર્યો હતો તેને મનમાં મનમાં એઓ વધૂ તરીકે સ્વીકારી પણ શકતા નહોતા એટલે ઉપેક્ષા પ્રદર્શન કરવા સિવાય બીજું કશું એઓ કરી શકતા નહોતા.

પરિસ્થિતિ એટલેથી અટકી નહિ. ત્રણ મહિનાને અંતે નાણાને બદલે એવા સમચાર આવ્યા જે લલિતાના આપની મરુ મરુ અવસ્થા હતી. એ જીવતા રહ્યા તો આવતે વરસે નાણા ગમે તે પ્રકારે ભર-પાછ કરી દેશે. હાલમાં તો લલિતાને કૃપા કરીને એનાં સાસરિયાં, પિયેર મોકલી આપે તો સારું. નાની દીકરીને જેવા માટે આપનો જીવ તલસી રહ્યો હતો.

કહેવાની જરૂર નથી કે લલિતાના આપની ભયંકર સ્થિતિના સમાચારથી આદિનાથના ધરમાં શોકનું વાતાવરણ ઝાંચું નહિ.

‘લઈ જવ, અભાગી કન્યાને કાયમને માટે લઈ જવ.’ મહા-લક્ષ્મી વડુને ઝાડુ મારીને હાંકી કાઢવાની વેતરણમાં તો હતી જ. પણ કુલીન ધરની રીતરસમ જળવી રાખવાના આદિનાથના આગ્રહને લઈને લલિતા ખચી ગઈ. અનંતે કંઈ હા ના કરી નહિ. માઆપનો તે સુપુત્ર હતો. એમની ઉપરવટ જઈને એ બોલી શક્યો નહિ. આંસુભરી આંખે ખરેખાર લલિતા જ્યારે વિદાય થઈ ત્યારે અનંતના હૃદયમાં જખરો આઘાત જરૂર થયો. પણ સસરાએ પોતાને કેવો છેતર્યો હતો એનો વિચાર કરીને એણે મન કંકણ ક્યું.

અનંતને ઘણા દિવસ વિરહ વ્યથા ભોગવવાની આવી નહિ. એની દ્વિતીય પત્ની મેઘમાળાએ જલ્દી આવીને ઘર અજવાળી દીધું. એ છોકરી લલિતા કરતાં દેખવે રૂપાળી હતી. એકવાર વિવાહ થઈ

ગયેલા એટલે અનંતની કિંમત લગનના બજારમાં ઝોઝી થઇ ગઇ હતી. તેમ છતાં એને ઠીક ઠીક રકમ મળી. આ વેળાનો સસરા આપવા લેવાની આગતમાં કંઈ ગોલમાલ કરી શક્યો નહિ. મહાલક્ષ્મી મનપસંદ ઘરેણાં ઘડાવી શકી. મેઘમાળા પ્રત્યે એનું મન ખુશ ખુશાલ થઇ ગયું. કન્યાનું કુળ ભલે હલકું હતું. પણ એને સંસ્કાર સારા મળ્યા હતા. સાસુને એ દેવીની માફક પૂજતી.

સારીરીતે દિવસો જવા લાગ્યા. અનંત સિક્કારસને જોરે બેંકમાં નોકરી મેળવી શક્યો ને હિસાબી માણસ હતો એટલે પૈસા પણ ઠીક ભેગા કરવા લાગ્યો. આપમા જીવતાં હતાં એટલે પત્નીને કલકતા બોલાવી જઈ શક્યો નહિ. અઠવાડિયે એકવાર ઘેર આવીને ગ્રાહસ્થ્યનો લાભ લઈદઈ જતો. બાકીના છ દિવસ વીસીના દોરતો સાથે પસાર કરીને જ સંતોષ માનતો.

લલિતાની કોઈએ ભાળ લીધી નહિ. તે લોકોએ પણ કંઈ સમાચાર મોકલ્યા નહિ. લોકોને મોટે ઝોના આપના મરણના સમાચાર જાણવા મળ્યા. કોઈ કોઈ વાર અનંતનાં મનમાં લલિતાનું કામળ મુખ અને આંસુભરી બે આંખોની સ્મૃતિ તાજી થતી પણ એની ઝોને બહુ ઝાઝી અસર થતી નહિ.

ગુલ વંશની પડતીના દિવસો ઝીડી ગયા, હવે ચઢતીના દિવસો શરૂ થયા હતા. મહાલક્ષ્મીનાં ઘરેણાં થયાં. ભાંગેલા પૈતૃક ઘરની મરામત થઈ અને રંગરોગાન થતાં એનો દેખાવ ગિલકુલ ફરી ગયો. નોકર ચાકરો ફરી આવ્યાં. આડોશી પાડોશીની ટીકા નિંદા કરવા સિવાય મહાલક્ષ્મીને બીજું કંઈ કામ રહ્યું નહિ. એની તરવારની ધાર જેવી જીભ અને પૂરતી નવરાશને કારણે અડખે પડખેનાં સૌ એનાથી બહીતાં રહેતાં. કાના ઉપર ક્યારે એની બક્ષા દ્રષ્ટિ પડશે તે કહેવાય એમ નહોતું.

રવિવારે અનંત ઘેર આવતો ત્યારે જોતો કે મહાલક્ષ્મી થોડી પાડોશણોને લઈને સામાજિક અદાલત ખડી કરીને બેઠી હોય. અપરાધીઓ ગેરહાજર હોય. પણ એથી કંઈ જજમેંટ પસાર કરનારાઓના ઉત્સાહ કે આવડતમાં કશી ખામી આવતી નહોતી. બધાં ઉપર એમનું દંડચક્ર ફરતું રહેતું.

અનંત પૈસો અને સમય બંને બાબતમાં પૂરેા ગણતરીબાજ માણસ હતો. આટલા બધા વખતનો દુર્ઘર્ષ થતો જોઈને એનું મન બળી બેઠતું, પણ બાર દૈન્યે માને કોઈ દિવસ એ કશું કહી શકતો નહિ.

એક દિવસ એનાથી રહેવાયું નહિ એટલે વાત ફેરવીને એણે કહ્યું, 'મા, આ બધી ડોશીઓને બીજું કંઈ કામકાજ નથી હોતું ? જોઈ છું કે બધો વખત એ તમારી પાસે બેસીને તડાકા જ મારતી હોય છે. તારે તો કામકાજ કરવાનું હોય છે.'

દીર્ઘ નિશ્વાસ નાખી મહાલક્ષ્મી બોલી, 'મારે શું બીજું કામ ભાઈ ? એકાદ છોકરું ય આ ઘરમાં નહિ પામી કે એને રમાડી જમાડીને વખત પૂરો કરું. તું મારો એકનો એક દીકરો. લગનને પણ ત્રણ વરસ થવા આવ્યાં. હું તો કંઈ જોઈ શકી નહિ.'

અનંતના મનમાં પણ એ સંબંધે શંકા ઉપરિથિત થવા પામી હતી. માની વાત ઉપરથી એનું મન ભારે થઈ ગયું. મેઘમાળા તે દિવસે ગમે તેટલી મહેનત કરવા છતાં પતિના મોં ઉપર હાસ્ય લાવી શકી નહિ.

કલકત્તા આખા પછી પણ અનંત માનો આક્ષેપ વીસરી શક્યો નહિ. વાતનો ખટકો રહી ગયો. આટલા દિવસ વહી ગયા. એકે મંત્રાન થયું નહિ. હવે શું થવાનું હતું ? તો તો સર્વનાશ થઈ જાય ! આવડો મોટો વંશ લોપ થઈ જશે. નિરપરાધી પ્રથમ

પત્નીને હાંકી કાઢવાની તો આ સગ્ન નહિ હોય ? સંતાન ન થવાને કારણે એને ફરીવાર વિવાહ કરવાનું પણ માઆપ કહે. બિચારી મેઘમાળા, આઘ બિચારી કરમમાં દુઃખ લખાવી લાવી લાગે છે.

એ ચાર વરસ ભલે જતાં. મેઘમાળાની ઉંમર ઓછી હતી. માઆપ આગ્રહ કરશે તો આ વખતે પોતે એને કવકતા લઈ આવશે, સારા દાકતરને બતાવશે અને ચિકિત્સાની જરૂર હશે તો તે પણ કરાવશે. વારુ, લલિતાને ફરી નહિ બોલાવી લવાય ? નહિ, મેઘમાળા શોકનું ધર કદી ચલાવી શકે નહિ. પરંતુ શોક તો એની નામરજી છતાં આવી પહોંચે એવો સંભવ હતો. તો પછી જે છે તે જ ભલે ને આવતી, બીજાનું શું પ્રયોજન છે ? લલિતા જીવતી છે કે નહિ, અને હોય તો ક્યાં છે તેની તપાસ કરાવવી જોઈએ.

આવા બધા વિચારો અનંત મનમાં મનમાં કરતો. મોટેથી કોઈને એ કહેતો નહિ. પણ મેઘમાળા બુદ્ધિવાન નારી હતી. પોતા ધણીના મનમાં જે વાતનો ખટકો રાતદિ' રહેતો હતો તે પોતે સમજી શકતી હતી. કોની ચિંતા અનંત કર્યા કરતો હતો તે સમજતાં પણ એને વાર ન લાગી. કારણ, અનંત ગમે તેટલો ચૂપ રહેતો હોય પણ એની સાસુ ચૂપ રહે એવું માણસ નહોતું. એનાં મહેણાં તો આજકાલ વારંવાર સાંભળવા મળતાં હતાં. દોરા, ધાગા, તાવિજ, માંદગિયું વગેરે જ્યાંથી જે મળે તે એ લઈ આવતી ને વહુના શરીર ઉપર લાદતી. જોઈ સાંભળીને મેઘમાળાનું મન પણ ઘણું દબાઈ ગયું.

એવામાં અચાનક અદિનાથ માંદગીમાં પડકાઈ પડ્યો. થોડાક દિવસ પૂરતી તો મેઘમાળાને સંતાન ન હોવાની વાત દબાઈ ગઈ. મહિનાની રજા લઈને અનંતને ઘેર આવવું પડ્યું. ઘરમાં એવું કોઈ નહોતું કે રોગીની સમજણપૂર્વકની સારવાર કરે.

ગામ મોટું હતું. શાળા હતી, ઇસ્પીતાલ હતી અને પાસ થયેલો એક દાકતર પણ હતો. શરૂ શરૂમાં એ દાકતરના દવાદારુ ચાલવા લાગ્યાં. આદિનાથને એ દા'ડા સારુ રહે તો વળી એ દા'ડા ઊથલો મારે. એ રીતે અઠવાડિયું પસાર થઇ ગયું.

એક દિવસ સવારે દાકતરે અનંતને બોલાવીને કહ્યું, 'જીઓ અનંતબાબુ, આપને હું એક વાત કહી રાખું. આપના પિતા રહ્યા વ્રદ્ધ માણસ, ધીમે ધીમે ઓસરતા જાય છે. અહિં રહેશે તો તેઓ સાગ્ર થઇ શકવાના નથી એમ તો હું કહેવા માગતો નથી પણ ધરડી પાંખ, ખૂબ સાવચેત રહેવાની જરૂર છે. આપ જો એમને કલકત્તા લઇ જવા માગતા હો તો હમણા હમણા જ લઇ જાઓ, નહિ તો વધારે મોડું થઇ ગયા પછી દોડાદોડી કરવી પડશે.'

સાંભળીને અનંત થંભી ગયો. દાકતરબાબુએ ગમે તેટલી મોણવીને વાત કહી હોય છતાં તે એટલું તો પામી ગયો કે રોગ અસાધ્ય થઇ પડ્યો હતો. તેને તે જ દિવસે એણે એક સંજીવનીને કલકત્તામાં ધર લઇ રાખવાનો તાર કરી દીધો ને પોતે ગાડીમાં રીઝર્વ ડ્રો મળી શકે એમ છે કે નહિ તેની તપાસ કરવા સ્ટેશને ઊપડ્યો. મા, પત્ની બંધાંને લઇ જવા પડશે. કારણ કે મહાલક્ષ્મી સાથે ગયા વગર છોડે એમ નહોતી અને પત્ની એકલી રહે નહિ. એને પિયેર પહોંચાડી દેવાનો વખતે રહ્યો નહોતો. એ ઉપરાંત દરદીની સેવા સરભરામાં મદદ કરવા માટે પણ એની જરૂર હતી.

સદ્ભાગ્યે ધર ને રીઝર્વ ડ્રો બંધું મળી ગયું. દરદીને પાલખીમાં ઉપાડી મા ને પત્નીને ઘોડાગાડીમાં લઇ અનંત કલકત્તા જવા રવાના થયો. પાછળ બેલગાડીમાં એમનો સાંમાન આવતો હતો. આટલા દુઃખમાં આવી પડવા છતાં અનંતને મનમાં મનમાં થવા લાગ્યું, 'એક સાથે સોજસો રૂપિયા ખરચાઈ ગયા.'

કલકત્તા લઈ ગયા પછી આદિનાથની ચાકરી કરવામાં કરી મણા નહિ રહી. પરંતુ વૃદ્ધની દોરી તૂટવા આવી હતી. થોડા દિવસ દુઃખ ભોગવીને તે કુળવાન વંશનાં બધાં બંધનો કાપી નાખી મૃત્યુ પાંથે પળી ગયો. મરતાં અગાઉ એ બોલતો ગયો કે પૌત્રનું મોં જોવા પામ્યો નહિ. મેઘમાળાના દિલમાં મૃત્યુના શોક ઉપરાંત બીજી પણ કંઈ આગામી વિષદની આશંકાની છાયા ફરી વળી.

મહાલક્ષ્મીએ તો રડીને આકાશ પાતાળ એક કર્યાં. ઋષિ બાજુએ એને માટે સાંતવના રહી નહિ. એને જગત બિલકુલ ખાઈ ભાગવા માંડ્યું. અનંતે કહ્યું, ‘ચાલ મા, ગામ પાછાં જતાં રહીએ. હવે અહિં રહેવાનો શો અર્થ ?’

મહાલક્ષ્મીએ વાંધો ઊડાવ્યો. ‘એ ઘર તરફ હવે હું જોઈ પણ શકવાની નથી. બધી અદેખીઓની મનકામના પૂરી થઈ. શરીર ઢંકાય એટલાં ઘરેણાં પહેરતી તે અદેખીઓથી જોયું જતું નહોતું. હવે મને જોઈને એમની આંખ ઠરશે. એમને હવે આ અભાગિયું મોં બતાવવા હું નથી જવાની.’

અનંત બોલ્યો, ‘ઘર બધું ભૂતના માળા જેવું થઈ જવાનું. એમ કંઈ ચાલે કે મા ? આપણું કપાળ ફૂટેલું, એટલે તો આપણી ઊડી ગયા. પરંતુ તો યે સંસાર તો ચલાવવો પડશે ? ઘરબાર નષ્ટ કરી દેવાથી કંઈ ચાલવાનું હતું ?’

સહેજ શાંત ભાવે મહાલક્ષ્મી બોલી, ‘તું જ મારું ઘરબાર ભાઈ. તું જીવતો રહે એટલે બસ. કોને વારતે એ બધાં ઘરબાર સંભાળવા જવાનાં ? તને તો ઈયાંઝીકરાં કશું છે નહિ. આપણા મરી પરવાર્યા પછી ઘરબાર બળ્યામોંના કુટુંબીઓ જમી જવાના. એમને માટે ઘરબાર સાચવવાની જરૂર નથી. ભલે આપણી નજર આગળ બધું ધોવાઈ ખવાઈ જતું.’

અનંતને હૃદયમાં એક જોરદાર આંચકા લાગ્યો. વાત તો સાચી જ હતી ને ? કોને માટે પોતે ચૈસા પેદા કરતો હતો, ધરબાર વધારતો હતો ? તેનું પોતાનું ધર તો સંતાન વિનાનું સ્થશાન જેવું જ રહ્યું હતું.

રાતે મેઘમાળાએ પૂછ્યું, ‘કેમ પછી અહિં રહેવાનું જ નક્કી કર્યું કે ?’

અનંતે જવાબ આપ્યો, ‘શું કરવું તે સમજાતું નથી. બાપનું શ્રાદ્ધ તો ગામ જઈને જ કરવું પડશે. એ પછી મા જો રાજી નહિ થાય તો અહિં વસવાટ કરવાની વ્યવસ્થા જ કરવી પડશે. એક રીતે એ પણ ઠીક જ થશે. તને અહિં લઈ આવવાની મને ઘણા વખતથી ઇચ્છા થયા કરતી હતી. અહિં રહીને તને કોઈ દાકતર બાકતરને બતાડવી પડશે.’

મેઘમાળા મ્હાન હસીને બોલી, ‘કેમ, છોકરાં થતાં નથી તેથી ?’

અનંત બોલ્યો, ‘એ માત્ર હસી કાઢવા જેવી વાત નથી. હું માબાપનું એકનું એક સંતાન હતો. મને વારસ નહિ હોય તો વંશ અમારો બિલકુલ સાફ થઈ જાય. એ કાર્મ નાનીસૂની વાત કહેવાય ? મારો વંશ કંઈ જેવો તેવો વંશ નથી.’

મેઘમાળા બોલી, ‘આટલા દિ’ જ્યારે કંઈ વળ્યું નહિ તો હવે દાકતર દેખાડવાથી શો શુકરવાર વળવાનો હતો ? એમ કરો. તમે બીજાવાર વિવાહ કરો.’

પોતાના ધણીનું મન પારખું કરવા અને થોડી ઠંડાની દૃષ્ટિએ મેઘમાળાએ એ વાત કરી જોઈ. વાત કરીને ધણીના મોં સામે જોઈને એનો જીવ સડક થઈ ગયો. અનંતે ગંભીર ભાવે કહ્યું, ‘ભાગ્યમાં એવું કરવાનું લખ્યું હશે તો વિવાહ કરવો પડે.’ મેઘમાળાના મોઢામાંથી પછી કોઈ વાત નીકળી નહિ.

અનંતની ચિંતાનો પાર નહોતો. આદિનાથના મરણના સમાચાર આપવા સારું લલિતાને પિયેર માણસ મોકલ્યો હતો. એની મારફત જાણવા મળ્યું જે એ કુટુંબનું કોઈ હવે એ ગામમાં રહેતું નહોતું. રહેવાનું ઘર પણ ભાંગી પડ્યું હતું. લલિતાના માઆપ મરી પરવાર્યાં હતાં. એમના છોકરાઓ કામધંધાર્થે ભારતવર્ષની યોદ્ધિશ ફેલાઈ ગયા હતા. કોણ ક્યાં છે તેનો પત્તો પણ નહોતો.

અનંત ખૂબ નારાજ થઈ ગયો. લલિતાને ફરીવાર બોલાવી શકાત તો ઘણી રીતે સરળ થઈ પડત. હવે બીજી વાર લગન કરે તો ભાઈબંધ સંબંધીઓમાં એ ફજેત ફજેત થઈ જવાનો. એ લોકો કારણ સમજવાના નથી. ઉચ્ચ કંઠે નિંદા કરીને રાજી થશે. જેની બે સ્ત્રી જીવતી હોય એવા વરને ત્રીજી કન્યા આપવા માટે નાતજાતમાં પણ કોઈ ઉત્સાહ બતાવવાનું નથી પછી ગમે તેવા કુલીન ઘરને નખીરો કેમ ન હોય પોતે. જે છોકરીને કોઈ લઈ જતું નહિ હોય એવી ગામના ઉતાર જેવી પોતાને ભાગે આવશે. પણ મેઘમાળા જેવી રૂપગુણવતી સ્ત્રીને હડસેલી દંધને ભૂતડી જેવી કોઈ સ્ત્રી સાથે પોતે સંસાર શી રીતે ગચ્છાવશે ? મેઘમાળાની દશા પણ શી થવાની ?

ચિંતામાં ને ચિંતામાં પોતે આકુ અવળું વેતરી નહિ બેસે એની એને ફિકર થવા લાગી. લલિતાને પાછી આણી શકાય તો એક કાંકરે બે નહિ અનેક પંખી મારી શકાય. ફજેતીને બદલે વાહવાહ બોલાય અને પોતાની લાગણી પણ નહિ દુભાય. મેઘમાળાને પક્ષે પણ નવી શોકય આવે એના કરતાં જૂની પાછી આવે એ વધારે પસંદ કરવા યોગ્ય હતું. કારણકે જૂનીનો હક્ક એના કરતાં પહેલાનો હતો. લલિતા છે એ જાણીને જ મેઘમાળાને એના માઆપે પોતા વેરે પરણાવી હતી. એટલે એ લોકો તરફથી પણ કોઈ પ્રકારની મુશ્કેલી આવે એમ નહોતું. લલિતા છોકરી ભારે મઝાની. રૂપવતી ભલે નહિ હોય તો પણ અનંતને પક્ષે એ બંને સ્ત્રીઓને સાથે રહેવામાં રાજી કરવાનું મુશ્કેલ નહોતું. પણ લલિતાની તો કંઈ

ખખરે નહિ મળી. એક દિવસ અપમાન અનાદર કરીને જેને વિદાય કરવામાં આવી હતી—આજે તેના આદર અભ્યર્થનાને માટે પોતાનાં દાર ખુલ્લાં મુક્યાં તોય તે આવી નહિ. ભારતવર્ષનાં ત્રીસ કોટિ માણસોના મેળામાં એ નારી ક્યાં ખોવાઈ ગઈ હતી તેનું નામ-નિશાને મળ્યું નહિ.

વતનમાં જન્મને ખાપનું શ્રાદ્ધ વગેરેથી પરવારીને અનંત મા અને પત્ની સાથે કલકત્તામાં આવીને રહેવા લાગ્યો. પહેલાંની માફક જ દા'ડા જવા લાગ્યા. મેઘમાળાની ચિકિત્સા પાછળ અનંત પાણીની પેઠે પૈસો વાવરવા લાગ્યો. મહાલક્ષ્મી પણ અતિ ઉત્સાહપૂર્વક કવચ, તાવિજ વગેરેની વ્યવસ્થા કરવા મંડી પડી. પરંતુ મેઘમાળાની આશા દહાડે દહાડે લોપાતી ચાલી.

તોય પત્નીની ઉંમર ઓછી છે કહીને અનંત હિંમત હાર્યો નહિ. હજી બે ચાર વરસ ભલે પસાર થતાં. પછી અનંત મેઘમાળાને સમજાવી પટાવીને ફરીવાર લગન કરશે. મેઘમાળાનો પોતે રજ માત્ર અનાદર નહિ કરે, ગૃહિણી તો તે જ રહેશે, નવી વહુ એની હેઠ રહેશે.

હમણાની મહાલક્ષ્મી પણ પથારીવશ રહેવા લાગી છે. એને જટિલ વ્યાધિ લાગુ પડ્યો છે. પણ દાકતરને બતાવવાની વાત નીકળતાં જ ભભૂકી ઊડતી. એટલે થોડો વખત દવાદાડ વિના જ પસાર થયો.

પણ એક દિવસે વાત વધી ગઈ. અનંતે ઘેર નહોતો. એ ઓફિસે ગયો હતો. નોકર ચાકર પણ ખાઈ પરવારીને રવડવા નીકળી પડ્યા હતા તે ચાર વાગે પાછા આવવાના. ઘરમાં માત્ર માંદી સાસુ, વહુ અને એક ઘરડો ચાકરડી એટલાં હતાં. ચાકરડીને એણે કહ્યું, 'અરે, કોઇને ખોલાવ. એમને ગમે તે રીતે ખખર મોકલવી જોઈએ.'

ચાકરડી બોલી, 'કાને બોલાવું વહુ મા ? અપોરદાન ઘેર કાણ હોય ? અધા પોતપોતાને કામેઘઘે બહાર નીકળી ગયેલા.'

આકુળ વ્યાકુળ થતી મેઘમાળા બોલી, 'તો હવે શું થશે ?' નોકરડી બોલી, 'એક કામ કરીએ વહુ મા. પોળને નાકે મોટા રસ્તાની પડખે એક આઘ દાકતર છે. ખૂબ હોંશિયાર દાકતર છે. એને બોલાવી લાવું.'

મેઘમાળાના જીવમાં જીવ આવ્યો. એ બોલી, 'તો જી. જલ્દી દોડ. પૈસા એ આવશે એટલે મોકલી આપીશું.'

વૃદ્ધ નોકરડી ઊતાવળી ગઈ. પંદર વીસ મિનિટમાં, આધુનિક સાજમાં સજ્જ થયેલી એક યુવતીને લખતે તે પાછી આવી. એના હાથમાં એક નાની હેન્ડબેગ હતી.

મેઘમાળાને જોઈને લેડી દાકતરે પૂછ્યું, 'કાણ માંદું છે ? શી માંદગી છે ? આપની નોકર અરામર કહી શકી નથી.'

મેઘમાળા બોલી, 'આપ આ ઓરડામાં આવો. મારાં સાસુ માંદાં છે.'

લેડી દાકતર ઓરડામાં ગઈ. આઘ દાકતર, ઉંમર નાની, દેખાવ પણ આકર્ષક હતો. જોઈને મહાલક્ષ્મી રાજી થઈ. એટલે બીજા દાકતરની આજ્ઞામાં એ વાંધો કાઢતી તેવું આ વખતે કશું ક્યું નહિ. યુવતીએ એને ખચકાટથી તપાસી. જરૂરી સવાલો પૂછી પરિસ્થિતિ જાણી લીધી. પછી ઘરડી નોકરડીને પોતાને દવાખાને મોકલી જરૂરની વસ્તુઓ મંગાવી લીધી. કલાકેકની મહેનત પછી મહાલક્ષ્મીને થોડો આરામ થયો એટલે દાકતરે વિદાય લીધી. જતી વખતે કહેતી ગઈ કે કંઈ વધારે પડતું લાગે તો ફરી એને ખબર આપવી. પોતે નહિ હોય તો દવાખાનામાં એચાર નર્સ હશે તેમાંથી કોઈ આવીને મદદ કરવા લાગશે.

મેઘમાળાએ કહ્યું, ‘ એ ઘેર આવશે એટલે આપની શી મોકલી આપીશું. ’

હસીને લેડી દાકતર બોલી, ‘ એને માટે ફિકર કરવાની જરૂર નથી. અનુકૂળતાએ મોકલાવી આપજો. ’ કહીને તે ઉતાવળે ચાલી ગઈ.

મેઘમાળા સાસુ પાસે ગઈ. સાસુ ખૂબ અધીરી બની ગઈ હતી. વહુને એણે પૂછ્યું, ‘ વહુ મા, કેટલા વાગ્યા હશે ? છોકરાને આવવાનો વખત નથી થયો ? ’

અનંત તે દિવસે અચાનક થોડો વહેલો આવી પહોંચ્યો. મેઘમાળાએ દોડીને એને કહ્યું, ‘ ડીક ક્યું વહેલા આવ્યા. બચી ગઈ. મા તો જાઉં જાઉં કરતાં બચી ગયાં. એમને મળવા ચાલો. તમને જોવા માટે તલપાપક થઈ રહ્યાં છે. દાકતરને ફી આપી નથી. તમે આવશે એટલે મોકલાવી દેવાનું કહ્યું છે. ’

પોતાનું શરીર ડીક ન લાગવાથી અનંત ઓફિસેથી વહેજો આવ્યો હતો. આવતાંવેંત માની માંદગીની ખબર સાંભળી પોતાનું દુઃખ ભૂલીને એ માતાની પથારી પાસે દોડી ગયો.

દીકરાને દેખતાં જ મહાલક્ષ્મી બોલી બેઠી, ‘ આવી પહોંચ્યો ? પણ તારું મોં ખૂબ કરમાયલું લાગે છે ને ? ’

અનંત બોલ્યો, ‘ મારા મોંની ચિંતા પછી કરો. પોતે તો સાંભળ્યું કે જતાં જતાં રહી ગયાં. હવે આખ્યું ને દવાદારૂ ન કરાવવાનું કળ ? ’

‘ ઘરડી તો થઈ ગઈ છું ભાઈ. હવે કેટલો કાળ જીવવાની ? તું હોય એવામાં જ સુખરૂપે મરું તો ભવ તરી. ’ મહાલક્ષ્મી બોલી.

અનંત બહાર નીકળ્યો. મેઘમાળાને કહ્યું, ‘શરીરમાં તાવ જાણે ભરાયો છે. હમણાં કંઈ ખાવુંકરવું નથી. થડિક આડેપડખે થાઉં છું.’

મેઘમાળા બોલી, ‘થયું ત્યારે. હવે માની સારવાર કરું કે તમારી ? કહેવત છે ને કે દુઃખ આવે ત્યાર કદી એકલદોકલ નહિ, સાથે આવે.’

અનંતે કહ્યું, ‘શું થાય ત્યારે ? માંદગીને તો કાઈ નોતરની બોલાવી લાવતું નથી. માંદગી આવે, એનો ઉપાય શો ?’

ખરેખર, અનંતને ભારે તાવ આવ્યો. મેઘમાળા બિચારી ગભરાઈ ગઈ. કોને સંભાળવું તેની વીમાસણમાં તે પડી ગઈ. સાસુની સુત્રપાની જવાબદારી નોકરડી ઉપર નાખે તો સાસુ કોપી ઊઠે, અને ધણીની પથારી છોડવા એનો જીવ નહિ ચાલે.

ઉભયસંકટ દેખી અનંતે કહ્યું, ‘હવે પૈસાનો વિચાર કર્યો ચાલે એમ નથી. તારી પેલી મિસ મિત્રને કહીને મા વાસ્તે નર્સનો બદોબસ્ત કર. એ ઘરડી નોકરડી કશું કરી શકતી નથી એટલે મા ગુસ્સે થઈ જાય છે.’

નોકરડીને મોકલીને મેઘમાળાએ ફરીવાર દાકતર મિસ મિત્રને તેડાવી. તે આવી એટલે નર્સની વ્યવસ્થા કરવાની વિનંતી કરીને મેઘમાળા અનંતના ઓરડામાં ચાલી ગઈ. એકલો પડતાં અનંત અકળાઈ ઊઠતો હતો.

લેડી દાકતર જઈને મહાલક્ષ્મી પાસે બેઠી. મહાલક્ષ્મી એને જોઈને બોલી, ‘આવ બેટા, આવ. એક દા’ડામાં તારા ઉપર મમતા જાગી છે. તારું નામ શું બેન ? દાકતર કહીને કંઈ ખાઈ માણસને બોલાવાય ?’

લેડી દાકતર બોલી, ‘ માફ નામ લલિતા મિત્ર. ’

મહાલક્ષ્મીએ કહ્યું, ‘ લગનખગન થયાં નથી શું ? આ કામમાં જ પડી ગયાં છે ? આંખે આવડાં મોટાં ચશમા મારા બાપા ! આંખ ખરાબ છે કેમ ? ’

મિસ મિત્રે કહ્યું, ‘ હાં, ખરાબ છે. આજે આપને કેમ લાગે છે ? ’ કહીને તે મહાલક્ષ્મીને આડીઅવળી વાત કરવાનો વખત નહિ મળે એ રીતે કામની વાત પૂછવા લાગી.

એ વખતે મેઘમાળા આવીને ચોરડામાં દાખલ થઈ. મહાલક્ષ્મીએ એને પૂછ્યું, ‘ હમણાં છોકરાંને કેમ છે વહુ મા ? ’

ચ્છાન મુખે મેઘમાળા બોલી, ‘ ફરીવાર તાવ તો ચડ્યો છે. ’

લલિતાએ પૂછ્યું, ‘ રોજ એ પ્રમાણે થાય છે કે ? ’

મેઘમાળા બોલી, ‘ હાં, આટલી દવા ખાય છે તો ય સાંઠું થતું નથી. ’

‘ લેડી દાકતરે કહ્યું, ‘ થોડા ઘણા દિવસ હવાફેરે ઊપડી જવ. આવા પ્રકારની માંદગીઓની સારામાં સારી દવા હવાફેર. એમને શહેરમાં રહેવું હવે યોગ્ય નથી. ’ મહાલક્ષ્મી તરફ ફરીને એ બોલી, ‘ આપને પણ હવાખદલો થવાથી આરામ થશે. ’

મહાલક્ષ્મીએ કહ્યું, ‘ મારો આરામ આથો રહ્યો એન. છોકરાની માંદગી જોઈને શરીરમાં લોહી સૂકાઈ જાય છે. એ જીવતાં મારું મોત નીપજે તો ગંગા નાહ્યાં. મારે કંઈ સાતપાંચ છોકરાં નથી. એટલો એકનો એક છે. ’ ઘરડી નોકરડી આવીને લલિતાને કહી ગઈ, ‘ એક નાનો છોકરો આવીને આપને બોલાવે છે. ’

લલિતા એકદમ ઊભી થઈ ગઈ ને બોલી, ‘ ઠીક, હવે હું રજા લઉં છું. કાલે સવારે જ હું નર્સ મોકલી આપીશ. ’

મહાલક્ષ્મીએ પૂછ્યું, 'છોકરો કોનો એત ? તે' તો વિવાહે કર્યા નથી ?'

સહેજ અમસ્તુત સૂરે લલિતાએ કહ્યું, 'એક છોકરાને મેં ઊછેર્યો છે, તે જ એ.' કહીને ઊભી ન રહેતાં એ બહાર તીકળી ગઈ.

મેં વંકાવીને મહાલક્ષ્મી બોલી, 'એ બધી ખ્રિસ્તી ચાલવાળી છોડીઓનો ભરોસો નહિ. કોના દિલમાં શું હોય છે તે કહેવું મુશ્કેલ.'

અનંતની માંદગી ઓછી થવાનું કોઈ લક્ષણ માલમ પડ્યું નહિ. એના દાકતરે પણ છ એક માસ માટે કોઈ હિલ સ્ટેશને જઈને રહી આવવાની એને સલાહ આપી.

અનંત ખિલકુલ લેવાઈ ગયો હતો. એને શો રોગ હતો અને એનો અંતમ શો આવશે એ સંબંધમાં એને કશી સમજણ પડતી નહોતી. ગુહવંશ એની સાથે જ ભસ્મસાત થઈ જવાનો, એ વાતનું દુઃખ પણ મોતની બીકની સાથે સાથે એને અકળાવતું હતું.

મેઘમાળાએ આવીને કહ્યું, 'સાંભળો, મા કહે છે કે એમના ઓરડામાં ખુદસો પવન આવે છે. તમને તેમાં જવાનું એઓ કહે છે. તે તો લગીર આઘાંપાછાં ચે થાય છે. તમે તો પથારી જ છોડતા નથી.'

વાંધો ઊઠાવવા જેટલી શક્તિ પણ અનંતમાં રહી નહોતી. લાચારભાવે એણે કહ્યું, 'સારું.'

નોકરચાકરને બોલાવીને અનંતના ઓરડામાંની વસ્તુ માના ઓરડામાં ખસેડવામાં આવી. અનંતની પથારી પણ ત્યાં ગઈ.

સવારમાં મેઘમાળા અનંતને માટે ખાવાનું બનાવતી હતી. અનંત એકલો પથારીમાં પડ્યો પડ્યો વિચારે ચઢી ગયો હતો. 'કાણુ જાણે હવે એને કેટલા દિ' કાઢવાના બાકી હતા ? મેં અને

પત્નીની પોતે શી વ્યવસ્થા કરી જશે ? એમની સંભાળ કોણ રાખશે ?

એકાએક કોકનાં આવવાનાં પગલાંથી ચમકીને અનંતે ખારણા તરફ નજર ફેંકી એ કોણ ? પ્રેતમૂર્તિ કે માનવી ?

બાઈ પણ એકદમ ઓરડામાં પેસીને થંભી ગઈ હતી. અસ્ફૂટ શબ્દે એ બોલી, ‘ આ ઓરડામાં મા હતાં ને જાણે ? ’

અનંતે કહ્યું, ‘ હા, કાલ સાંજથી મારી પથારી અહિં લાવવાનાં આવી છે. પણ તમે કોણ છો ? મારી આંખ તો બુલાવામાં નથી પડી ને ? તમે કોણ લલિતા ? ’

બાઈએ આંખ ઉપરથી ચશમા ઉતારીને કહ્યું, ‘ એક જમાનામાં હતી ખરી. હાલમાં તો હું મિસ લલિતા મિત્ર; લેડી ડોક્ટર છું. ’

અનંત બોલ્યો, ‘ ભારે નવાઈની વાત ! મા તંને આટલા દા’ડા સુધી ઓળખી શકી નહિ ? રોજ તો તું એની પાસે આવે છે ? ’

લલિતાએ જવાબ આપ્યો, ‘ એમણે કદી મારા મોં તરફ સારી રીતે નજરે નાંખી’તી શું ? પહેલ પ્રથમ તમારા ઘરમાં પગ મૂક્યો ત્યારે એક જ વાર મારા તરફ એમણે ધારી ધારીને જોયું હતું. તે પછી તો નાક સુધી ધૂમટો તાણીને ફરતી. મને જોવા કોણ આવતું હતું ? તમારી મા તો ગાળ દેવામાંથી જ પરવારતાં નહોતાં. એ સિવાય દશ વરસમાં માણસનો ચહેરો ઘણો બદલાઈ જાય. અને આંખ ઉપર હું હંમેશાં જાંબલાં ચશમા પહેરી રાખું છું. ’

એ જ વખતે આઠ નવ વરસના એક નાના છોકરાએ ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો, આવીને કહ્યું, ‘ જો બા, તું કેવી બૂલકણી છું ? બેગ ઘેર રહેવા દઈને જ અહિં આવી પૂગી. ’

એગ લઇને લલિતા બોલી, ‘ જા, જા, બધી વાતમાં જ તારું હાપણુ. તને લઇ આવવાનું કાણુ કીધું ? ઘેર જા. ’

અનંતે એને અટકાવીને કહ્યું, ‘ એને થોભવા દે. સારો કરીને મને જોઈ લેવા દે. લલિતા આ છોકરો કોનો ? ’

માં ફેરવી લલિતા ખારીમાં થઇને બહાર જોઇ રહી. અનંત ખાટલામાંથી ઊડીને ઊભો થયો. પછી કહ્યું, ‘ કેમ આને શા માટે છુપાવી રાખ્યો હતો ? જાણે છે, એક છોકરાના અભાવે મારું જીવન સમસ્ત વ્યર્થ થવા બેઠું છે તે ? નિશ્ચિંત થઈને હું મરી પણ શકતો નથી. ’

લલિતા બોલી, ‘ પારકા જીંદગી ધૂળધાણી કરતાં તમે લોકોએ એક મિનિટ વિચાર સરખો કર્યો હતો કે ? ’

અનંતે કહ્યું, ‘ એની સજા બહુ થઈ ગઈ છે. હવે તું પાછી આવ. છોકરાને મને આપ. ’

એકદમ લલિતાનો ચહેરો સખત થઇ ગયો. તે બોલી, ‘ કાણુ કીધું એ તમારો છોકરો છે ? એને ઊછેરીને મેં મોટા કર્યો છે. ’

દગ્ધ કંઠે અનંત ચિત્કાર કરતો બોલ્યો, ‘ તું ખોટી વાત કહે છે લલિતા. ’

લલિતા બોલી, ‘ ખોટી વાત કહું છું, પછી ? પણ સાચીખોટી વાતની સાખીતી તમારાથી થઈ શકવાની નથી. ’

કહીને તે અક્કડ પગલે ચોરડો છોડી જતી રહી.

સીતાદેવી.

ચૂડીવાળો

‘ફેન્સી અંગડી, કાચનાં વાસણુ જોઈએ તો, ર.....ખ્ખરનાં ફૂગ્ગા રમકડાં લાઈ.’

અપોરીવેળા જ્યારે જોની લા’ય કાઢતો ધોમ ધખતો હોય, પોળના રસ્તાઓ ઉપર લોકોની અવરજવર લગભગ અંધ હોય ને ઘરમાં ઢાંકાઢૂંખો કરી પરવારીને ગૃહિણીઓ ઘડિક આરામ કરવા આડેપડખે થઈ હોય તે વખતે પોતાની છાત્ર માથે ચઢાવીને ચૂડીવાળો પોળપરાંમાં, ‘ફેન્સી અંગડી, કાચનાં વાસણુ જોઈએ તો, ર...ખ્ખરના ફૂગ્ગા રમકડાં લાઈ.’ કરતો ખૂંમે પાડતો ફરતો માલમ પડે છે.

પોળના એક ખૂણામાં આવેલા ઘરની આરી લગરીક ખોલીને એક કિશોરી બાળાએ હાંક મારી, ‘ઓ ચૂડીવાળા, ચૂડીવાળા, આ ઘરમાં લાવ.’

ચૂડીવાળાએ મેઉ હાથે માથા ઉપરની જામડી અદ્ધર ઊંચકી
 ઝાંચે પડામે જોઈ ખૂમ મારી, ‘કઈ જાજુ, કાણુ ખોલાવે છે એન ?’

કિશોરી ખોલી, ‘અહિં જે, આ ઘરમાં.’

ચૂડીવાળાએ જોયું લાલ કારવાળી સાડી પહેરેલી કોઈ એક
 ચારુ દેહી સુંદર કિશોરી અડધો ઘૂમટો તાણીને ખારી આગળ ઊભી
 હતી. સાડીની લાલ કાર એના માથાના સેંથામાં પૂરેલા સિંદૂરની ચમકતી
 રેખાની માફક ઝગઝગ થતી હતી. કિશોરીને નાકે હીરાકણીની નથ
 ને કાને લટકતાં કુંડળ એના દેહના વાન સાથે લળીમળી જઈને ગળે
 છુપાઈ ગયાં જેવાં જણાતાં હતાં. એને જોતાં વેંત જ ધુટ્ટા અલિ-
 જનનનું દિલ બહેલી ઊડ્યું. એનાં જેવું દષ્ટિપ્રાસાદિક સ્વરૂપ એણે
 કદી જોયું નહોતું. અનેક સુંદરી રમણીઓને એણે બંગડીઓ વેચી
 હતી, પરંતુ એમાં કોઈને જોઈને એને કદી આજના જેટલી દિલ-
 ચરૂપી ઓપજી નહોતી. તે હાથ ઉપર અદ્ધર કરેલી જામડી પાછી
 માથા ઉપર મૂકીને ઘરના આંગણમાં જઈને ઊભો.

કિશોરી ઓટલાના પગથિયાં ઊતરી નીચે આવીને ચૂડીવાળાને
 પૂછવા લાગી, ‘લાલ ચૂડી છે ચૂડીવાળા ?’

ચૂડીવાળો ખોલ્યો, ‘છે મા. કાના હાથની જોઈએ છે ? તારા
 હાથની ?’

માથું ધુણાવી કિશોરીએ જવાબ આપ્યો, ‘હા.’

ધુટ્ટા અલિજનને માથા પરની જામડી ભોંચે ઉતારી ઉપરનું
 ઢાંકણું ખોલતાં ખોલતાં હસીને કહ્યું, ‘પણુ લાલ ચૂડી તો તારા
 લાલ હાથમાં ખરાબર ઓપશે નહિ મા ! રંગેરંગ મળી જશે. તારા
 રંગવરણા હાથમાં કાળી ચૂડી ઓપી ઊડશે, કાળી ચૂડી આપું ?’

કિશોરીના મોં ઉપર શરમના લાલ શેરડા પડ્યા. એણે કહ્યું,
' નહિ, લાલ ચૂડી બતાવ. '

ખુદ્દો હસીને કહેવા લાગ્યો, ' મા મારી, લાલ રંગની ભગત લાગે છે. લાલ તારો હાથ પહેરાવું. '

લલિત સ્વરે કિશોરી બોલી, ' નહિ, તું ચૂડી લાવ. હું બેઠા લઉં છું. '

ચૂડીવાળો બોલ્યો, ' તારા હાથમાં પહેરાવી નહિ દઉં મા ? '

કિશોરી બોલી, ' નહિ. મા મને પહેરાવી દેશે. '

ખુદ્દો ચૂડીવાળાએ કહ્યું, ' નહિ મા. એ નહિ બને. આ તારા લાલ રંગોળી જેવા હાથમાં હું જ તને લાલ ચૂડી પહેરાવી દઈશ. નહિ તો રહેવા દે, મૂર્ખ મારે ચૂડી નથી વેચવી. '

ખુદ્દો મનમાં વિચારવા લાગ્યો કે પોતે કેટલા વખતથી એ ધંધો કરતો આવ્યો હતો ? અને એ દરમિયાન એણે કેટકેટલી રમણીઓના નાજુક સુંદર હાથો પોતાના હાથમાં લઈને એમાં અંગડીઓ ચઢાવી હતી ! કેટલીના સ્પર્શ એને ક્ષણેક માટે વિચલિત કરી મૂક્યો હતો ? છતાં કાંઈ એને આજના જેટલો મુગ્ધ કરી શકી નહોતી. એને થવા લાગ્યું, કે પોતે એ સુંદરી કિશોરીના હાથે આજે અંગડી નહિ પહેરાવી શકે તો આટલા વરસોનો એનો ચૂડીવાળો ધંધો મિથ્યા પશુશ્રમ જેવો જ હતો. એ હાથની શોધમાં તો તેણે બળતાઝગતા તડકામાં, ગલીએ ગલીએ, નાકે નાકે, ઘેર ઘેર રવડી રવડીને જીવનસમસ્ત વીતાવ્યું હતું ! જ્યારે એ કિશોરીએ એને હાથે ચૂડી પહેરવાની ના કહી એટલે ખુદ્દો બોલી બેઠો, ' તો બંદે પહેરાવવા નહિ દે તો મૂર્ખ ચૂડી, વેચવી જ નથી. '

એ સાંભળી કિશોરી ખૂબ શરમાઈ ગઈ. તેણે કશું બોલ્યા કર્યા વિના ધીમે પગલે આગળ આવીને ખુદ્દાની છાત્ર પાસે બેસી એના

સુંદર કામળ હાથ યુદ્ધ તરફ લખાવ્યા—એના મુખ ઉપર લજ્જાના શેરડા એની સાડીની લાલ કોરના પડછાયાની જેમ ફૂટી નીકળતા હતા.

લાલ રેખાવાળી દુખ ઉપર ખીલુ ખીલુ કરતી કમળની કળીના જેવી કિશોરીના હાથની મૂઠી પોતાના બેઉ હાથમાં લઈને યુદ્ધ અલિખતે હૃદયનિષ્ઠ સમસ્ત સ્નેહના આવેગભરે દાખીને ચૂડીનું માપ જોઈ લીધું. એના મનમાં થવા લાગ્યું પોતે જાણે કામળ પદ્મની કળીના જેવા હાથને પોતાની આંખના આંસુથી ઢાંકી દે અને એ પછી પોતાનો ધંધો ફોગળી દઇને ખાલી હાથે આવ્યો જાય તો જ એના ચંપાઈ રહેલા સ્નેહનો આવેગ થોડો ઘણો ચરિતાર્થ થાય ને પોતે શાંતિ અનુભવે.

ચૂડીવાળો કિશોરીની મૂઠી પોતાના હાથ વડે દાખીઆંખીને ચૂડીની એક પછી એક સેર ચઢાવવા લાગ્યો. દુઃખથી કિશોરીનું મોં જરાક કટાણું થતાં એ દુઃખ જાણે હજારગણું થઈને યુદ્ધની છાતીએ ચોંટી જતું હતું. યુદ્ધો કહેતો, ‘બહુ દયાય છે મા ? સહેજ થોભ મા. હમણા હવે બંગડી ચઢી ગઈ સમજ. એ તારા હાથમાં કોઇ ચોર દીપી નીકળશે.’

કિશોરીની આંખમાં પાણી આવી જતાં તો ય તે યુદ્ધની સરળ નિખાલસ વાત સાંભળીને હસી પડતી. હસતી ત્યારે એના બંને ગાલ ઉપર લાલ રક્તિમાનાં ટપકાં પડતાં હતાં.

ચૂડી પહેરાવી દઇને ચૂડીવાળો છાબડીમાંથી વીણી વીણીને સારાં રમકડાં, ફૂલદાની વગેરે બહાર કાઢવા લાગ્યો.

તે જોઇને કિશોરી બોલી, ‘એ બધું મારે નથી જોઇતું.’

હસીને યુદ્ધો બોલ્યો, ‘તારે ભલે નહિ જોઈએ. તારા છોકરાને આપજે.’

શરમની મારી નખશીખ સંક્રાચાઇ જઈ કિશોરી નીચું જોઈ રહી.

એની સાસુ ત્યાં આવીને ઊભી હતી. તેણે હસીને કહ્યું, ‘વહુ માને કંઈ છોરુછોકરું થયું નથી. એ બધાંની જરૂર નથી.’

ચૂડીવાળો એની છાત્રડીનું ઢાંકણું ઢાંકી દોરડીથી બાંધતાં બાંધતાં કહેવા લાગ્યો, ‘ભલેને કશું નહિ હોય ? મા હજુ તો નાની છોડી જેવી જ છે ને ? મા રમશે.’

કિશોરી વધૂની સાસુ બોલી, ‘એ બધાના ફેટલા પૈસા ?’

ચૂડીવાળો છાત્રડી માથે મૂકીને ઊભો થઇ બોલ્યો, ‘એ બધું મેં માને એમ જ દર્દ દીધું છે.’

સાસુએ કહ્યું, ‘અરે ભાઈ ? એવું તે થાય ? એ ચૂડીવાળા, તું જમણ નહિ. થોભ જરા, હમણાં પૈસા લેતી આવું.’

પણ ચૂડીવાળો તો રસ્તા બહાર નીકળી ગયો ને મનખુશીમાં મરકતો મરકતો ખૂમ મારવા લાગ્યો, ‘ફેન્સી ચૂડી, કાચની પૂતળી, ર...ખર્ચરનાં રમકડાં ભાઈ.’

તે દાંડાથી ચૂડીવાળો બપોરી વેળા રોજ પોળમાં ચૂડી-અંગડી વેચવા આવવા લાગ્યો. ચૂડી કંઈ રોજ જોઈતી વસ્તુ નથી હોતી એટલે એને કોઈ બોલાવતું નહિ. પણ એની ખૂમ સાંભળતાં જ પ્રેક્ષી કિશોરી આરી આગળ આવીને ઊભી રહેતી અને ચૂડીવાળો માથા પરની છાત્રડી બંને હાથે અદ્ધર ઝાંચકી લાંબી નજરે આળાને જોઈ લેતો. બંનેની આંખેઆંખ ભેગી થતાં સલજળ સ્મિતના ભીતરમાં થઈને પોતાના એક દિવસના ક્ષણિક પરિચયે જન્માવેલી ગંભીર પ્રીતિના સંપર્કનો ખેડ સ્વીકાર કરી લેતાં.

કિશોરી વધૂની સાસુ હસીને કહેતી, ‘કેમ વહુ મા ? તારો દીકરો આવ્યો લાગે છે. પાકી દાઢીવાળો ખાસ્સો મળ્યો. દીકરો તારો.’

કિશોરી વધૂ આનંદસ્મિતપૂર્ણ શરમાળુ મોં કરીને બારી આગળથી સરકી જતી.

ચૂડીવાળો વિચાર કરતો કે તે ચૂડી વેચવાનું છોડી દઇને શાકભાજી કે તેલ કેરોસીન વેચવાનો ધંધો માંડે તો રોજ એને એની માને ઘેર જવાનો લહાવો મળે. પરંતુ ચૂડી વેચવા સિવાય તો એને પશ્ચકળી જેવી મૂઠી પોતાના બંને હાથમાં દબાવીને હૃદયનો સમસ્ત આનંદ અને સ્નેહની ધારા મુક્ત કરવાનો મોકા ય નહિ મળે. કેક વાર મળવાના લહાવાના ઝાંઝવાની આશામાં ને આશામાં બુઢો અલિખન પેલી કિશોરીની પોળની નજીક જઈ ખૂમો પાડી પાછો ફરતો.

થોડા દિવસ પછી પેલી કિશોરીની બારી આગળની નિયમિત હાજરી અચાનક અટકી ગઈ. વૃદ્ધ ચૂડીવાળો ખૂમો મારીમારીને નિરાશ થઈ પાછો વળતો. પણ પાછા જતાં એના પગ ઊપડતા નહિ.

ઘણા દિવસ આમ બ્યર્થ ખૂમાટા પાડવા છતાં તે બારીએ કિશોરીનું પરિચિત મધુર મુખ દેખાયું નહિ એટલે છેવટે એક દિવસ બુઢો અલિખન સાહસ કરીને એ ઘરના એટલા ઉપર ચઢ્યો ને મોટે સાદે ખૂમ મારી, ‘મા, ઠાકૂરણ, ચૂડી લેશો ?’

ઘરના અંતરભાગમાંથી કોઈ નારીનો કંઈ સંભળાયો, ‘નથી લાઇ.’

ચૂડીવાળો સ્તબ્ધભાવે ચૂપચૂપ થોડીવાર સુધી ત્યાં ને ત્યાં બોલો રહ્યો. એ પછી આસ્તે આસ્તે થોડે આગળ જઈ બારણામાં ડોકિયું કરી કુંકિત કંઠે બોલ્યો, ‘મા ઠાકૂરણ, મા ક્યાં ગઈ ?’

ધરની અંદરથી ફરીવાર પૂર્વવત્ રમણીકંઠ સંભળાયો, 'અહિં નથી ભાઈ.'

હજારો પ્રશ્નો પૂછવાની લાગણી એના દિલમાં ઊભરાઈ જવા લાગી પણ સાહસ કરી શક્યો નહિ. તે નીચે ઊતરીને ઢીલે પગે બહાર ચાલ્યો ગયો—તે સા'વ લેવાઈ ગયા જેવો મની ગયો. એની ચાલ ધીમી પડી ગઈ. રસ્તે પાછો જતાં 'ચૂડી લ્યો'ની ખૂમ મારી શક્યો નહિ.

એને જવાબ મળ્યો, 'અહિં નથી ભાઈ.' તો તે ક્યારે આવવાની એની ભાળે નહિ મળી. રોજ આશા ને ઉમંગભર્યો તે ચૂડીવાળો ગલીને નાકે આવીને ઉચ્ચ કંઠે ખૂમ મારતો, 'ફેન્સી ચૂડી, કાચનાં વાસણુ ર...ખરનાં રમકડાં જોઈએ ભાઈ.' એક વાર, બે વાર, ત્રણ વાર ! પછી પેલી ઉચ્ચ આરી તરફ લરીલરી નજરે નિહાળીને દીર્ઘ નિશ્વાસ નાખી તે પાછો વળી જતો. બીજે દિવસે પાછો આવતો.

આ રીતે કેટલા મહિના પસાર થઈ ગયા ! પૂજા આવી. આજે ઘેરઘેર ચૂડી ખરીદવા ધૂમ મચી પડી—સઘવા, કુમારી, તરુણ, આલિકા દરેક મનપસંદ ચૂડી ખરીદવા મંડી પડી છે. ચૂડીવાળો એમની મૂડી હાથમાં લઈને એક પછી એક ચૂડી પહેરાવ્યે જાય છે. પણ એનું મન જરાય હરખાતું નથી. એની માના હાથ જેવા નાણુક હાથ કાઢના નહોતા, એના જેવી નરમ મૂડી કાઢની નહોતી. એના જેવું મધુર હાસ્ય, રતુમકું મોં ને મીડી બોલી કાઢની નહોતી.

આશા રાખતો રાખતો છુટ્ટો ફરી વાર એક દિવસે તે આળાના ઘર નજીક જઈને આમતેમ આંટફેરા કરતો પોકારવા લાગ્યો, 'ફેન્સી ચૂડી, કાચનાં વાસણુ, ર...ખરનાં રમકડાં જોઈએ તો.' પણ કાંઈએ જવાબ આપ્યો નહિ. 'ઓ ચૂડીવાળા, ચૂડીવાળા, આ ઘરમાં

આવ. ' એમ કહીને કાઢએ એને બારીમાંથી બોલાવ્યો નહિ. તે બારી યથાવત્ શૂન્ય નિરાનંદ પડી હતી. પછી ધીમે રહીને થોડાં ડગલાં આગળ જ બારણાની છેક અંદર જઈ એણે ખૂમ મારી, ' ચૂડી લઈશ, મા ઠાકૂરણ ? '

ધરતી કાઢી નોકરડીએ ચિડાઇને કાતિલ સ્વરે જવાબ આપ્યો, ' ના ભાઈ ના, સો દા'ડા તને કહ્યું જે અહિં ચૂડી જોઇતી નથી તો ય કેમ પેટ બાળવા આવે છે અહિં, કહે જોઈ ? જરૂર પડશે તો રસ્તેથી બોલાવીશું તને. '

ભય અને શરમનો માર્યો ચૂડીવાળો હેબતાઈને અડધો થઈ ગયો. પોતાને ચોરની માફક ચૂપચૂપ પાછા ફરવું પડવાનું એવો એ ખ્યાલ કરતો હતો તેવામાં પેલી કિશોરી વધૂની સાસુ ઓરડામાંથી બહાર નીકળી. એને જોઇને લગીર થડકીને ચૂડીવાલો બોલી ઊઠ્યો, ' મા ઠાકૂરણ, મા મારી હજી અહિં પાછી નથી આવી ? '

મ્હાન ચહેરે ને ઉદાસ ભાવે ડીવાળા તરફ જોઇને સાસુ બોલી, ' આવી છે. '

સાભળીને ડીવાળો હસી ઊઠ્યો ને આનંદ ગદગદ સૂરે બોલ્યો, ' મા ઠાકૂરણ, એકવાર મને એને જોવા દો ને ? માને મેં કેટલા વખતથી જોઈ નથી—જોવા આવું છું, આવું છું ને પાછો જાઉં છું. જોઈ શક્યો નથી. '

સાસુ થોડી વાર સ્તબ્ધ બનીને બેઠી રહી. જોતજોતામાં તો એની આંખમાંથી ઝરઝર ઝરઝર આંસુ ટપકી પડ્યાં. આંસુ લૂછીને શાંત સ્વરે એણે કહ્યું, ' ના ભાઈ, એની સાથે હવે મેળાપ થશે નહિ. '

વૃદ્ધનું આનંદપ્રદીપ્ત મુખ સાંભળતાંવેંત જાણે નિસ્તેજ થઇને ઓલવાઈ ગયું. વ્યથિત, આંસુભરી આંખે તેણે વધૂની સાસુ તરફ જોયું અને હતાશ થયેલે ચહેરે પાછા જવા માટે એના અનિચ્છુક

ઢીલા પગ ઉપાડ્યા. આ પૂજના તહેવારોમાં જનરમાં જન્મને એ પોતે સારામાં સારી બંગડીઓ કિશોરી વધૂ માટે લઈ આવ્યો હતો. અને વિચાર કરતો હતો કે એની સુંદરી મા ઠાકૂરણને પોતાને હાથે બંગડી પહેરાવશે. પણ ન્યાં સ્નેહ કરવાનો અધિકાર હોય પણ સ્નેહના પાત્રને પામવાનો અધિકાર નથી હોતો ત્યાં તે શી રીતે પોતાનો દાવો આગળ કરી શકવાનો હતો ? કિશોરી વધૂ જો પોતાની વહાલી દુહિતા હોત તો એની સાસુ એને આ રીતે હતાશ કરીને પાછો કાઢી શકત ? દીર્ઘ નિશ્વાસ નાખી વૃદ્ધે આંખમાંથી પડતાં આંસુને ખભા ઉપર લટકતા ટુવાલથી લૂછ્યાં. આંગણના છેવાડા સુધી જન્મને યુદ્ધો અલિંગન અટકી ગયો. થોડીવાર દિંકમૂઠ ભાવે ઝબો રહ્યો. માથું ફેરવી એણે પાછું જોયું. એ પછી એ ધીમી ગતિએ શેરીના રસ્તા ઉપર જઈ પહોંચ્યો.

ચૂડીવાળાએ જોયું કે વધૂની સાસુ ઊભી હતી ત્યાં જ ઊભી રહી ગઈ હતી. ચૂડીવાળાએ છેટેથી એ હાથ જોડીને કહ્યું, ‘મા ઠાકૂરણ, મૂંઝ ચૂડી. એ વેચવા હું આવ્યો નથી. એક વાર માનું મોં દેખાડો ને ?’ એ કહેતાં કહેતાં વૃદ્ધની આંખમાંથી વેદનાભર્યાં આંસુ ટપટપ ટપકી પડ્યાં.

પોતાની વધૂને રસ્તે જતા ફેરીવાળા સામે બહાર આણવામાં પોતાને જે વાંધો હતો તે ચૂડીવાળાએ પોતાના અત્ર પ્રવાહથી ઘોઈ નાખ્યો. એના આંસુએ સાસુને સિદ્ધ કરી બતાવ્યું કે એ વૃદ્ધ મુસલમાન ચૂડીવાળાના જીવને પોતાની પુત્રવધૂ કેટલી નિકટસંપર્કવતી હતી ! સાસુએ પોતાની આખનાં પાંપણોમાં વળગી રહેલાં અશ્રુ-બિંદુને છેડાવતી લૂછીને નોકરડીને બોલાવી, ‘મોક્ષદા, વહુમાને અહિં બોલાવી મોકલ.’

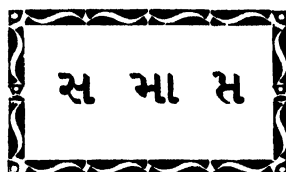
કિશોરી વધૂ ધીમે પ્રણામે સંકુચિત, કરુણ ચાલે બહાર આવીને ચૂડીવાળાની સન્મુખ ઊભી રહી. ચૂડીવાળાનું મોં ઝગી ઊઠ્યું. આનંદદીપ્ત મુખે હસીને એણે જામડીમાં રાખેલ કાગળના પડીકામાંથી

વિચિત્ર રંગની ચૂડીઓ બહાર કાઢી. પછી બોલી ઊઠ્યો, ' મા, લે. તારે માટે હું વિલાતી ચૂડી લઇ આવ્યો છું. '

સ્મિતમુખે હાથ લાંબા કરીને વધૂના હાથમાં ચૂડી પહેરાવવા જતાં ચૂડીવાળાએ જોયું કે વધૂના હાથ ખાલીખમ હતા ! એના લાલ હાથમાં વિરાજતી આટઆટલા શોખની લાલ અંગડીઓ એણે ભાંગીને ફેંકી દીધી હતી. સેંથામાં સિદ્ધરની રેખા ક્યાં અલોપ થઇ ગઇ હતી ! માથા ઉપર શોભતી સાડીની લાલ કાર ઊડી ગઇ હતી ! પગની પાનીએ લાલ રંગની ઝીંક નહોતી, હોઠમાં પાન નહોતું, નાકે નથ નહોતી ને કાનના પેલાં સુંદર લોલક ક્યાં ! ચહેરા ઉપરની એની ભુવનમોહન સ્મિતકૂવારી નહોતી. એક ધોળું બરછટ થાનનું કપડું એના રફટિક શા ચારુ દેહને આવરી લેતું મૂર્છિતભાવે વિટ-ળાઈ રહ્યું હતું. એ આનંદમૂર્તિને શોકમૂર્તિમાં ફેરવાઇ ગયેલી, જોઇને ચૂડીવાળો હાથમાંની અંગડીઓ ભોંય ઉપર પછાડી દઈ ચિત્કાર કરી ઊઠ્યો, ' જો મા, તું આવી કેમ થઈ ગઇ ? તારા પહેલાં હું અભાગિયો કેમ મૂંઝો નહિ ? '

કિશોરી મરતક નમાવી ધીમે ધીમે ત્યાંથી અંદર સરકી ગઇ. એની સાસુ પણ વિષણુ વદને આંખ લૂછતી લૂછતી અંદર જતી રહી. અને હૈયાકૂટયો બુઢો પોતાના દુર્બલ કપિત હાથે છાબડી માથે લઇને ધીરે આરતે આંગણા પાર થઈને બહાર ચાલ્યો ગયો.

આરુચંદ્ર બંદોપાધ્યાય.

યુગધર્મ ગ્રંથમાળા

બીજે વર્ષે

બીજા વર્ષના લેખકોનાં નામ
જ આપને યુગધર્મના આલોક મન-
વાનું પૂરતું આકર્ષણ છે.

- ૧ શ્રી પંનાલાલ પટેલ (વાર્તાસંગ્રહ)
- ૨ શ્રી ધ્રુમકેતુ (નવલકથા)
- ૩ પીતાંબર પટેલ (નવલકથા)
- ૪ રમણલાલ સોની (નવલકથા)

- યુગધર્મ -

અમદાવાદ

૨૫૭૪, ભદ્ર

૩૨/૩ ભૂતાનિવાસ

માકુંગા

જી. આર્. પી.

★

પહેલા વરસનાં પ્રકાશના

૧ એશિયાના લીતરમ

૨ લીઝા

૩ જીવનનાં વહેણો

૪ માનવતાનાં મૂલ

વાર્ષિક લવાજમ

૫-૦-૭૦

હજાર ઉપરાંત પાના
વાંચન.

★

